

مەملىكەت بويىچە 100 نوقتىلىق ژۇرنال
مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

MIRAS (HERITAGE) FUYGHUR FOLK CULTURE

5
2013

Amoy

ISSN 1004-3829

9 771004 382027

美拉其

ئەجدادلار مىراسى —

ئۇيغۇر ئائىلىسى كىيىم - كېچەكلىرىدىن نۇرناكلەر

تۈردى ئىمىن سىزغان

2013 - يىل 5 - سان

قوش ئايلىق ژۇرنال

(ئومۇمىي 139 - سان)

دەۋر ۋە ئەنئەنە

- زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنەۋ-
ۋەر مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى جارى قىلدۇرايلى ئازاد سۇلتان (1)
مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىمى مۇختار مۇھەممەد (8)
خەلقنى زامانىۋى مەدەنىيەت بىلەن تەربىيەلەپ، ئىلغارلىققا يېتەكلەيلى ...
..... نۇرنىسا باقى (12)
ئەنئەنىۋى ئىلغار مەدەنىيەت بىزنىڭ قىممەتلىك مىراسىمىز
..... خۇرسەنئاي مەمتىمىن (14)
ئىلغار مىللىي ئەنئەنە ئامىللىرى قوغداشقا مۇھتاج ... ئەزىزەم تۇيغۇن (16)
تەرەققىياتنىڭ پۇرسەتلىك چاغلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، ئىلغار مىللىي مەدەنىيەت
ئەنئەنىمىزنى راۋاجلاندۇرايلى ماھىنۇر ھاجى ياقۇپ ئانات (18)
كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىز ھەققىدە ئويلىغانلىرىم ئايگۈل ئابلىز (25)

ئادەت قېرىماس

- ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشلىق، مېۋە، سەي - كۆكتاتلارنى ساقلاشتىكى ئەنئەنىۋى
ئۇسۇللىرى ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەد ئەلتۇغ (28)
كوسراپلىقلارنىڭ ئۆزگىچە ئۆرپ - ئادەتلىرى ... ئابدۇقەييۇم مۇھەممەد (50)
ئۇيغۇرلاردا ياماقچىلىق ئابدۇكېرىم تۇردى (68)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا

- ئاتىنىڭ قىلىدىغان ھۆنرى تەييارلىغۇچى: مۇختار مۇھەممەد (32)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

- «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگە ئائىت بايانلار
..... روبرت دانكوفى (40)

نەشرىيات باشلىقى، باش مۇھەررىر:
ئازاد سۇلتان (پروفېسسور،
دوكتور يېتەكچىسى)
مۇئاۋىن نەشرىيات باشلىقى،
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:

مۇختار مۇھەممەد

(ئالىي مۇھەررىر)
جاۋابكار مۇھەررىر: خۇرسەنئاي
مەمتىمىن (مۇھەررىر)
مۇھەررىرلەر: نۇرنىسا باقى
خۇرسەنئاي مەمتىمىن
ئەزىزەم تۇيغۇن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەن-
ئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس»
ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جە-
نۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت
Tel: (0991) 4554017

«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى
باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئى-
دارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى
مۇستەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە
كەلگەن نومۇرى:

CN65 - 1130 / I

خەلقئارالىق نومۇرى:

ISSN1004 - 3829

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 60 - 58

پوچتا نومۇرى: 830001

E-mail: mirasuyghur@126.com

چەت ئەلگە نارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: 1130BM

ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040

باھاسى 6.00 يۈەن

جۈپ ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مادەنىيات مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنئىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىدىكى ئىمىلداشلىق مۇناسىۋەت توغرىسىدا ئابدۇقەييۇم مەجىت (62)

دۇنيا مىراسى

خاتۇشا (خىتىم شەھىرى) مېھرىگۈل قادىر تەرجىمىسى (48)

ئايدىڭ كېچىلەر

شېرىن سۆزلۈك قەلەمقاش تەييارلىغۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن (60)

ۋەسىقىلەر

قەشقەر تېكىستلىرى تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ (71)

ژۇرنال ۋە مۇھەررىر

ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىرىنىڭ ئارگىنال بېكىتىش ئۇسۇللىرى غالىپ مۇھەممەد قارلۇق (76)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 30 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 30 يىللىق شانلىق تارىخىدا 139 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئېسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزدىن دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۈزۈلگەن گۈزەل مەنئىي گۈلستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 30 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان كەڭ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە قىزغىن سالام يوللايمىز! ژۇرنىلىمىزنى ئېسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەزىزەم تۇيغۇن

تەكشۈرۈش كوررېكتور: مۇنەرە مۆمىن

كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەريەمگۈل ئىدىرس

مۇقاۋىنىڭ 1-بېتىدە: «ناۋا» ئەسكەر تۇردى سىزغان

ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى ئىليار ئابلىمىت تەمىنلىگەن

保护文化遗产 捍卫精神家园

社长,总编:
阿扎提·苏里坦
教授,博导

副社长,副总编:
木合塔尔·买买提
(编审,法人代表)

本期责任编辑:
胡尔仙阿依·买买提明(编辑)

编辑:
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪

主管:新疆维吾尔自治区文学
艺术界联合会
出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好
南路 716 号文联 14 层)
电话:(0991)4554017
印刷:新疆日报社印务中心
发行:乌鲁木齐邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一刊号:CN65-1130/1 国外统一刊号:
ISSN1004-3829 邮政代号:58-60

E-mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
广告许可证号:6500006000040
邮编:830001
定价:6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang
Uyghur Autonomous Regional Federa-
tion of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial
department
716 # 14 floor southern friendship road
Urumqi Xinjiang China

Printer: xinjiang newspaper press center
Distribution: Urumqi post office Post
offices of the whole country
Print number at home: CN65 - 1130/1
Print number abroad: ISSN1004 - 3829
PostCode : 58 - 60

International Standart Book Number:
1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991) 4554017
Price: 6¥

Chief editor: Azad Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Hursanay Mamtimin

زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتىلگەن قىلىشقا چىڭ تۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنەزىرە مەدەنىيەت ئەسلىھىسىنى جارى قىلدۇرغىلى

ئازاد سۇلتان

كەتتى ئۇلار ھاياتىمىزغا،
 ئۆچمەيدىغان ئۇدۇم قوندۇرۇپ.
 قالدى بىزگە مەنئىۋى مىراس،
 مەنىگە باي.
 ھۆسنى چىرايلىق.
 گەر ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالساق،
 باسار بىزنى روھى گادايللىق
 ئۇ بىباھا ئەڭگۈشتىمىز،

تەھرىر ئىلاۋىسى:
 ئەۋلادلارنىڭ سۇنمىدۇ كۆڭلى،
 ئەجدادلاردىن مىراس قالمىسا.
 قورۇنمىدۇ ئەجدادلار روھى
 مىراسىغا ۋارىس بولمىسا.
 شۇكرى،
 بىزگە ئەجدادلىرىمىز،
 كەتتى تالاي مىراس قالدۇرۇپ،

ئەلا جىمى جابدۇق ئىچىدە.

ساقلىنىدۇ،

جىلۋىلىنىدۇ كۆڭۈل ئاتلىق ساندۇق ئىچىدە.

تېپىپجان ئېلىپ

شۇنداق، ئەجدادلار مىراسى بىزنىڭ بىباھا ئەڭگۈشتىرىمىز! ئەلا جىمى جابدۇق ئىچىدە! ئالدىنقى ئەسىر - 80- يىللىرى مەشھۇر شائىرىمىز تېپىپجان ئېلىپنى قەلەمىدە ئەجداد قىلىنغان بۇ شېئىر خەلقىمىز قەلبىدىكى ئەجداد مىراسىغا بولغان يۈكسەك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئىپادىلەنگەنىدى. ئەجدادلار مىراسى بىزنىڭ مەنىۋى تۇۋرۇكىمىز، ئەجدادلار مىراسى بىزنىڭ روھىمىز ھەم يىلتىزىمىز!

«مىراس» ژۇرنىلى رويپاچا چىققان كۈندىن باشلاپلا ئەجدادلاردىن قالغان مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداش، تەشۋىق قىلىش، ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈشتەك مۇشكۈل ھەم شەرەپلىك بۇرچنى زىممىسىگە ئالغانىدى. مەلۇمكى، خەلق مەدەنىيىتى بىر مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخىنىڭ غول ئېقىمى. مىللىي روھنىڭ تۇۋرۇكى، ئەج - دادلىرىمىزدىن بىزگە تالاي مىراسلار قالدى. ئۇنى ئەۋلادلارغا خىيانەتسىز تاپشۇرۇشنى ئۆزىگە يۈكسەك بۇرچ دەپ بىلگەن «مىراس» ژۇرنىلى مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزدىكى ئىلغار مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى ھەر ۋاقىت قوغداش ئوبيېكتى قىلغان ۋە ئىلغار مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى كۈچەپ تەشۋىق قىلىپ كەلگەنىدى. «مىراس» ژۇر - نىلى مەدەنىيىتىمىزدىكى ئىلغار تەركىبلەرنى، بولۇپمۇ ئىلغار مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى قوغداش، تەشۋىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەنىدى.

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرىنىڭ موللۇقى، رەڭدارلىقى بىلەن جاھان ئەھلىگە مەلۇم. ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزدە باشقا مىللەتلەر ئۆرنەك ئالغۇدەك، ئۇنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرسىمۇ بولىدىغان، دەۋر روھىغا ماس كېلىدىغان ئىلغار ئېلېمېنتلار بار. مەيلى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىمىزدىكى ئىلمىي، ساغلام ئوزۇقلىنىش تەرەپلەر بولسۇن ياكى كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىزدىكى كېچەك ئا - دەتلىرىنى زامان قېلىپىغا سېلىپ، زامانىنىڭ تامغىسىنى ھەر ۋاقىت باسدىغان ئىلغار ئەنئەنىلىرىمىز بولسۇن، تارىخ - تىن يېرى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئۆگىنىش، دوراش، تەققاسلاش قىزغىنلىقىنى، دولقۇنىنى قوزغاپ كەلگەنىدى.

«مىراس» ژۇرنىلى قوغداش، قېزىش، تەشۋىق قىلىش ئوبيېكت قىلغان ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت دائى - رىسىدە كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىزگە مەخسۇس «گۈزەللىك ئوندۇر، توققۇزى توندۇر» سەھىپىسىنى ئاجرىتىپ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە ئەجدادلارنىڭ كىيىنىش مەدەنىيىتى بويىچە مەخسۇس تېمىدىكى نەچچە ئون پارچە ئىلمىيلىكى يۇقىرى مەخسۇس تەتقىق قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغانىدى. شۇ ئارقى - لىق خەلق ئاممىسىنى ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزدىكى ئىلغار كىيىنىش ئادەتلىرىدىن ۋاقىپلاندىرۇپ، ئەنئەنىۋى كىي - ىنىش ئادەتلىرىمىزگە بولغان ۋارىسچانلىقنى داۋام ئەتتۈرۈشنى ئاۋامنىڭ ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىدىن ئىپتىخارلىنىش ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنى ھۆرمەتلەيدىغان، قەدىرلەيدىغان ۋە ئۇنىڭغا ئاڭلىق ۋارىسلىق قىلىش كەيپىياتىنى داۋام ئەتتۈرۈشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەلۋەتتە، «مىراس» ژۇرنىلى مەدەنىيىتىمىزدىكى قالاق، شاللاق، خۇنۇك نەرسىلەرنى ئەمەس، بەلكى مەدەنىيىتىمىزدىكى ھەر زامان كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قى - لىنالايدىغان ئىلغار تەركىبلەرنى، يەنى «شاكىلى» نى ئەمەس، «مېغىزى» نى ئايرىپ ئاۋامغا سۇنۇپ كەلگەن ۋە بۇ ئىلغار مەدەنىيىتىمىزنى كۈچەپ تەشۋىق قىلىدىغان ئاۋانگار تلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەنىدى.

ھالبۇكى ئىنسانىيەت 21- ئەسىرگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە، بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتى - ساد قاتارلىق جەھەتلەردە يۈكسىلىپ ھەممە ساھەلەردە كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان يېڭى - يېڭى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈۋاتقان، ئېلىمىزنىڭ خەلقئارادىكى تەسىرى كۈچىيىۋاتقان، پۈتۈن خەلق زامانىۋى تېخنىكا ۋە بىلىم بىلەن قوراللىنىپ يۈكسىلىۋاتقان، ھەممە نەرسە قولايلىشىپ، خەلق ئاممىسى پەن - تېخنىكا كەلتۈرگەن قولايلىقلارغا قايىل ياشاۋاتقان مۇھىتتا، خەلقىمىز ئارىسىدىكى ئاز ساندىكى بىر قىسىم خوتۇن - قىزلىرىمىزدا «غەيرى» كىيىنىش ئادىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. گەرچە بۇ بىر كىيىنىش ھادىسىسى بولسىمۇ، ئەمما بۇ كىيىنىشتە ئىپادىلىنىۋاتقان روھىي كەيپىيات، يەنى مەدەنىيەتنى تەرك ئېتىش، زامانىۋىلىقتىن ياتلىشىش ياكى قارشى تۇرۇش، تەركىي دۇنيالىق

0
1
3

خاھىشى قاتارلىقلار مۇشۇ كۈنىمىزدە كۆرۈلۈۋاتقاچقا، كىشىنى چۆچۈتمەي قويمايدۇ. كىيىنىش ھەر كىشىنىڭ ھەر كىنىلىكى، بىراق ئۇ بىر شەخس بىلەن بىر نەچچە ئادەم بىلەن چەكلەنمەي، بەلكى بىر خىل ئىجتىمائىي كەيپىياتقا ئايلانسا، ئۇنداقتا ئۇ بىر مەسىلىگە ئايلاندى، يەنە كېلىپ بۇ خىل ئادەتلەر دىنىي ئەسەبىيلىككە چېتىلىپ قالسا تېخىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا ھازىرقى بىر قىسىم خوتۇن - قىزلىرىمىزنىڭ كىيىنىشىدىكى «غەيرىيلىك» كىشىنى ئويغا سالىدۇ.

ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرى ھېچ زامان خەلقىمىز ئېتىقادىغا پۈتۈلەشمىغان، تارىختىن بېرى خەلقىمىز ئۆز مىللىتىمىزنىڭ ئاشقى تامغىسى بولمىش مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى قەدىرلەپ كىيىپ كەلگەن. ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلىپ بۈگۈنگە قەدەر بولغان ئەسەرلەر داۋامىدا ئۇيغۇرلار مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى ئوخشاشلا قەدىر - لەپ كىيگەن ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. ھالبۇكى بۈگۈنىمىزدە كۆرۈلگەن «غەيرىي» كىيىنىش ئادەتلىرى كۈچىيىپ كەتسە، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىزگە نەسىر كۆرسەتمەيدۇ دېيەلمەيمىز، دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان ئىسلام ئەللىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىملىرىنى داۋام قىلىپ كەلمەكتە، ئۆز كىيىملىرىنى قەدىرلەپ كەلمەكتە. مەلۇم مىللەتنىڭ كىيىنىش ئادىتىگە بېقىنىش ئەمەلىيەتتە روھىي گادايلق! خەلقىمىزنىڭ باشقا مىللەتلەر ئۈلگە ئالغۇدەك كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى تۇرۇقلۇق، باشقا ئەللەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىگە قارغۇلارچە تىۋىنىش، ئۇلۇغلاش ئەمەلىيەتتە نادانلىق! تارىختا نۇرغۇن مىللەتلەر ئۇيغۇرچە كىيىنىشنى مودا قىلغان، ئۇيغۇرچە كىيىنىشكە ئىنتىلگەن، كىيگەن. بۇنىڭغا تارىخ بەتلەرى گۇۋاھ. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بىر قىسىم ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىمىز ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئۇنتۇپ، باشقا ئەللەرنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرىنى مودا قىلىۋالسا، بۇ مەسىلەلەر بىزنى ئويلىنىدۇرىدۇ، ئەلۋەتتە!

ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى قوغداشنى نىشانلىغان «مىراس» ژۇرنىلىدىكى بارلىق خادىملار جەمئىيىتىمىزدەكى نوپۇزلۇق مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى ۋە ئالىم، مۇتەخەسسسلەر بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىز ۋە نۆۋەتتە كۆرۈۋاتقان مەسىلىلەر بويىچە مەخسۇس سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، يۇقىرىقى تېمىلار ئۈستىدە مەخسۇس توختالدى. كۆپچىلىك بىردەك زامانىۋى ئىلغار مەدەنىيەتنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئىلغار مىللىي مەدەنىيەتنى قوغداش - نىڭ زۆرۈرلۈكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. تۆۋەندە شۇ قېتىمقى سۆھبەت يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇندۇق.

I
R
A

ئېلىمىزنىڭ باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاشلا پارلاق بىر مەدەنىيەتنىڭ ساھىبى بولغان ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا، مول مەدەنىي مىراسلارغا ئىگە قەدىمىي بىر مىللەتتۇر. جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى دۇردانىلاردىن بولغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ۋە ناخشا - ئۇسسۇللىرى... ھەممىسى ئۇزاق تارىخىي ئاساسقا ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭقۇر يىل - تىزلىق رەسىم ۋە نەققاشچىلىقى، ھەر خىل ئويمانچىلىق - بېزەكچىلىكى، مىس ۋە تۈرلۈك مېتال قۇيۇمچىلىقى، ساپال - كۈللۈچىلىكى، گىلەمچىلىك ۋە كەشتىچىلىكى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە خېلى يۇقىرى ئېستېتىك سەۋىيە ۋە كۈچلۈك سەنئەتلىك قىممەت بايقىنىدۇ. يۇرتىمىزنىڭ تارىخىي ئىزنالىرىغا دىققىتىمىزنى ئاغدۇرغىنىمىزدا، يىپەك - چىلىك مەھسۇلاتى بولمىش خوتەن ئەتلەسلىرىنىڭ تارىختا «خوتەننىڭ يەرلىك يىپەكلىرى» دەپمۇ ئاتالغانلىقىنى ئەس - كەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ساپ يىپەكتىن توقۇلغان ئەتلەسنىڭ نۇسخا ۋە گۈللىرى رەڭدار، ئويناق ھەم تەبىئەت

ئىي بولغاچقا، يىپەك ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل مۇراسىم كىيىملىرى سۈپىتىدە ئەتىۋارلىنىپ كەلگەن ۋە تۇرمۇش كىيىملىرى قاتارىدا كەڭ ئىستېمال قىلىنغان ھەم ھازىرمۇ شۇنداق قىلىنماقتا. ئەتلەسنىڭ ئۇيغۇر كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىدىكى ئەتىۋارلىق ئورنىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجادكارلىقىغا، شۇنداقلا خېلىلا يۇقىرى سەۋىيەدىكى ئېستېتىك ئېغىغا باغلاپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئادەمنى قايىل، شۇنداقلا مايىل قىلىدىغىنى، بولۇپمۇ تەئەجۇبىتە قال - دۇرىدىغىنى، ئەتلەستىن ئىبارەت بۇنداق نەپىس، ئېسىل يىپەك رەختىنىڭ زامانىنىڭ زامانىسىدىلا چۆل - قۇملۇقلار ئا - رىسىدىكى بوستانلىقلاردا ئايرىدە بولۇپ، گۈزەللىك بابىدىكى يېگانە ئورنىنى ساقلاپ كەلگەنلىكى، شۇنداقلا نۇرغۇن تۈر ۋە شەكىللەر بىلەن جۇلالىنىپ ئۇيغۇر توقۇمىچىلىقى ۋە كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى بەرپا قىلغانلىقىدۇر. ئۇيغۇرلار يەنە تىل ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن خەلق. ئۇيغۇرلاردا «تىل بىلگەن، دىل بىلىدۇ» دېگەن ھېكمەتتۇر بار. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۆز تىلىنى دادامنىڭ تىلى، ئانامنىڭ

تىللار پارس تىلى بىلەن بىرلىكتە خۇددى بىر جۈپ تۇل- پارلاردەك ئەك ئالدىدا ئۈزۈپ ماڭغانىدى.

يۇقىرىقى تارىخىي بايانلىرىمىزدىن، بىزدە ئەجدادلەر- رىمىز قانداق قىلىپ مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ھەممەتە- رەپلەردىن ئىلگىرى سۈرۈپ كېلەلگەندۇ؟ دېگەن سوئال- نىڭ تۇغۇلۇشى تەبىئىي.

دەرھەققەت، ئىلغار مەدەنىيەتنى ئۆگىنىش، ئىلغار مەدەنىيەتنى كۆزلەش ۋە ئۇنى تەشەببۇس قىلىش — قە- دىمدىن تارتىپ بىزنىڭ تاللىشىمىز، ئىزدىنىشىمىز، شۇنداقلا بىزنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىمىز بولۇپ كەلگەندى. ھالبۇكى، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات يولى ئەزەلدىن شۇنداق تەكشى، شۇنداق راۋان ۋە ئوڭۇشلۇق بولغان ئەمەس. چېكىدىن ئاشقان پىكىر ئېقىملىرى، قىلاق، جاھىل ۋە مۇتەئەسسەپ كۈچلەر ھەمىشە گام ئوڭىدىن، گام سولدىن چىقىپ توشقۇنلۇق قىلىپلا كەلگەن، بولۇپمۇ دىنىي ئوقۇملارنى چۈشىنىشتە، چۈشەندۈرۈشتە، تەپسىر- لەشتە بىر قىسىم دىنىي رادىكالىلار كىشىلەرنىڭ سەۋىيە- چۈشەنچىلىرىدىكى پەرقلەردىن، بولۇپمۇ كىشىلەرنىڭ نا- دانلىقىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، تارىخ چاقىنى كەينىگە بۇراپ كەلگەندى.

ئەمدى بىز نەزەرىمىزنى يىراق تارىخنىڭ مەلۇم بىر كونكرېت نۇقتىسىغا — يەكەن خانلىقى دەۋرىگە قارىتايدى- لى: خانىش ئاماننىساخان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نى رەتلەش، خاتىرىلەش ئىشىنى باشلىغاندا، ئەينى دەۋر- دىكى بىر قىسىم ئەسەبىي سوپى- ئىشانلار غوغۇغا كۆتۈ- رۈپ، بۇ ئىشنىڭ بېشىغا توپا چېچىشقاندى، ئەمما خەلقنىڭ سەنئەتكە بولغان مۇھەببىتى، چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشى بۇ قاراقوبۇنى تىنچتە- قانلىقى ئۈچۈن، ھازىر بىز جاھان سەھنىلىرىدە مەيدىمىز- نى كېرىپ تۇرۇپ ئېيتىۋاتقان، ئورۇنلاۋاتقان «ئون ئىككى مۇقامى» مىز ھاياتى كۈچكە ئېرىشكەندى. يەنە شۇ دەۋردە قىياھەتلىك كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھارام نىيەت ئاپپاق غوجا جۇڭغاردىكى غالداننىڭ توپىلاڭ- چىلىرىنى باشلاپ كېلىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ يۇلتۇزىنى ئۆ- چۈرگەندى. بۇ قۇتقۇرغان تەلۋىلەر مىللىي مەدەنىيەتمىز- نىڭ تەرەققىياتىنى بوغقان، مىللىي مەدەنىيەتنى دەپسەندە قىلغانىدى. ئۇلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى داۋام ئەتمەك ئۈچۈن خەلق ئاممىسىنىڭ ئاغىسى، تەلۋە، قاششاق ھالەتتە

013

تىلى دەپ پۇختا بىلگەندىن سىرت، ئېلىمىزدە ئورتاق ئىشلىتىدىغان خەنزۇ تىلىنىمۇ پىششىق ئۆگىنىدۇ. ھازىر بىزدە، ھەتتا ئۈچ، تۆت خىل تىلنى بىر- بىرىگە ئارىلاش- تۇرۇۋەتمەي تولۇق بىلىدىغانلار ئاز ئەمەس. تىل ئۆگە- نىش قىزغىنلىقى زامانىمىزدىلا ئەمەس، يىراق ئوتتۇرا ئە- سىردىمۇ ئۇيغۇرلارغا ئۇدۇم ئىدى. خېلى كۆپ ئەدىبلەر- مىز شۇ زامانلاردىلا قوش تىلدا، كۆپ تىلدا ئەسەر يېزىش- نى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئۇلار قەدىمىي ئۇيغۇرچە، تۈركچە، خەنزۇچە، سانسكىرتچە، ئەرەبچە، پارىسچە قا- تارلىق تىللار بىلەن يازغان ۋە تەرجىمە قىلىشقاندى. «ئەرەب تىلى ئىلمىي تىل، پارس تىلى بەدىئىي تىل» دەپ تۈركىي تىللار كەمسۈندۈرۈلۈۋاتقان ئاشۇ زامانلار- دا، ئۆز تىلىنىڭ ئاھلىق پەرۋىشكارلىرىنىڭ تىرىشچانلىق- لى، بولۇپمۇ تۈركىي تىللارنىڭ غايەت زور ھاياتىي كۈچى تۈپەيلى، شۇ زامانلاردىكى تىل بەيگىسىدە تۈركىي

پەننىي ئىلمىدە توشقان ئالىم كىشى ئىدى. ئابدۇقادىر دا-موللام ئۆز ۋەتەننى چوڭقۇر سۆيەتتى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى دۇنياۋى نەزەر كۆزى بىلەن كۆزىتىپ، يۇرتى شىنجاڭنىڭ يەنىلا شۇ بېكىنمە، نادان، قالاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ مەردانىلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان: «بىزنىڭ دىنىمىز ھەرگىزمۇ نادانلىقنىڭ ۋەكىلى ئەمەس» دېگەن خىتابى ئەينى دەۋردە نۇرغۇنلارنى چۆ-چۈتۈپ، نۇرغۇنلارنىڭ دىلىنى ياپرىتىۋەتكەندى. ئۇ دىيا-لوگ شەكلىدە يازغان «ئاقايىت زۆرۈرىيە (زۆرۈر ئەقىدە-لىر)» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەندى.

سوئال: ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ ھۆكۈمى نېمىدۇر؟

جاۋاب: ئىلىم ئۆگىنىش ئەر ۋە ئايالغا ئوخشاش پەرزدۇر، ئىلىم بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە سائادەتكە ئېرىش-دىغان سەۋەبتۇر.

سوئال: مىللەتنىڭ خار ۋە زەبۇن بولۇشىغا سەۋەب نېمىدۇر؟

جاۋاب: سەۋەب ئىككى، بىرى بىلىمسىزلىك ۋە نا-دانلىق؛ ئىككىنچىسى، تەپىرىقچىلىك ۋە ئىختىلاپتۇر.

سوئال: ئىززەت-ئابروي نېمە بىلەن بولۇر؟

تۇرۇشنى كۆزلەپ، خەلقنى نادان تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەندى. نەتىجىدە، تۈگمەس جەڭگى-جېدەل، دىنىي نىزالار سەۋەبىدىن پۈتۈن بىر ئۇيغۇر خەلقى ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق دېگەندەك گۇرۇھ-توپلارغا بۆلۈ-نۈپ، بىر-بىرى بىلەن بوغۇشقان، بىر-بىرىنى قىرىشقان-دى. بىچارە ئاۋام خەلق جۇڭغار توپىلاڭچىلىرى ۋە قارا نىيەت غوجىلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى ئاستىدا دەپسەندە قىلىنىپ، دوزاخ ئازابىنى تارتىشقاندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەزىز دىيارىمىز جاھانگىرلارنىڭ، توپىلاڭدىن توغراچ ئوغ-رىلايدىغان ھارام نىيەتلەرنىڭ جەننىتىگە ئايلاندى. مانا بۇ شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ زۇلمەتلىك زاماندا. تارىخ-نىڭ بۇ ئاچچىق قىسمەتلىرى پۈتۈلگەن سەھىپىلەردە خەلقنىڭ نىداسى، چۇقان سادالىرى نۇرغۇن ئەدىبلەر تە-رىپىدىن مۇنداق خۇلاسەلەنگەن: بۇ قارا يىللار، جەڭگى-جېدەللەر قايتىلانمىغاي، بىز يەنە شۇنداق جەڭگى-جېدەل، دىنىي نىزالار پاتىققا قايتا پېتىشىنى زىنھار-زىنھار خالىمايمىز!

ھەرقانداق بىر مىللىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىغا ئىگە كىشى، ھەرقانداق بىر ئەقىل ۋە ۋىجدان ئىگىسى تارىخنىڭ بۇ ئاچچىق ساۋاقلرىدىن ئىبرەت ئالالايدۇ، ئەلۋەتتە!

ئابدۇقادىر داموللام (1870-1924) 20-ئەسىر-نىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا قوزغالغان ئاقارتىش مەرد-پەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ پە-شىۋاسىدۇر، ئۇ جەمئىيەت-نىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئې-رىشكەن دانىيا بىر زات ئىدى. ئۇنىڭ تۇغۇلغان يېرى ئاتۇش بولۇپ، ئىلىم ئۆگىنىش ۋە يول تېپىش ئۈچۈن قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جا-يلارغا بارغان. بىر قىسىم ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر مەدرىسەلەردە مۇدەررىس-لىك قىلغان، ئىلىم مۇتالىئە قىلغان بولۇپ، دىنىي ۋە

جاۋاب: ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولۇر. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ دانا زات ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراستى ۋە زامانىسىدىكى بىتەكرار تەبەككۈر كۈچى بىلەن شۇ زامان ئەقىل-پاراستىنىڭ يۈكسەكلىكىدە تۇرال-غان ئىكەن. بىراق، ئەپسۇس دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ كۆزلىرىگە قالدالغان مىخ بىلىپ، ئۇنى ئۆز ئۆيىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەندى.

ھېلىمۇ ئېسىمزدە، «شەپقەت ھەمشىرىسى» دەپ ئاتا-تالغان سانىتاركارىزۋانگۈل سەپداشلىرىغا ئوخشاش بېشىغا قۇلاقچە، پۈتتە ئۆتۈك كىيىپ، قولغا قورال ئېلىپ گومىن-داڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشقان ۋە جەڭدە مەردلەرچە قۇربان بولغانىدى. ئۇ ھەرگىزمۇ «ئايال كىشى، مەزلۇم كىشى، ئايال كىشى دېگەن بىر ئىرنىڭ شەخسىي مۈلكى، ئۇنىڭ بەخت-تەلىيى بىر ئىرنىڭ پېشىدا» دەپ قاراپ تۇرمىغان. بىزنىڭ مەرھۇم رىزۋانگۈل-گە ئوخشاش تالاي قىزلىرىمىز، ئاياللىرىمىز بار. ئەلۋەتتە، ئۇلار مىللەتتىن ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقان گۈزەل ئەخلاق، شەرم-ھايانلىق ۋارىسلىرى، لېكىن ئۇلار ئۇنداق پەتۋالار بىلەن چۈشۈلۈپ، بەنت بولۇپ قېلىشنى خالىماي، ئۆز تەق-دىرىنى، ئۆز بەختىنى يارىتىش ئۈچۈن تىرىشىپ كەلمەكتە. ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى ياراملىق تەربىيەلەپ، ئۆيىنى گۈلدەك تۇتۇپ، ئائىلىسى، جەمئىيەت، ئەل-ۋەتەن ئالدى-دىكى بۇرچىنى، مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىپ كەلمەكتە. ئۇلار ۋەتەننى سۆيۈشنى شەرەپ دەپ بىلىدۇ، كۈرەشچانلىق ئار-قىلىق ئۆز تەقدىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆز ھاياتىنىڭ قىممىتىنى يارىتىدۇ، ئۇلار نادانلىققا پاتقاندا مەڭگۈ ھەسرەتتە ئۆرتىن-دىغانلىقىنىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايدۇ.

ئەمدى ھازىر بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىمىز يەنە بىر قېتىم تەھدىتكە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈرگەن بەزى گەپ-سۆزلەر، ھەر خىل پەتۋالار كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدۇ، كۆرۈلۈۋاتقان ئايرىم ئەھۋاللار بىزنى ئويلىنىدۇرىدۇ، ئەنسىرىتىدۇ: توپلاردا ناخشا ئېيتىشقا، ئۇسسۇل ئويناشقا بولماسمىش، ھەممە توي مەسچىتلەردە ئۆتكۈزۈلۈشى لازىمىش... شۇنىڭ بىلەن ئايرىم جايلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىر-ئەسىرلەردىن بېرى شەكىللەنگەن، داۋاملاشقان «توي نەغمىسى بىلەن، ئۆلۈم ھازىسى بىلەن» دېگەندەك بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرى قىسماققا ئېلىنغىلى تۇرۇپتۇ.

ھەر يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانغا قاتنىشىدىغانلار-

نىڭ ئىچىدىكى سەنئەت-تەننەربىيە قاتارلىق ئالاھىدە كە-سىپىلەردە تالانتى بار بالىلار ھەر يىلى مەخسۇس ئىمتىھانغا قاتنىشىپ، ئېلىمىزدىكى سەنئەت-تەننەربىيە ئىنستىتۇتلىرىغا تاللىنىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى، جۈملى-دىن، ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيەت ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ئالاھىدە تەدبىرى. ھالبۇكى، قىسمەن ئاتا-ئانىلار جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈرگەن بەزى پەتۋالارنىڭ تە-سىرى ۋە ئۆزلىرىنىڭ بىر تەرەپلىمە قاراشلىرى سەۋەب-دىن سەنئەتتىكى تالانتى كۆرۈنۈپلا تۇرغان پەرزەنتلەرد-نىڭ ئىستىقبالىنى توسۇپ قويماقتا. ئۇلارچە بولغاندا رەسىم سىزسا بولماسمىش، ئۇسسۇل ئوينىسا يامان بولارمىش... بۇ ئىشلار كىشىنى ئويلىنىدۇرۇپ قويىدۇ-كەن؛ ئەگەر بۇ ئايرىم ئىشلار زورىيىپ ئومۇميۈزلۈك ئىجتىمائىي كەيپىياتقا ئايلانسا، ئۇنداقتا زامانىمىزدىكى ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ پېشىۋاسى قەمبەر خانىمىدەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخىرلىك رەسسامى غازى ئەھمەد تەك سەنئەت-كارلىرىمىزنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ كېلىدىغان ۋارىس-لىرى بارا-بارا يوقاپ كېتەمدۇ-قانداق؟ ئەجبابا، يۈسۈف خاس ھاجىب، مەھمۇد كاشغەرىي، ئەلىشىر نەۋائىي، ئامان-نىساخان قاتارلىق ئۇلۇغلىرىمىز، تۆھپىكارلىرىمىز ياندۇر-غان ھەم ئېگىز كۆتۈرگەن ئىلىم-ئىربان مەشئىلى ھالا-بىزنىڭ قولىمىزغا كەلگەندە ئوچۇپ قالارمۇ؟ خەلقىمىز-گە، مىللىتىمىزگە بەرىكەت بەرگەن ئىلىمگە، زامانىۋى مە-دەنىيەتكە شەيدا بولىدىغان ئىزدىنىش روھى، ئىلغار مىللىي روھ شۇنىڭ بىلەن تۈگەپ كېتەرمۇ؟

غازى ئەھمەد مەملىكەت ئىچىدىلا ئەمەس، خەلقئارا-دىمۇ تونۇلغان جۇڭگو ئۇيغۇر رەسسامى، ئۇنىڭ «مۇقام» قاتارلىق بىر قانچە پارچە ۋەكىللىك ئەسىرى بېيجىڭ گۈزەل سەنئەت سارىيىغا تاللىنىپ، مەڭگۈلۈك ساقلانماقتا. بۇ، ئەلۋەتتە، رەسساملار ئۈچۈن ئەڭ ئالىي مۇكاپاتتۇر. ئۇ سىزغان رەسىملەر فىرانسىيە قاتارلىق ياۋ-روپا ئەللىرىدە، ئىران، تۈركىيە قاتارلىق ئىسلام ئەللىرد-دە يۇقىرى باھاغا، كەڭ ئېتىراپقا ئېرىشىپ، مەملىكىتىمىز-گە ۋە مىللىتىمىزگە شان-شەرەپ كەلتۈرگەن. غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ ئۆزى يازغان «ھاياتىمىدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» ناملىق كىتابىنى ئوقۇپ بىلىدىمكى: ئۇ بىر مەشھۇر دىنىي ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىكەن. ئۇنىڭ 7-ئەۋلاد ئۇلۇغ بوۋىسى ئېلىجان ھاجى بوۋام دېگەن زات ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ،

غان كەيپىياتنى پەيدا قىلىپ، بىر قىسىم ياشلىرىمىزنى جىنايەت پاتقىمقا پاتۇرماقتا.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارلىرىدىن بولغان، يەنە بىر ئوت يۈرەك شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «غەزەپ ۋە زار» ناملىق شېئىرىدا تەسۋىرلەنگەن «بەنگە ماڭساق كۆز ئېچىپ، كاپىر - جەددىت دەپ قارغىشۇر، بۇ ھاماقەت دەۋردە ئاتەش بولۇپ يانارمەن» دېگەن شېئىرى مەنزىدە كۆز ئالدىمىزدا زاھىر بولماقتا.

دەرۋەقە، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى بەزى - بەزىدە خىلمۇخىل سوقماقلارغا، تۈرلۈك - تۈرلۈك دوقالارغا دۇچ كېلىپ تۇرسىمۇ، ئىنسانىيەت ئاخىرقى ھېسابتا بۇ مۇشكۈلاتلارنى بىر - بىرلەپ يېڭىپ تەرەققىي قىلىۋېرىدۇ. خەلقىمىزدە بۇ قانۇنىيەتنى ھېس قىلالايدىغان ئەقىل - پائىدە راست بار. شۇڭا خەلقىمىز مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى، مىللەتنىڭ بارلىق ئىشلىرى زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئىبارەت داغدام يولغا چۈشكەندىلا، ئاندىن مېڭىش تاپالايدىغانلىقىنى جەزمەن چۈشىنىدۇ. ئاساسىي ياقتىن رو-مانتىزم بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا نۇرغۇن - نۇرغۇن ئارزۇ - ئارمانلار تەسەۋۋۇر قىلىنىپ، چۈشكە ئوخشاش گۇڭگا بىر گۈزەللىكنى ياراتقاندى. تەڭ - باراۋەرلىككە ئېرىشىش، ئىناق، بەخت - يار ياشاش ئەدەبىياتىمىزنىڭ غايىۋى مەنزىلگاھى، شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ گۈزەل ئىستەكلىرى ئىدى. مەيلى ئەدەبىياتتا بولسۇن ياكى رېئال تۇرمۇشتا بولسۇن، خەلقىمىز مۆجىزە يۈز بېرىپ ئارزۇلارنىڭ رېئاللىققا ئۆرۈلۈشىنى كۈتۈپ كەلگەندى. مانا ھازىر بىز تەرەققىياتنىڭ پۇرسەتلىك پەيتلىرىگە دۇچ كېلىۋاتىمىز، بۇ راسا ئۆگىنىدىغان، ئىشلەيدىغان، ئىجاد قىلىدىغان چاغلاردا بىز ئەل، ۋەتەن ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن ئۆز ھەسسىمىزنى قوشىمىز.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى پارتكوم رۇبىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، رەئىسى)

ئۇنىڭ ئەل ئىچىدىكى مەرتىۋىسى زىيادە بولغانىكەن، دادىسى ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم خوجىدار جامەسىنىڭ ئىمامى، خاتىپى، كېيىن قەشقەر قورغاننىڭ قازىسى بولغانىكەن. مانا مۇشۇ دىنىي ئۆلىمانىڭ ئۆلپەتلىرى ئۇنىڭ ئۆيىنىڭ تام - تورۇسلىرى، قورۇنىڭ ئىچى - تېشىغا سىزدە ۋېتىلگەن ھەر خىل رەسىملەرنى كۆرۈپ، قازى ئاخۇنۇمغا ئۆز بالىسىغا نەسەت قىلىشنى، رەسىم سىزىنى چەكلەشنى كۆپ قېتىم ئېيتقان بولسىمۇ، ئىسلام تەرىقىەتلىرىنى تەرك ئەتمەيدىغان بۇ تەقۋادار زات ئۆز ئوغلنىڭ كۆڭلىدە يېنىۋاتقان بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈۋەتمەي، ئۇنى ئۆز يولىدا تەبىئىيلىكىگە قويۇپ بەرگەن. ئاتا دۇئاسىنى ئالغان غازى ئەھمەد ئۆز يولىدا مىللىتىگە شان - شەرەپ كەلتۈرۈپلا قالماي، ئاتا يۈزىنىمۇ يورۇق قىلالغان. مەخسۇس ئادەم سۈرىتىنى سىزدىنغان غازى ئەھمەد ئەركىگە قويۇلمىغان بولسا، ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم شۇ چاغدا «ئادەم رەسىمىنى سىز سا گۇناھ بولىدۇ» دەپ تۇرۇۋالغان بولسا، ئادەم سۈرەتلىرىنى ئاجايىپ پاساھەت بىلەن سىزدىنغان رەسىمىمىز غازى ئەھمەد دەپ بولمايتتى.

ئەپسۇسكى، ھازىر جەمئىيىتىمىزدە ئەسەبىيلىك كۈچىيىپ، ئۇمۇ «ھارام»، بۇمۇ «ھارام» دېگەن پەتۋالار كۆپىيىپ قالدى. ھەتتا پۇلىنىمۇ، يولىنىمۇ، توكنىمۇ «ھارام» دېگۈچىلەر يوق ئەمەس. بىمەنىلىك جەمئىيەت بىلەن، تەرەققىيات بىلەن، ھۆكۈمەت بىلەن قارشىلىشىدۇ.

I
R
A

مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىمى

مۇختار مۇھەممەد

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىنسان ئۇيغۇرلىقىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى داۋامىدا جۇغلانغان مىللەتنىڭ خاسلىقى، ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتتىرىدىغان مەدەنىيەتتۇر. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىر مىللەتنىڭ تارىختىكى تۈرلۈك ئىدىيەلىرى، مەدەنىيىتى، كۆز قاراشلىرى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي ئىپادىسىدىن ئىبارەت. ئۇ مىللەتنىڭ ياشاش شەكلى ۋە تەبەك-كۈرنىڭ ئىنكاسى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە شۇ مەدەنىيەتكە ئەڭ گەۋدىلىك ئورۇنغا ئىگە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مەدەنىيەتلىرى خەزىنىسىدە ئۆزگىچىلىكى بىلەن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان بىر ھاككۆھەردۇر. تارىخنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۆزگىچىلىكى، ئىلغارلىقى، ئىلمىيلىكى بىلەن جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆز ئۈلۈشىنى قوشۇپ كەلگەن.

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قۇدرەتلىك مەنىۋى بايلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەركىبىدىكى ئولتۇراق مەدەنىيىتى، كەينى مەدەنىيىتى (كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى)، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى قاتارلىقلار شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتلەردە تولمۇ رەڭدار.

ئۇيغۇر كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى ئۇزاق تارىخقا، مول مەزمۇنغا ئىگە. ئەجدادلار بىزگە قالدۇرغان مىراس - ئۇيغۇر كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئېھتىياجغا ئاساسەن يېڭىلىنىپ، ئۆزگىرىپ، مۇكەممەللىشىپ، ئۆزگىچە مىللىي تۈسكە ئىگە بولغان. كىيىم - كېچەك ئىنساننىڭ زىننىتى، شۇنداقلا ئۇ مىللىي خاسلىقنىڭ ئەڭ يارقىن نامايەندىسى. كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى مەدەنىيەتنىڭ باشقا فورماتىسىلەرنىڭ ئوخشاش بىر خىل ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي ھادىسىسى. كىيىم -

كېچەك مەدەنىيىتى بەلگە خاراكتېرىگە ھەم تارىخىي ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە. كىيىم - كېچەك ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادى، مەنىۋى يۈكسىلىش ئەھۋالىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى مۇكەممەل كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىنى ياراتقان مىللەت. تارىخ بەتلەرنى ۋارقىلىق، بۇ ھەقتە نۇرغۇن بايانلار بار. ئۇيغۇر خەلقى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۆز مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى قەدىرلەپ كەلگەن. يېقىنقى كۈنلەردە كۆرۈلۈۋاتقان مىللىي ئەنئەنە - مىزگە يات كىيىنىش ھادىسىسى كىشىنى چۆچۈتمەي قويدۇ.

مەن ئۈرۈمچىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان. ئېسىمنى بىلگەن كۈنلەردىن باشلاپلا ئاپامنىڭ ياغلىق چىڭگىپ، كۆڭلەك كىيىپ مىللىي خاسلىقنى ساقلاپ ياشاپ كەلگەنلىكىنى بىلىمەن. بىراق بۈگۈنكى كۈندىكى ئورنىۋالغانلارغا ئوخشاش كۆرۈنۈشنى پەقەت ھۆججەتلىك فىلىم ياكى كەينولاردىلا كۆرگەن ئىكەنمەن. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ بېشىدا ئالىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كەلگەن قىز ساۋاقداشلىرىمىز ئىشتان كۆڭلەك كىيىپ، كىيىم - كېچەك ئەنئەنىمىزنى ئەسلىتىپ تۇراتتى. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۈرۈمچى مۇھىتىغا ماسلىشىپ، زامانىۋىلىق ۋە ئەنئەنە بىرلەشتۈرۈلگەن مىللىي كىيىم - كېچەك ياكى دەۋر ئېقىمىغا ماسلاشتۇرۇپ كىيىنىشكە ئەھمىيەت بېرىۋاتتى.

M
I
R
A
S

قىز» گەرچە بۇنىڭدىن بىر ئەسىر ئىلگىرىكى سۈرەت بول-
سىمۇ، ئەمما ئۇ ھېچ زامان بىزدىكى شۇ قىزغا بولغان سۆ-
يۈنۈش تۇيغۇمىزنى ئۆچرەلمەيدۇ، توسۇپ قالاھىدۇ.
بېشىغا دوپپا، ئۇچىسىغا گۈللۈك كۆڭلەك، كۆڭلەك ئۈستى-
گە كالتە يەكتەك كىيىپ، ئىشتىننى ئۇشۇغىسىدىن سەل
يۇقىرىغا كۆتۈرۈپ سۇ كېچىپ جىلمىيىپ تۇرغان بۇ
گۈزەل ئۇيغۇر قىزىنىڭ تۇرقى بۇنىڭدىن 100 يىل ئىلگى-
رىمۇ ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئۆز مىللىي ئالاھىدى-
لىكى بويىچە يارىشىملىق كىيىنەلەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ
تۇرۇپتۇ. كېيىنكى كۈنلەردە توردىن شۇبەتسىيەدە ساقلىنىد-
ۋاتقان مىسسىئونېرلار تەرىپىدىن تارتىلغان بىر ئەسىردىن
ئىلگىرىكى فوتو سۈرەتلەردىن ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرى-
نىڭ كىيىم - كېچەكتىكى مىللىي خاسلىقىنى بايقىدىم. 1910 -
1930 - يىللىرى ئەتراپىدا تارتىلغان بۇ فوتو سۈرەتلەردە
ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى دەۋر ئالاھىدىلىكى بىلەن
ئەنئەنە بىرلەشتۈرۈلگەن كىيىنىش ئۇسلۇبى گەۋدىلەنگەن.
ئۇنىڭدا دەۋرنىڭ ۋە مىللەتنىڭ تامىقى بار. بۇ خىل ئەن-
ئەنە تارىخنىڭ بېرى داۋام ئېتىپ كەلگەن ۋە بۇنىڭدىن

كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغىنى، خوتۇن - قىزلىرىمىزنىڭ
كىيىم - كېچەكلىرىدە ھەم دەۋر ئالاھىدىلىكى، ھەم زامانە-
ۋىلىق، ھەم ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرىمىزدىكى مىللىي
خاسلىق شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنكى،
ھەتتا قايسىسىنىڭ دەۋر ئېقىمى، قايسىسىنىڭ مىللىي ئالا-
ھىدىلىك ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمىغۇدەك دەرد-
جىدە جىپىسلاشتۇرۇلاتتى. مانا بۇ مىللىتىمىزنىڭ ئەقىل -
پاراستى، ھەم مىللىي خاسلىقى گەۋدىلىك، ھەم دەۋر ئالا-
ھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلى-
رىمىز كىشىدە زوق پەيدا قىلاتتى.

خەلقىمىز گۈزەللىككە ۋە نەزەققىياتقا تەلپۈنىدىغان
خەلق. ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە خەلقىمىز كىيىنىشلى-
رىنى ئۆز مىللىي خاسلىقى بويىچە پىچىپ، شۇ زامانغا لايىق-
لاشتۇرۇپ كىيەلگەن، يېڭىلىق يارىتىلغان، ئىجاد قىلالد-
غان خەلقئۇر. باشقىلارنىڭ ئىلغار، زامانغا لايىق تەرەپلىرى-
نى قوبۇل قىلغانلىقى، قالاق، چۈشكۈن، خۇنۇك تەرەپلى-
رىنى قوبۇل قىلمىغان ۋە شاللىۋەتكەن. مانىرھېم قەشقەر
تۆمەن دەرياسى كېچىكىدە تارتقان «بوستان چاچلىق

كېيىنمۇ داۋام ئېتىدۇ.

ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى قوغدايدىغان ۋە ئىلغار مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى تەشۋىق قىلىدىغان «مىراس» زۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن «مىراس» زۇرنىلى رويابقا چىققان كۈندىن ئېتىبارەن خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قوغداش، قېزىش، تەشۋىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى قىلىپ كەلدى. بىز خەلقىمىزنىڭ باشقىلارمۇ ئۈلگە ئالالغۇدەك ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزدىكى ئىلغار تەركىبلەرنى، زامانىنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ئىلغار ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى قوغدىدۇق ۋە تەشۋىق قىلدۇق. مەدەنىيىتىمىزدىكى زامانىۋى مەدەنىيەتنى ئەۋج ئالدۇرۇشقا پايدىلىق تەرەپلەرنى خەلق ئاممىسىغا سۇنۇپ كەلدۇق. ئەنئەنىمىزدىكى دەۋر روھىغا ماس كەلمەيدىغان قالاق، پاسسىپ، خۇراپىي تەركىبلەرنى شالدىدۇق. خەلقىمىزگە «شاكال»نى ئەمەس، بەلكى «مېغىز»نى سۇنۇشقا ئەھمىيەت بەردۇق.

يېقىنقى كۈنلەردە كۆرۈلۈۋاتقان قىسمەن خوتۇن - قىزلىرىمىزدىكى كېيىنشى ئادىتىدىكى «غەيرىي»لىك مېنى ئويغا سالدى.

كېسىپ ئېيتالايمەنكى، ھازىر جەمئىيەتتە قىسمەنلەر كىيىۋاتقان «ئاباي» شەكلىدىكى «ھىجاب» ھېچكىمنىڭ ئەمەس، مەن بۇ توغرىسىدا تورا ئەرەب دۆلەتلىرىدىكى كىيىنىش ئالاھىدىلىكىنى سېلىشتۇردۇم. شىمالىي ئافرىقىدىكى مىسىردا قارا رەڭدە «ئاباي» كىيىدىكەن، يۈزىنى ئوچۇق قويدىكەن. گەرچە مىسىرلىقلار مۇسۇلمان بولسى-

گەن ئىكەن. پەقەت سەئۇدى ئەرەبىستانى پادىشاھلىقى، كۇۋەيت، ئىراق، ئوممان قاتارلىق ئەرەب ئەللىرىدە قارا رەڭدە «ئاباي» كىيىش ئادەت ئىكەن، شۇ ئەمەزھىپى كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان پارس تىللىق ئىراندا بولسا ئەرلەرنىڭ دىنىي زاتلىرى قارا سەللە، قارا تون، باشقا مەمۇرلار ۋە پۇقرالار زامانىۋى كىيىم كىيىشكە، ئاياللىرى ئومۇمەن قارا رەڭدە «ئاباي» كىيىپ يۈزىنى ئوچۇق قويدىكەن. نۆۋەتتە، شىنجاڭدا كۆرۈلۈۋاتقان قىسمەن خوتۇن - قىزلارنىڭ كىيىشى قاباھەت باسقان ئافغانىستاندىكى ئەسلىمەي قويمايدۇ.

ئوچۇر كەمچىللىكى تۈپەيلىدىن بىز تېخى يېقىنقى يىللارغىچە ئافغانىستاننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز ئىدۇق. بىن لادىن ئافغانىستانغا كېلىپ «ئەل قائىدە» تەشكىلاتى قۇرۇشى ۋە ئافغانىستان تېررورىزىمىنىڭ پاتقىقىغا يېتىشى بىلەن دۇنيانىڭ كۆزى ئافغانىستانغا تىكىلدى. بىز ئەرلىرى ساقل قويغان، ئاياللىرى «ھىجاب» لانغان ئافغانىستاننى كۆردۇق. قالاق، ئارقىدا قالغان، مەزھەب ئۇرۇشلىرى، جەڭگى - جېدەل قاينىغان ئافغانىستان كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولدى. ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە ئوتتۇرا ئەسىرنى ئەسلىتىدىغان، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئارقىدا قالغان ئافغانىستان جاھان ئەھلىگە ئاشكارا بولدى. ئېرى تەرىپىدىن بۇرنى كېسىلگەن ئافغان قىزى پۈتۈن دۇنيادىكى ھەقىنى ياقلىغۇچىلارنىڭ ھېسداشلىقىنى قۇزغىدى. پەرەنجىگە ئورانغان، ئاچ قالغان مىسكىن ئافغانلار (پۇشتلار ۋە باشقا ئۆزبېك، تاجىك

2013

مۇ، ئۆز مىللىي ئەنئەنىۋى كىيىملىرىنى كىيىشكە، ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىملىرىنى دەۋرگە ماسلاشتۇرۇپ كىيىشكە ھېرىسمەنكەن. شۇ جۈملىدىن، ئىئوردانىيە پادىشاھلىقىدىكى ئاياللارمۇ ئاساسەن زامانغا لايىق كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەنكەن. ئۇنىڭدىن باشقا لىۋان، ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئالجىرىيە، سۈرىيە قاتارلىق ئەرەب ئەللىرىمۇ ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن كىيىنىشكە ئادەتلەنگەن.

يىتى تارىختىن بېرى تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە ئۇلاشقان. ھازىرقى بىر قىسىملارنىڭ «ھىجاب» لىنىشى بىزنىڭ مىللىي كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىزگە قىلىنغان تا- جاۋۇز، ھاقارەت. ئالدى بىلەن بىز ئەرەبلەر بىلەن قانداش ئەمەس، ئەرەبلەر ئۆز كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى- نىڭ ئەندىزىسىدە ياشايدۇ. بۇنداق ئورۇنۇش ۋە كىيى- نىشىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتى، ئە- رەبلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتى تۇرمۇش ئادەتلىرى شەكىل- لەندۈرگەن، بىز ئىرانلىقلار ئەمەس، ئافغانىستانلىق تېخى- مۇ ئەمەس.

كۆز ئالدىمىزدىكى ئەمەلىيەت شۇكى، ئۈرۈمچىگە مەدەنىيەت كەسىپى بويىچە ئوقۇشقا كەلگەن پاكىستانلىق قىز ئوقۇغۇچىلار پەقەت ئۆز مىللىتىنىڭ كىيىنىش ئادىتى بويىچە يۈرىدۇ. گەرچە پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بولسىمۇ، مىللىي ئەنئەنىۋى كىيىمنى كىيىشنى تەۋسىيە قىل- غانلىقى ئۈچۈن يۇقىرىكى «ھىجاب» لىنىپ كەتمىگەن.

دېمەك، بىز «ئۈچ خىل كۈچلەر» نىڭ تۈرلۈك تىپ- رورلۇق ھۇجۇمىغا ئۇچرىماستىن، بەلكى مىللىتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە قىلغان ھۇجۇمغا ئۇچرىماقتىمىز. بىز ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى قوغدايمىزكى ھەرگىز ئۇنىڭدىن ۋاز كەچمەيمىز. چۈنكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىزنىڭ يىلتىزىمىز. زۇرۇنلىمىز تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان مەدەنىيىتىمىزگە دائىر يازمىلارنى، تەشۋىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلىپ كەلدۇق. پەقەت خەلقىمىزنى مەدەنىيىتىمىز- نىڭ كۆپ تەرەپلىمە تەركىبلىرىدىن ۋاقىپلاندىرۇش، ئىلغار مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاشقا ئۈندەش بىزنىڭ ھەجۈرىيىتىمىز.

سابىق مەدەنىيەت مىنىستىرى سۇن جىياچىڭ مۇنداق دېگەن: «ئەجدادلار بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىراسلار- غا، جۈملىدىن، گۈزەل مىللىي مەدەنىيەتكە يۈكسەك ھۆر- مەتتىمەن. چۈنكى ئۇ بىزنىڭ ئانا مەدەنىيىتىمىز... ھازىر بار بولغان تارىخىي مىراسلارنى ئەجدادلاردىن قالغان تە- ۋەرىۋك ياد نامىلارنى، ئەستىلىكلەرنى قوغداش بەك مۇھىم. بىز پەقەت ئۆزىمىزنىڭ كىم ئىكەنلىكىمىزنى ئېنىق بىلگەندىلا، ئاندىن تولۇق ئىشەنچ بىلەن كەلگۈسىگە پۇختا قەدەم تاشلىيالايمىز».

(ئاپتور: «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتىدا)

قاتارلىق مىللەتلەر) كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولدى. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى قېزىپ كۆرسەك، مىسكىن، كەمبە- غەل، ئارقىدا قالغان ئىجتىمائىي ھالەتنى ئافغانىستاندىن تېپىش مۇمكىن، قالاقلقتا ئافغانىستان بۈگۈنكى كۈندە يې- گانە!

مەن توردىن ئافغانىستاننىڭ 70 - يىللاردىكى كۆرۈ- نۈشلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. كۆزلىرىدىن ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا تەج- رىبە ئىشلەۋاتقان ئوقۇغۇچىلار توپلىرى، قىزلار گىمنازىيە- سىدە فورما كىيىپ دەرس ئاڭلاۋاتقانلار. بۇ كۆرۈنۈشلەر- نى ھازىرقى ئافغانىستانلىقلار بىلەن سېلىشتۇرساق ئاسمان- زېمىن پەرق قىلاتتى.

ئافغانىستاننىڭ ھازىرى بىزنى ئېچىندۈرىدۇ. مانا بۇ دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقسۆڭەك. ئافغانىستان پاجىئەسىنىڭ بىزدە سادىر بولۇشىنى ھەر قانداق ئەقىل ئىگىسى خالىمايدۇ! يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىمىز ئىقتىسادنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ يۈكسىلىشى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۈندىن- كۈنگە ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئېلىمىزنىڭ دۇنيا ئەللىرى ئارىسىدىكى نوپۇزمۇ كۆتۈرۈلدى. دۆلىتىمىز قۇدرەت تاپتى، خەلق پاراۋان بولدى. لېكىن «ئۈچ خىل كۈچلەر» بۇنداق تەرەققىياتنى كۆرۈشنى خالىمىدى. ھەر دائىم جەم- ئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى بۇزۇشقا، مىللەتلەر ئارا ئىستىپاقسىز- لىق پەيدا قىلىشقا ئۇرۇندى. «ئۈچ خىل كۈچلەر» تۈرلۈك يوللار بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىش كويىدا بولدى. ئەسەبىي «بىدئەت» تەلىماتلىرىنى خۇبىيانە يوللار بىلەن تارقىتىش ۋە ئاز بىر قىسىم كىشىلەر- نى ئۆزىگە مايىل قىلدى. مۇشۇ كۈنلەردە كۆرۈلۈۋاتقان قىسمەن خوتۇن - قىزلىرىمىزدىكى «ئابايى» كىيىپ «ھە- ھىجاب» لىنىش شۇ جۈملىدىندۇر.

بۇ مەدەنىيىتىمىزگە قىلىنغان تاجاۋۇزلۇق، مەن بەزد- لەرنىڭ ھەتتا تۆت ئايلىق بولغان نارسىدە بوۋاقىمۇ ئاشۇند- داق كىيىندۈرۈپ قويغانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق غەزەپلەندىم. مەدەنىيەت — بىر مىللەتنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، ئۇ بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇدلىقىنىڭ داۋام ئېتىشىدىكى روھىي تۈۋرۈك. مەدەنىيەت — بىر مىللەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە روناق تېپىشىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنىڭ مەنبەسى، بۇلىقى. ئۇيغۇر كىيىم - كېچەك مەدەنى-

I
R
A

خەلقى زامانىۋى مەدەنىيەت بىلەن تەربىيەلەپ، ئىلغارلىققا يېتەكلەيلى

نۇرئىسا باقى

كىللەندى. ئۇيغۇر ئەدەبى، ئالىملىرىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت، مەدەنىيەت سېپىدىكى پېشىۋا - ئۇستازلارنىڭ با-يانلىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى چۈشىنىۋالدىم ۋە نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەندىم، ئەنە شۇ ئۆگىنىش تەسىراتلىرىمنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئاينىق تاپتىم.

مەدەنىيەت — مىللەتنىڭ جېنى، دۆلەتنىڭ تەرەققى-يات ئىستىقبالى، مىللەتنىڭ راۋاج تېپىشىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى. چۈنكى ئۇنىڭدا مىللەتنىڭ ھاياتى كۈچى، ئۇيۇ-شۇش كۈچى، ئىجادىي كۈچى مۇجەسسەملەنگەن. شۇڭا مەدەنىيەت ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك مەنبەسى تۇرۇپ، شۇنداقلا بىباھا بايلىقى. ئۇيغۇر خەلقى پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە، بىزنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىمىز ۋە ئەنئە-نەمىزنىڭ ئىككى تۈپ ئالاھىدىلىكى بار. بىرى بىز قوبۇل قىلىشقا ماھىر، ئىككىنچىسى، بىز ئىلغار مەدەنىيەت ئەنئە-نىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ ئەنئەنىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىشى كېرەك. شۇ ئەنئەنىگە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىرىنى بىز ئەلۋەتتە قوبۇل قىلىمىز. مەدەنىيەت مىللەتنىڭ جېنى، مىللەتنىڭ مەنبەسى تۇرۇپ، بىباھا بايلىقى ئىكەن، ئۇ ئىلغار مەدە-نىيەتنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىشى، ئۆزىنىڭ ئەنئە-نىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ساپلىقىنى ساقلىشى كېرەك. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن سىرتىنىڭ مەدەنىيىتى دۆلىتىمىزگە كۆپلەپ كىردى. بىز قوبۇل قىلالايدىغانلىرىمۇ، قوبۇل قىلالايدىغانلىرىمۇ كىردى. ئىلغارلىرىنى قوبۇل قىلدۇق، ئىلغار ئەمەسلىرىنى شاللىدۇق. ھازىر جەمئىيىتىمىزدە پەيدا بولغان قارا شەپ-پە رەڭدەك ياسىنىش، ھىجابلنىش بىزنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ كە-يىمى ئەمەس. ھازىرقى جەمئىيەتتە پەيدا بولغان بۇ كىي-مىنى ئادەتتىكى كىم قوبۇل قىلالايدۇ؛ مېنىڭچە، بۇ بىر كىيىم-كېچەك مەسىلىسى ئەمەس، بۇ بىر خىل خاھىش، ناچار يۈزلىنىش، مەدەنىيەتكە نىسبەتەن ھاقارەت، ئۆزىنىڭ

ھازىر پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا، جۈملىدىن، ئاپتو-نوم رايونىمىزدا پارتىيەنىڭ ئاممىۋى لۇشىيەن ھەققىدىكى تەربىيە ئەمەلىيىتى قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان بىر پەيتتە، ئاپ-تونوم رايون مىقياسىدا زامانىۋى مەدەنىيەت ۋە ئىلغار ئاڭ بىلەن خەلقنى يېتەكلەش، خۇراپاتلىق بىلەن ئىلغارلىقنى قانداق پەرقلىنىدۇرۇش، خەلقنىڭ خاتىرجەم، ئىناق، ئاسا-يىشلىقى ئۈچۈن نېمىلەرنى تەشەببۇس قىلىش، نېمىلەرگە ۋارىسلىق قىلىش، نېمىلەرنى شاللاش، نېمىلەرنى راۋاجلان-دۇرۇش، نېمىلەرنى چەكلەش، ئىلغار مەدەنىيەت دېگەن نېمە؟ تەرەققىياتنىڭ گۈللىنىشىنىڭ ئىستىقبال مەنزىلى نەدە؟ بىز ھازىر قانداق دەۋردە ياشاۋاتىمىز، بىزنىڭ مەسئۇلىيەت-مەجبۇرىيىتىمىز نېمە؟ دېگەن تېمىلاردا كەڭ كۆلەمدە بەس-مۇنازىرىلەر، ئىلمىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بې-رىلىۋاتىدۇ. مەن بىر مۇھەررىر بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئىلغار ئاڭ، ئىدىيە بىلەن تەربىيەلىنىۋاتقان بىر زىيالىي بولۇش سۈپىتىم بىلەن يۇقىرىقى مۇھاكىمىلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلىپ كەلدىم. نۇرغۇن نەرسىلەرنى كۆرۈپ، ئوقۇپ، ئاڭلاپ، ئىدىيەمدە مۇئەييەن كۆز قاراشلار شە-

دۇ دەپ قارىلىۋاتىدۇ. كاستوم - بۇرۇلكا كىيگەن گەرلەر ھۇ تەنقىدلىنىۋاتىدۇ. بۇ خىل ھادىسىلەر مىللىي مەدەنىيىتىمىز - نىڭ مەۋجۇتلۇقىغا پايدىسىز. بەزى ياشلار بىلىپ - بىلمەي باشقىلارنىڭ كىيىملىرىنى ئەتىۋارلاۋاتىدۇ، مۇشۇنداق ياش - لارنى توغرا يولغا يېتەكلىمەسەك مىللەتكە زىيىنى ئېغىر .

بىز مۇشۇ دەۋرگە ئۇلاشقچە نۇرغۇن ئەگرى - تو - قايلىقلارنى باشتىن كەچۈردۇق، ھېلىمۇ بىز تەرەققىي قىلدۇق، ھەممەيلەن نادانلىق پاتىقىدىن پۈتۈنلەي قۇتۇل - دۇق دەپ ئىپتىتالمايمىز. ئالدىمىزدا يول تېخى ئۇزاق، دۇنيا تېز تەرەققىي قىلىۋاتقان مۇشۇ پەيتتە، مەدەنىيەتنى ئارقىغا تارتىدىغان ئىشلارنىڭ ئالدىنى ئالماساق بولمايدۇ. بىر مىللەتنىڭ زىيالىيلىرى شۇ مىللەتنىڭ سەركىلىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ ئىشلارغا ئىلمىي ئا - ساستا ئاڭلىق ھالدا تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. بۇ بىزنىڭ بۇرچىمىز، مەيلى قايسى جەھەتتىن بولسۇن مەدە - نىي ھاياتىمىزنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇشىمىز كېرەك، بولۇپ - مۇ ياشلارنى تارتىشىمىز كېرەك، بۇ بىر مىللەتنىڭ، خەلقنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش.

ھازىر مىللىتىمىز بىر چوڭ تاللاشقا، چوڭ دوقالغا دۇچ كەلدى، مىللەتپەرۋەر، مىللەتنى سۆيىدىغان كىشىنىڭ مىللىتىمىز نېمە بولدى؟ نەگە بارىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى ئويلايدىغان ۋاقتى كەلدى. مىللەتنىڭ ئىلغار بىر قىسمى بولغان زىيالىي بولۇش سۈپىتىم بىلەن، مىللەتنى ھەقىقىي سۆيۈش ئىدىيەسىدە مىللىتىمىزنى پالاكتەلەردىن، پېشكەك - لىكلەردىن، خاتالىقلاردىن ساقلاپ قېلىشىمىز كېرەك. (ئاپتور: «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتىدا)

ئەنئەنىسىنى يوقىتىش. جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان ئىشلار - دىن سۇنىڭ ئۇستى تىنچتەك تۇرغان بىلەن، سۇنىڭ تېگە - نىڭ ناھايىتى دولقۇنلۇق، ھەتتا خەتەرلىك ھالەتتە ئىكەنلى - كىنى بىلگىلى بولىدۇ. بىر قىسىم دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر دىن بىلەن پەننى، دىن بىلەن تەرەققىياتى، دىن بىلەن ئىلغارلىقنى قارشىلاشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ رەزىل مەقسەتلى - رىگە يەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل، مۇقام - مەشرەپ، نورۇز - ئايەم، نەزىر - چىراغ، توي - تۆكۈن ۋە باشقا ئىلغار تەرەپلەرنى ئىنكار قىلىشىدا ئىپادىلىنىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ سەنئەتكە توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارچە بولسا ناخشا ئېيتىشقا، ئۇسسۇل ئوي - ناشقا، مەشرەپ ئۆتكۈزۈشكە، رەسسام - ھەيكەلتراشلىق قىلىشقا بولمايدىكەن. ئۇلار ناخشا - ئۇسسۇلدا، بولۇپمۇ ناخشىدا كۆپرەك مۇھەببەت ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مۇھەب - بەت قىز - ئاياللارنى گۇناھ ئۆتكۈزۈشكە قۇتارتىدۇ. مەشرەپتە ئەر - ئايال ئىككىلەن بىر - بىرىگە بېقىشىپ ئۇسسۇل ئوينىدۇ. ئىسلام قائىدىسى بويىچە بۇنداق قى - لىشقا بولمايدۇ. رەسسام - ھەيكەلتراشلار ئادەمنىڭ رەس - مىنى سىزسا دوزاخقا چۈشىدۇ، دەپ قارايدىكەن. ئۇلار تېخى تويىنى مەسچىتتە ئۆتكۈزۈشى، ئۆلۈم - يېتىملىرىدە نەزىر قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدىكەن. يېقىنقى يىللاردا يەنە ئۇلار نورۇزغا قارشى چىقۇۋاتىدۇ. نورۇز دېگەن ئا - تەشپەرەسلەرنىڭ ئىشى، بۇ ئىسلام دىنىدا يوق دەپ تەھدىت سېلىۋاتىدۇ. بەزى جايلاردا ئاياللارنىڭ چىرايلىق ئەتلەس كىيىملىرى، دوپپىسى چەكلىنىۋاتىدۇ. ھىجابتىن باشقا كىيىملەر ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

I
R
A

بىلدۈرگۈ

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز ئۇنۋان ئالماقچى بولغان قېرىنداشلىرىمىزغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. سەمگىزدە بولسۇن، «مىراس» تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۇنۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندۇ.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 - 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئۇيغۇر ئىلغار دەستىيە بىزنىڭ قەدەملىك مىراسىمىز

خۇرسەنئاي مەمتىمىن

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دۆلىتىمىز زېمىمىزنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان تەبىئىي بايلىقى مول، ھاۋاسى ساپ، مەنزىرىلىك رايون بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخى دەۋرلەردىن بۇيان شەكىللەنگەن ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمىغا ئايلاندى.

مەدەنىيەت — ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيەت ھەرىكىتىنىڭ جەۋھىرى، مىللىي روھنىڭ مەشئىلى، ئىنسانىيەت ياراتقان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقنىڭ يىغىندىسى. ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىياتى مەدەنىيەتتىن ئايرىلالمايدۇ، مەدەنىيەت سىڭىشىش، داۋاملىشىش، كۆچۈش، جۇغلىنىش، ئومۇم-يۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىمۇ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىدە ئۆزىنىڭ ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئېسىل ئەنئەنە ۋە مەدەنىيەتلىرى ئارقىلىق جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتەن. ئۇيغۇر خەلقى بۈيۈك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىگە مىللەت بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزىگە خاس ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق - پەزىلەت ئەنئەنىلىرى، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ھۈنەر - سەنئەت ساھەسىدە يۇقىرى مەدەنىيەت خاسلىقىنى ياراتقان.

بۇ مەدەنىيەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى خاسلىققا ۋە زامانىۋىلىققا ئىگە ئىلغار مەدەنىيەتلەرنىڭ بىرى.

نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى تەرەققىيات شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس جۇغراپىيەلىك كىلىمات ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، شەرق، غەرب مەدەنىيىتى بۇ يەردە ئۇچرىشىپ، دۇنيا ئەھلىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان خاس كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرى ئۆزىنىڭ خاسلىقى، ياردەمچىلىقى، رەڭدارلىقى بىلەن دۆلەت ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقئارادىمۇ زور ئالاقىغا ئېرىشتى. شىنجاڭنىڭ كىيىم - كېچەك لايىھەلىگۈچىلىرى دۆلىتىمىز ئىچى - سىرتىدىكى داڭلىق سەھنىلەردە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ رەڭدار كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ سېھرىي كۈچىنى دۇنيا خەلقىگە نامايان قىلدى.

ئۇيغۇر قىز - يىگىتلىرىمىزنىڭ قامىتىگە ياراشقان دوپپىلار، كانۇا كۆڭلەك، ئەتلەس كۆڭلەك ۋە ھەر خىل مۇراسىم كىيىملىرى تۇرمۇشىمىزدىكى توي - تۆكۈن، ھېيت - ئايەم، مەشرەپ سورۇنلىرىدا شۇ سورۇننىڭ تېخىمۇ رەڭدار ۋە جانلىق بولۇشىغا ماسلاشقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت خاسلىقىنى تونۇتىدىغان مۇھىم بەلگە بولۇپ قالغان.

مانا بۇلار ئەجدادلىرىمىزدىن بىزگە قالغان قىممەتلىك مىراس، بىز بۇ مىراسلىرىمىزدىن پەخىرلىنىمىز. ئۆزۈم تۇغۇلۇپ ئۆسكەن غۇلجا شەھىرى قەدىمدىن شىنجاڭدىكى مەدەنىيەتلىك يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ

قىلغىنىمىز بولمامدۇ؟

مەدەنىيەت مىللەتنىڭ جان تومۇرى، خەلقنىڭ مەنى-ۋى ماكانى. مەدەنىيەت كىشىلەرنىڭ بەلگىلىك دەۋرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شەكلى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. بۈگۈنكى دەۋردىكى ھەرقانداق بىر مىللەت مەۋ-قىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا قارىتىپ، خاسلىققا ۋە ئورتاقلىققا ئىگە بولغان مەدەنىيەت بەرپا قىلغاندىلا، ئاندىن ھەقىقىي مەنىدىكى مەدەنىيەت شەكىللەندۈرگەن بولىدۇ.

شۇنداق ئىكەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلغار مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش بىزنىڭ ھەر بىرىمىزنىڭ مەجبۇرىيىتى.

بىز ئالدى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىگە ۋەكىللىك قىلىمىز، شۇڭا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىپىك ئەنئەنىۋى مەراسىمى بولغان چىرايلىق كىيىملىرىمىزگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ئاسرىشىمىز، قوغدىشىمىز كېرەك.

ئۆزىمىزنىڭ مىللىتىنىڭ تارىخىنى ئوبدان چۈشىنىشىمىز، دىن بىلەن مەدەنىيەتنى ئېنىق ئايرىپ، دىنىمىزنى خۇنۇكلەشتۈرىدىغان خاتا قىلمىشلارغا قارشى تۇرۇپ، ئەنئەنىۋى مىللىي مەراسىملىرىمىزنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 8- قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيىدا زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى، پەن-تېخنىكا ۋە مائارىپنى تەرەك قىلىپ، يېڭىچە سانائەتلىشىش، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، يېڭىچە شەھەرلىشىش ۋە ئىسلاھات قەدىمىنى تېزلىتىپ، گۈللەنگەن، باي، ئىناق، مۇقىم بولغان گۈزەل شىنجاڭ قۇرۇپ چىقىشنى بېكىتتى.

مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزىنىڭ خاسلىقىنى، ئىلغار مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا تېخىمۇ كۆپ تۆھپە قوشۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

شۇڭا بىز مانا مۇشۇنداق ئەۋزەل سىياسەت ئاستىدا ئىدىيەدە تېخىمۇ ئازاد بولۇپ، كۆز قاراشلىرىمىزنى يېڭىلاپ، ئىلغار ئىدىيەنى قوبۇل قىلىپ، مەنىۋى مەدەنىيەت ساپايىمىزنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مىللىتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلغار مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە راۋاج-لاندۇرۇپ، مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسىنىڭ پارلاق بولۇشىغا كۈچ چىقرايلى!

(ئابتور: «مەراس» ژۇرنىلى تەھرىراتىدا)

كەلگەن. غۇلجىنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ياۋروپا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچرىشىش شارائىتىنىڭ ئەۋزەللىكى غۇلجا شەھىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، تۇرالغۇ ئادىتى، كىيىنىش ئادىتى، تازىلىق ئادىتى قاتارلىق تۈرلۈك ئادەتلىرىدە باشقا يۇرتلاردىن پەرقلىق خاسلىق-لارنى شەكىللەندۈرگەن.

شۇڭا غۇلجىنىڭ دەرەخلىك مەھەللىلىرى، مەھەللىگە ياراشقان ئىنتايىن پاكىز ۋە كۆركەم ھويلا-ئارانلىرى، گۈل-چېچەك ۋە مېۋىگە تولغان باغلىرى كىشىلەرگە ئا-رامبەخش تۇيغۇسى ئاتا قىلسا، غۇلجا كىشىلىرىنىڭ خۇش چاقچاقلىقى، مېھماندوستلۇقى، چوڭقۇر پىكىرلىكلىكى، بو-لۇپمۇ كىيىنىشتىكى رەتلىك پاكىزلىقى، خاسلىقى كىشىلەر-دە ئۇنتۇلماس تەسىرات قالدۇرىدۇ.

غۇلجا يىگىتلىرى كاستۇم-بۇرۇلكا، كانۇئا كۆمبەك، بې-شىغا مانچىستىر دوپپا (غۇلجا دوپپىسى)، پۇتلىرىغا «ئىلى كۆن-خۇرۇم زاۋۇتى» دا تىكىلگەن ناھايىتى سىپتا، پارقە-راپ تۇرغان بەتىنىڭ كىيىپ غاچىلداپ ماڭسا، غۇلجى-نىڭ ئورۇق، نازۇك قىزلىرى بېشىغا چىمەن دوپپا، ئەتەس كۆڭلەك ياكى ئېسىل رەختلىرىمىزدىن تىكىلگەن ھەر خىل پاسوندىكى كۆڭلەكلەرنى كىيسە، چوكانلىرى رەڭدار ئۇزۇن كۆڭلەكلەرنى ياكى پىلاتا-يوپىكلارنى كىيىپ، بېشىغا رەڭدار كىچىك ياغلىقلارنى چېچىنى تۈگۈپ، چېچىنىڭ كەينى-گە ياراشتۇرۇپ چېگىپ، پۇتلىرىغا چىرايلىق خۇرۇم توپلەيد-لەرنى كىيىپ، ناھايىتى كۆتۈرەڭگۈ ھالدا غۇلجىنىڭ ھەرقايد-سى ساھەلىرىدە جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، مەملىكەت ئىچى-سىرتىنى تاڭ قالدۇرغىدەك نەتىجىلەرنى ياراتقان.

بىز ئەنە شۇ ئەجدادلىرىمىزدىن پەخىرلىنىمىز. ئەمدى نۇقتىمىزغا كەلسەك، تارىختا بىز ئۇيغۇرلار دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ئىسلام دىنىنى تاللىغان بولساقمۇ، ئەمما كىيىم-كېچەك جەھەتتە ھېچقاچان ئەرەبلەرنىڭ كىيىمىنى تاللىمىغان، بەلكى ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىنى ساقلاپ كەلگەن.

ھالا بۈگۈنگە كەلگەندە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يۇرت-لىرىدا ئەنە شۇنداق ئەرەبلەرنىڭ قارا ئابايى-ھىجاب كىيىمىنى كىيگەن ئۇيغۇر ئاياللىرى كۆپىيىپ قالدى. ئۆز-د-مىزنىڭ شۇنچە چىرايلىق ھەم سىپتا كىيىملىرىمىز توپا بېسىپ تۇرسا، بىز باشقىلارنىڭ كىيىمىنى كىيىپ مەغرۇر-لانماق، بۇ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ، ئاتا-بوۋىلىرىمىز-نىڭ ئەنئەنىۋى مەراسىمغا ھاقارەت قىلغان، بۇزغۇنچىلىق

I
R
A

ئىلغار مىللىي ئەنئەنە ئامىللىرى قوغداشقا موھتاج

ئەزىزەم ئۇيغۇن

ياردىكى بۇ يۇرتتا ھەر مىللەت خەلقى ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى يارىتىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا تېخىمۇ بېيىتىپ ھەم مۇكەممەللەشتۈرۈپ كەلدى. شۇنداقلا يەنە، ئۆزىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر قاتارىدا دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە بىر ئۇلۇش تۆھپە قوشۇپ كەلدى. بولۇپمۇ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ناھايىتى تېز قوبۇل قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ خاس مەدەنىيەت ئامىللىرى بىلەن ئۈنۈملۈك بىرلەشتۈرۈپ، يېڭىچە بىر خىل مەدەنىيەت شەكلىنى ياراتتى. شۇ قاتاردا بىز ئۇيغۇرلار ياراتقان يېڭىچە مەدەنىيەت فورمىسىمۇ ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ، دىققەت-ئىتتىبارغا سازاۋەر بولدى. ھازىر شىنجاڭنىڭ مەيلى مەدەنىي-مائارىپ، سەھىيە-تەنتەربىيە، ئەدەبىيات-سەنئەت، سودا-سانائەت قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلىرىدە بولسۇن، شۇنداقلا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باقمىچىلىق، ياسىمىچىلىق قاتارلىق خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە بولسۇن، ئۇيغۇرلار ياراتقان ئاشۇ يېڭىچە مەدەنىيەت شەكلىمۇ زامانىۋى تەرەققىيات داۋامىدا ئۈزلۈكسىز پىشپىيىپ، يېڭى ئۇنۋانلارغا ئېرىشىپ، ئاجايىپ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرمەكتە.

جەمئىيەتتىكى باشقا جەھەتلەرنى تىلغا ئالماي تۇرايلى، پەقەت شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بازارلارنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە توختالساقتا، بۇنىڭ سان-ساناقسىز ئىپادىلىرى ۋە ھاسىلاتلىرىنى كۆرەلەيمىز.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئەزەلدىن كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر ئۆزئارا گىرەلەشكەن، ھەر خىل دىنىي ئېتىقادلار تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان رايون بولۇپ، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار، داغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر 40 نەچچە مىللەت ئاھالىسى ياشايدۇ. بۇ مىللەتلەر ئاساسلىقى ئىسلام، خىرىستىيان ۋە بۇددا دىنىلىرىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. شۇڭا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تارىختىن بۇيان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرى ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەرقايسى دىنلارغا تەۋە بولغان تۈرلۈك مەدەنىيەت ئامىللىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. بۇ پەقەت بىر كۈن، ئىككى كۈنلۈك ھا-دەسە بولماستىن، بەلكى قەدىمكى يىپەك يولى ئېچىلغاندىن بۇيانقى بىر قانچە مىڭ يىللار جەريانىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تارىخىي ئەمەلىيەتتۇر. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىختىن بۇيان شىنجاڭدىن ئىبارەت غەربىي دى-

مەسلەن، ھازىر ھەرقايسى ۋىلايەت، شەھەر، ناھىيەلەردە تەسىس قىلىنغان يېڭىچە بازارلاردا مەسلىسىز گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن بولۇپ، بازارلارنى قاپلىغان تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنىڭ ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك چوڭ تىپتىكى زاۋۇت-كارخانىلاردا ئىشلەنگەن زامانىۋى تاۋارلاردىن تارتىپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىللىي خاسلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قول ھۈنەر ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىغىچە، قىسقىسى، تۈرلۈك رەڭدار يىپەك رەختلەر ۋە ئەتلەسلەر، ھەر خىل نۇسخىدىكى گىمەلەر، ئۇيغۇرچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە دېگەندەك ھەر خىل ئۇسلۇبتا كەشتىلەنگەن كۆڭلەكلەر، كەشتىلىك پەردە-داستىخان، يوتقان-كۆرپە، ياستۇقلار، ئەر-ئايالچە ھەر خىل نۇسخىدىكى گۈللۈك دوپپىلار، ھەرقايسى مىللەتلەر-نىڭ مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە مىللىي تىبابەت دورىلىرى، مىللىي ئۇسۇلدا قۇرۇتۇپ تەييارلانغان قۇرۇق مېۋىلەر قاتارلىق مىللىي خاسلىققا ئىگە ھەممە نەرسىنىڭ تولۇق سېتىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز. يەنە كېلىپ بۇ نەرسىلەرنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ساياھەتچىلەرنىڭ تاللىشىپ سېتىۋېلىۋاتقانلىقىنى، شۇنداقلا بىزنىڭ مىللىي كىيىملىرىمىزنى كىيىپ خاتىرە سۈرەتكە چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز. دېمەك، بۇ ئەمەلىيەتلەردىن شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنىڭ باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ۋە چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلالىغۇدەك ئۆزگىچە سېھرىي كۈچى نامايان بولۇپ تۇرۇپ تۇرۇپتۇ. بۇ مەنزىرىلەرنى ھەر بىر كۆرگىنىمىزدە، ئىختىيارسىز ھالدا گويا قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ 1000 يىل مابەينىدىكى بۇرۇقۇتمۇلۇق ئۇيغۇسىدىن ئويغىنىپ، زامانەۋى تۈستە كۆز ئالدىمىزدا قايتا نامايان بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلماي تۇرالمىمىز.

ئەپسۇسكى، مىللىي ئەنئەنىلىرىمىزنىڭ باشقا مىللەتلەر تەرىپىدىن ئېتىبارغا ئېلىنىپ، ئەنە شۇنداق قەدىرلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە، يېقىندىن بۇيان ئۇيغۇرلار ئا-رىسىدا باش كۆتۈرۈپ قالغان قىسمەن ناچار ئادەتلەر ئۈستىدە ئويلىنماي تۇرالمىمىز، ئەلۋەتتە. چۈنكى ھازىر بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزىنىڭ تارىختىن بۇيان كىيىپ كېلىۋاتقان كىيىم-كېچەكلىرىنى، ئۆزىنىڭ خاس

مىللىي ئۆرپ-ئادىتىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىگە مىللەتلەرنىڭ كىيىم-ئىشى ئادىتىنى قارىغۇلارچە قوبۇل قىلىۋاتىدۇ. دىنىي تۈس ئالغان خاتا تەرغىباتلارغا ئالدىنىپ، ئەرەبلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتىنى «مۇسۇلمانلىقنىڭ ئىپادىسى» دەپ قاراپ، كوچا-كويىلاردا ئېتىكى يەر سۇپۇرۇپ تۇرىدىغان قاپقارا كۆڭ-لەكلەرنى كىيىپ، ئېغىز-بۇرنىنى مەھكەم ئوراپ يۈرۈ-شۈۋاتىدۇ. ھەتتا كىچىك نارەسىدە گۆدەك ۋە بوۋاق قىز-لارنىمۇ مۇشۇنداق كىيىندۈرۈپ، ئۇلارنىمۇ بالىلىق ئەر-كىنلىكىدىن، ئىلمىي، مەدەنىي تەربىيە ئېلىش ئەركىنلىكى-دىن مەھرۇم قىلىۋاتىدۇ. ئۇلار مۇشۇ قىلمىشلىرى ئارقى-لىق ئۆز مىللىتىنى مەسخىرە قىلىپ، ئەجدادلىرىمىز ياراتقان ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىمىزگە ھاقارەت كەلتۈ-رۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالمايۋاتسا كېرەك. ئەنە شۇ ئايال-لارمىزغا شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇشنى لايىق تاپمىغانىكى، ئۇيغۇر ئاياللىرى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ، شۇنداقلا يەنە ئۆز مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى پىداكارلىق بىلەن قوغدىشىمىز كېرەككى، ھەرگىز ئۇنىڭ ئاساسلىرىغا ئايلىنىپ قالمايلى! چۈنكى بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ياراتقان ئېسىل ئەخلاق-پەزىلەت ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىمىز، مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرىمىز بار! تارىختىن بۇيان ئەجداد-لىرىمىز دىنىي ئېتىقادىنى يەڭگۈشلىگەندىمۇ، لېكىن خېلى كۆپ مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى يەڭگۈشلىمىگەن! مەسلەن، شامان دىنىدىن قالغان گۈلخان يېقىش، بۇددا دىنىدىن قالغان مۇسبەتتە ئاق رومال، بەلباغلارنى ھازا بەلگىسى قىلىش (مۇسۇلمانلاردا مۇسبەت بولغاندا، قارا رومال، سەللە-بەلباغلار ئىشلىتىل-دۇ) قاتارلىق ئادەتلەر ھازىرمۇ بار! مانا ئەمدى دۇنيا تە-رەققىي قىلىپ بۈگۈنكى دەرىجىگە يەتكەندە، ئەجدادلىرىمىز ھېچقاچان قىلمىغان ئىشلارنى قىلىشقا ئۇرۇنۇش نېمە-دىن دېرەك بېرىدۇ؟ كەڭ ئۇيغۇر ئاممىسى ئۆز ئىدىيە-سىدە شۇنى ئايدىنلاشتۇرۇۋېلىشى كېرەككى، مىللىي ئەن-ئەنە ۋە مىللىي مەدەنىيەت ئاممىلىرى گۈللەندۈرۈش، ئاسراش ۋە قوغداشقا موھتاج! شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاممىسى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى زامانىۋى مەدەنىيەت-نىڭ ۋە مىللىي ئەنئەنىنىڭ ئاكتىپ قوغدىغۇچىلىرىدىن بولايلى!

(ئاپتور: «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتىدا)

I
R
A

تەرەققىياتنىڭ بىر سەتلىك چاغلارنى چىك تۇتۇپ، ئىلغار مىللىي دەستىنى ئىشلىتىشنى رازا بولالاندۇرمايلى!

ماھىنۇر ھاجى ياقۇپ ئانات

تۇرۇۋاتىمىز. ئومۇمەن ھازىر دۇنيادىكى تەرەققىي تاپقان ئەللەر، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر ۋە تېخىچە ئۇرۇش پا-راكەندىچىلىكى ھەم دىنىي ئەسەبىيلىك تەھدىتى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان ئەللەر خەلقلەرنىڭ ھازىرقى تۇرمۇش ئەھۋالى ساياھەت ۋە تاراتقۇلار ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق بىزگە ئۆز ۋاقتىدا مەلۇم بولۇپ تۇرماقتا. بۇنىڭدىن شۇنى ھېس قىلىمىزكى، ھازىر دۇنيا ۋەزىيىتى شىددەت بىلەن ئىككى قۇتۇپلىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە. غەرب ئەللىرى ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان بىر قىسىم مەملىكەتلەردە كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان نوپۇس بېسىمى، ئىشسىزلىق ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىس كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان قىسمەن زىددىيەتلەرنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇپ تۇرۇپ قارايدىغان بولساق، بۇ ئەللەردە خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەسى خېلىلا يۈكسەك دەرىجىگە، ئىلغار سەۋىيەگە يەتتى. ئەمما ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ئوتتۇرا شەرقىي خېلى نۇرغۇن دۆلەتلەر ھازىرقى زامانىۋى مەدەنىيەت بىلەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى جاھىلىيەت پىكىر ئېقىمىنىڭ ئۆزئارا ئۆزەڭگە سوقۇشۇرىدىغان ئاساسلىق جەڭگاھقا ئايلىنىپ قالدى.

ئېلىمىز جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى ئومۇمىي ئەھۋالىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ھازىر ئېلىمىز دۇنياۋى تەرەققىياتنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدا كېتىۋاتىدۇ.

نۆۋەتتە، دۇنيانىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكى پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئالىمىگە بەش قولىدا ئايان. ئىلىم-پەن تەرەققىيات سەۋىيەسىنىڭ كۈنساين ئۆسۈشى ۋە يېڭىلىنىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، ھازىر نەزەرىمىزدىكى دۇنيامۇ بارغانسېرى كىچىكلەپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىنسانلارنىڭ بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقىمۇ بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېتىۋاتقان. دەك ھېس قىلماقتىمىز. چۈنكى مۇشۇ يېقىنقى 30 يىللار مابەينىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلەرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچۇر-ئالاقە ئالماشتۇرۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئىلغارلىشىشى سەۋەبىدىن، ئەتراپىمىزدىكى قوشنا ئەل-لەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ يىراق، چەت جايلاردا ھايات كەچۈرۈۋاتقان ھەرقايسى ئىرق ۋە ھەرقايسى مىللەت قوۋملىرىغا تەۋە ئىجتىمائىي توپلارنىڭ ئومۇمىي تۇرمۇش ئەھۋالاتلىرى ۋە ئەنئەنە-دىنىي ئېتىقادلىرىمۇ بىر-بىرىگە نىسبەتەن سىزلىق ھادىسە بولماي قالدى. دېمەك، ئومۇمىي ۋەزىيەت شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئوخشاشمىغان ئىرقلارغا تەۋە ھەر مىللەت خەلقلەرنىڭ ياشاۋاتقان جۇغراپىيە مۇھىتى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى، مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ۋە دىنىي ئېتىقادىدىن تەپسىلىي بولمىسىمۇ، قىسمەن ھالدا ئۇنىۋېرسال خاراكتېرلىك خەۋەردار بولۇپ

ئېلىمىزنىڭ 5000 يىللىق مەدەنىيەت تارىخى داۋامىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەر خەلق تۈر-مۇشدا ئەلەمساقتىن بېرى كۆرۈلۈپ باقمىغان يۈكسىلىش-لەر بۇ نۇقتىنى ھەر ۋاقىت ئىسپاتلاپ تۇرماقتا. 56 مىللەت-تىن تەركىب تاپقان جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى تارىختىن بۇيانقى ئەڭ يۈكسەك تەرەققىيات پەللىسىدە ياشاۋاتقان بولۇپ، جۇڭگو كومپارتىيەسى ھەر كىزىي كۆمىتېتى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دانا رەھبەرلىرىدە ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە ئاجايىپ زور پەن-تېخنىكا يېڭىلىقلىرىنى يارىتىپ، دۇنيا تەرەققىياتى بىلەن ماس قەدەمدە ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە. زامانىۋى مەدەنىيەت ۋە زەربىيەتنىڭ مۇھىم تەقەززاسىغا ئايلىنىۋاتقان، زامانىۋى نىۋى مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كۈچلۈك تەكىتلەنۋاتقان، زامانىۋى مەدەنىيەت ئىشلىرى ھەر جەھەتتىن ئۈلۈغلىنىۋاتقان مۇشۇنداق بىر يارقىن ۋەزىيەتتە، ئېلىمىز خەلقى، جۈملىدىن، بىز ئۇيغۇرلارمۇ دۇنيادىكى تەرەققىي قىلغان ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان مىللەتلەر قاتارىدا ئالغا ئىلگىرىلەۋاتىمىز، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتە كۈنسېرى گۈللىنىپ، بەختىيار تۇرمۇش شارائىتىدا ياشاۋاتىمىز، مانا بۇ ئەھۋالدىن دىلىمىز تولمۇ سۆيۈنىدۇ ۋە شادلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى بۈيۈك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە باي مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان، ئۆزىدە خاس بىر يۈرۈش ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇن، ئەخلاق-پەزىلەت ئەنئەنىلىرىنى ۋە ھۈنەر-سەنئەت مەدەنىيەتلىرىنى ياراتقان. جۇڭخۇا مىللەتلىرى ياراتقان شانلىق ئېسىل مەدەنىيەت دۇردانىلىرى خەزىنىسىدە، بىز ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بىر ئۈلۈش ھەسسەمىز بار! شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ پارلاق مەدەنىيەتمىز ۋە تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنى ھەسسەلەپ قەدىرلەيمىز ۋە ئۇنىڭدىن چەكسىز ئىپتىخارلىنىمىز. لېكىن مۇشۇنداق بىر ياخشى ۋەزىيەتتە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ۋە كىشىلەرنى قاتتىق ئويغا سالدىغان قىسمەن نامۇۋاپىق ئەھۋاللارمۇ باش كۆتۈرۈپ قېلىۋاتىدۇ، بەزى كىشىلەر ئەنئەنە بىلەن دىنىي ئېتىقادنىڭ چەك-چېگراسىنى ئايرىيالماي، «ئۈچ خىل كۈچ» نىڭ قۇتراتقۇلۇقى تۈپەيلى ئېتىقاد نىشانىنى توغرا تاللىيالمىي قايىمۇقۇپ قېلىۋاتىدۇ، شۇ ۋەجىدىن ھازىر جەمئىيەتمىزدە دىنىي ئەسەبىيلىك خاھشى

ياھراپ، كۈندىلىك تۇرمۇش مۇھىتىمىزدا يامان سۈپەتلىك بەزى ئىدىيەۋى مەسىلىلەر پەيدا بولۇۋاتىدۇ. ئەتراپىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان ئايرىم ھادىسىلەرگە دىققەتىمىزنى ئاغدۇر-غىنىمىزدا، ئىختىيارسىز ئەلەملىك ھېسسىيات ئىلكىدە قاتتىق ئۆكۈنمەيمۇ تۇرالمايمىز، ئاجايىپ ئېسىل، شانلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان بىر خەلقنىڭ بۇگۈندەكى كۈندە دۇنيا تەرەققىياتىنى تەرك قىلغان ھالدا، ئوتتۇرا ئەسەر جاھالىتىگە قاراپ چېكىنىشكە يۈزلىنىشى، بۇ توغرىدا قورقۇنچىلۇق ۋە ئېچىنارلىق بىر ئەھۋال، ئەلۋەتتە. ھېكمەت ئەھلىلىرىنىڭ «تارىخنىڭ تەكرارلىنىشى بىر تىرا-گېدىيە، تىراگېدىيەنىڭ قايتا تەكرارلىنىشى بولسا كومېدىيەدۇر» دېگەن ھېكمەتلىك بىر جۈملە سۆزى بار. تارىختا، «15، 16-ئەسىرلەردە تەسەۋۋۇپچىلار ئىدىيەۋى ئېقىمى ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردا، خەلقىمىزنىڭ خوجىلار ۋە سۈپى-ئىشانلار جاھالىتىگە مەھكۇم بولۇپ، ھەددى-ھېسابسىز قانلىق قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى ھەممىمىزگە ئايان. بۇنداق تىراگېدىيەنى قايتا كۆرۈشنى، ئاشۇ قانلىق تارىخنىڭ قايتا تەكرارلىنىشىنى ھېچبىر ئۇيغۇر پەرزەنتى خالىمايدۇ، ئەلۋەتتە. ھازىر پۈتكۈل جۇڭگو خەلقى مۇقىملىققا، چوڭ ئىتتىپاقلىققا، تىنچ تەرەققىيات مۇھىتىغا موھتاج. كۈلپەتلىك تارىخنىڭ تەكرار كومېدىيەگە ئايلىنىشىنى ھېچكىم ئۈمىد قىلمايدۇ! شۇڭا بۇ ماقالىدە، كۆڭۈلنى بىئارام قىلىدىغان بۇ خىل ئەھۋالغا قارىتا بەزى كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كەڭ جەمئىيەتنىڭ ۋە جامائەتنىڭ دىققەت-ئېتىبارىغا سۇنماقچىمەن. كۆپچىلىككە مەلۇم، مىللىي ئەنئەنە بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مۇھىم بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ھەر بىر مىللەتنىڭ تىل-يېزىقى، ئۆرپ-ئادىتى، كىيىم-كېچىكى، يېمەك-ئىچمىكى، ئەدەبىيات-سەنئىتى قاتارلىقلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق مەلۇم بىر مىللەتنى تارىخقا ئۆزىدە گە خاس ئورۇنغا ئىگە قىلىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ھەرقانداق بىر مىللەت توپىنىڭ ئۆز ئالدىغا ياراتقان بىر يۈرۈش مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى، مىللىي ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلار بولمىدۇ. بۇنىسى قىل سىغماس ھەقىقەت. پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئېيتقاندا، شەيئى پەيدا بولىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ، گۈللىنىدۇ، ئاخىر بېرىپ ھالاك بولىدۇ، بۇمۇ بىر تەۋرەندە مەس ھەقىقەت. شۇ سەۋەبتىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى

IR A

دە تەپسىلىي بولمىسىمۇ بۇنىڭغا دائىر مىساللارنى ئومۇمە-
لاشتۇرۇپ تىلغا ئېلىپ ئۆتەي.

نىكاھ مەسىلىسىدە، تۆۋەندىكى دىنغا ئېتىقاد قىلغۇ-
چى قىسمەن ئاممىدا مۇنداق بىرخاتا قاراش پەيدا بولغان.
نارەسىدە- ياش قىزلىرىنى چوڭ ياشلىق تەقۋادار ئەرلەر-
نىڭ داموللارنىڭ، دىندار تالىپلارنىڭ «تاھارىتىگە سۇ
بەرگۈزۈش ئۈچۈن» ئۇلارنىڭ نىكاھىغا بەرسە (ھەدىيە
قىلسا) ساۋاب بولارمىش! ياش قىزلار چوڭ ياشلىق تەق-
ۋادار ئەرلەرگە ئىككىنچى، ئۈچىنچى ياكى تۆت- بەشىنچى
توقال خوتۇنلۇققا تەگسە، ئاخىرەتلىك بەختنى تاپارمىش!
جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئىلى رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارد-
سىدا مۇشۇ خىل زەھەرلىك كۆز قاراش- ئەقىدىلەرنىڭ
قۇربانىغا ئايلىنىپ، ئاتا- ئانىلىرىنىڭ خاھىشى ياكى ئۆز
ئىختىيارلىقى بىلەن پايىمال بولۇپ، ئۆمۈرلۈك بەختنى،
ئىستىقبالىنى تۈگەشتۈرگەن، ئاخىر بېرىپ، خارۇ- زارلىقتا
قالغان ياش قىزلارمۇ خېلى بار ئىكەن. شۇنداقتمۇ ئۇلار
قانۇن ئارقىلىق ئۆز ھوقۇق- مەنپەئىتىنى قوغداشنىمۇ بىل-
مەستىن، يەنىلا ماڭقۇرتلارچە ياشاۋېتىپتۇ. بۇ نېمىدېگەن
ئېچىنچىلىق ئەھۋال! ئەمدى كېيىن ئادىتىگە كەلسەك،
بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز نەزەرىيەسى تارىخىمىز داۋامىدا يا-
راتقان بىر يۈرۈش كېيىن ئادەتلىرىمىز ۋە مىللىي ئالا-
ھىدىلىككە ئىگە كىيىم- كېچەكلىرىمىز بار ئىدى. لېكىن بۇ-
گۈنكى كۈنگە كەلگەندە، قىسمەن ئۇيغۇرلار مىللىي ئەنئە-
نە بىلەن دىنىي ئېتىقادنىڭ نېمىلىكىنى ۋە ئۇنىڭ چەك-
چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىۋالالماي، قارىغۇلارچە دورامچۇق-
لۇق بىلەن ئۆزىگە مىللەتنىڭ كىيىمىنى ئىسلاشنىڭ، مۇسۇل-
مانلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قاراپ، ئەرەبلەرنىڭ ئەنئەنىۋى
مىللىي كىيىمىنى ياكى پاكىستان ئاياللىرىنىڭ مىللىي كىيىم-
لىرىنى كىيىپ يۈرىدىغان بولدى. بۇ يەردە شۇ ئەھەلىيەت-
نى ئەستە تۇتۇشمىز لازىمكى، ئەرەب خەلقىنىڭ كىيىنىش
ئادىتى ئەرەب مىللىتى ياشاۋاتقان شۇ رايونلارنىڭ ئالاھى-
دە جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئوتتۇرا
شەرقىتىكى ئەرەبلەر ياشايدىغان رايونلار قۇياش نۇرى
تىك چۈشىدىغان، ھاۋا كىلىماتى ئىنتايىن ئىسسىق، ئەترا-
پىنى قۇملۇق- دەشتىلەر قاپلاپ تۇرىدىغان، ئۈزلۈكسىز
قۇملۇق بورنى چىقىپ تۇرىدىغان جايلار بولغاچقا، ئۇلار
قۇياش نۇرىنىڭ يۈز تېرىسىنى كۆيدۈرۈشىدىن ساقلاش،
كۆزلىرىنى قۇم بورنىنىڭ زەربىسىدىن ئاسراش ئۈچۈن،

ھەرقايسى ئىجتىمائىي توپلار ياراتقان يۇقىرىقى مەدەنە-
يەت ئەنئەنىلىرى بىلەن ئۆرپ- ئادەت ۋە قائىدە- يوسۇن-
لارنىڭ دۇنياۋى تەرەققىيات قەدىمگە ماسلىشالغانلىرى
داۋاملىق راۋاجلىنىپ، كىشىلەر تەرىپىدىن بېيىپ، مۇكەم-
مەللىشىپ بارىدۇ. ماسلىشالغانلىرى ئەنە شۇ تەرەققىيات
جەريانىدا كىشىلەر تەرىپىدىن شاللىنىپ، قاتاردىن چۈشۈپ
قالدى، بۇمۇ بىر مۇئەييەن ھەقىقەت. شۇ ۋەجىدىن، تارد-
خىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى
مۇ ئۇزاق يىللىق تاسقىلىش، شاللىنىشلىرىنى ئۆز بېشىدىن
ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق پىشىپ يېتىلىپ، ھازىرقى قويۇق
مىللىي تۈسكە ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر يۈرۈش
ئەنئەنىمىزنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنىڭ مۇھىم بەلگىلىرى
بىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا، يېمەك- ئىچمەكلىرىمىز-
دە، ئۆزىمىزگە خاس مىللىي كىيىم- كېچەكلىرىمىزدە،
ھۈنەر- سەنئىتىمىزدە، مۇزىكا ۋە ناخشا- ئۇسسۇللىرىمىز-
دا، تىل- يېزىق ۋە ئەدەبىياتىمىزدا، ئىجادىيەت ۋە كەشپ-
ياتلىرىمىزدا ئەكس ئەتكەن بولۇپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى
ۋە دۇنيا مەدەنىيىتى سەھىپىلىرىدە كۆز قاماشتۇرغۇدەك
جۈللىنىپ تۇرۇۋاتقانلىقى ھەممىمىزگە ئايان. ئەمما،
ھازىر قارايدىغان بولساق يۇقىرىقى تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار
ھەقىقەتلەر بىزنىڭ ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئەكس
تۇس ئېلىپ، تەرەققىي قىلماستىن، بەلكى كەينىگە، ئوتتۇرا
ئەسىر جاھالەت دەۋرىگە قاراپ چېكىنىپ كېتىۋاتىدۇ.
ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى نورمال دىنىي ئېتىقاد
بىلەن رادىكال دىنىي كۈچلەر بازىرىغا سېلىۋاتقان دىنىي ئە-
سەبىلىكىنىڭ چەك- چېگرىسىنى ئايرىيالمايۋاتىدۇ. بۇنىڭ
كونكرېت ئىپادىلىرى ھازىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۈندۈ-
لىك نورمال تۇرمۇش ئەمەلىيىتىمىزدە يېڭىدىن شەكىللىنىد-
ۋاتقان قىسمەن ئادەتلەردە تولىمۇ روشەن ئەكس ئەتتۈرۈ-
دۇ. مەسىلەن، دىنىي ئەسەبىيلىك قارىشى تۈپەيلىدىن شە-
كىللەنگەن خاتا نىكاھ ئادىتى، كىيىنىش ئادىتى، تۇغۇت
ۋە بالا تەربىيەلەش ئادىتى قاتارلىقلاردا ھازىر كىشىنى
چۆچۈتكۈدەك ھەم يىر كەندۈرگىدەك بىر يۈرۈش قىيا-
ھەتلىك ئادەتلەر مەيدانغا چىقتى. مەن شىنجاڭنىڭ جەنۇب-
شىمالىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىسى زىچ ئولتۇراقلاشقان بەزى
رايونلارغا بېرىپ باقتىم. شۇ جايلاردا كۆزۈم بىلەن
كۆرگەن، ئۆز قۇلقىم بىلەن ئاڭلىغان بەزى ئەھۋالاتلار
مېنى تولىمۇ ئېچىندۈردى ۋە ئۈمىدسىزلىككە ئېرىشتۈردى!

0
1
3

زالىرنى ئوچۇق قويماسلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يۈز-
 كۆزلەرنى تامامەن ئېتىۋېلىش ۋە نارەسىدە قىز-بوۋاقلار-
 نىمۇ قويۇش نۇرىدىن مەھرۇم قىلىش دېگەندىن دېرەك
 بەرمەيدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان بىر قاتار ئەسەبىي دىنىي
 قاراشلارنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا
 ئۆتكەنلىكى تۈپەيلى، ھازىر تۆۋەندىكى قىسمەن نادان
 ئۇيغۇرلار ئاممىسى ئارىسىدا «توي خېتى ئېلىش ھارام»،
 «تۇغۇلغان بالىنى نوپۇسقا ئالدۇرۇش ھارام»، «پىلانلىق
 تۇغۇت سىياسىتىگە ئەمەل قىلىش ھارام» دەيدىغان بىر
 قاتار ئەكسىيەتچىل تەرغىباتلار كۈچىيىپ، بىر تۈركۈم
 چالا ساۋات، نادان ئاممىنى قايىمۇقتۇرۇپ زەھەرلىمەكتە.
 شۇنىڭ بىلەن ھازىر قارايدىغان بولساق، كوچىلاردا
 ئاغزى-بۇرىنى مەھكەم ئوراپ، قورساقتا بىر بالا، قۇ-
 چاقتا بىر بالا، كەينىدىن كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكىگە ئېسىلىپ
 يىغلاپ كېتىۋاتقان بىر-ئىككىدىن بالىنى ئەگەشتۈرۈۋالغان
 ياش قۇرامى تولىمۇ كىچىك، چىرايلىرى زەپىرەڭدەك
 سارغايغان روھسىز ئانىلارنى قەدەمدە بىر دېگۈدەك
 كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى توي خېتىمۇ
 ئالماستىن، نىكاھ ئوقۇتۇپلا توي قىلغان ئاياللار بولۇپ،
 ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قانچىدىن بالىلىق بولغاندىن
 كېيىن، ئەرلىرى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن
 قانۇنىي نىكاھ ئاساسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن قانۇننىڭ قوغ-
 دىشىغىمۇ ئېرىشەلمەي، بىر قانچىدىن يېتىم بالىنى ئەتراپ-
 ىغا ئۇلاشتۇرۇپ، باققۇچىسى، ھامىيىسى يوق ئەھۋالدا
 تېنەپ-تەنتىرەپ يۈرگەن، ئاخىر تۇرمۇش موھتاجلىقى
 تۈپەيلىدىن، گەرچە ئۆزى ئاتالمىش «تەقۋادار مۇسۇل-
 مان» لارچە كىيىنىۋالغان بولسىمۇ، رەستە-بازارلاردا ئوغ-
 رىلىق قىلىپ، ئىپپەت-نومۇسىنى سېتىپ، دىنىنىڭمۇ، مىللەت-
 نىڭمۇ يۈزىگە قارا سۈركەپ يۈرگەنلەرمۇ ئاز ئەمەس!
 مانا بۇ ئەھۋال مۇ ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى ئۈچۈن بىر تراگې-
 دىيە ھەم نومۇس!

يۇقىرىقىدەك دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ قۇربانلىرىغا ئايد-
 لانغان ئاشۇ ئانىلاردىن تۇغۇلغان سەبىي گۆدەكلەرنىڭ
 ئەھۋالىغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھالى كىشىنى تېخىمۇ ئېچىن-
 دۇرىدۇ! ئانا-بالىنىڭ تۇنجى ئوقۇتقۇچىسى ئەلۋەتتە. بالا
 دۇنياغا كۆز ئاچقاندىن كېيىنكى تۇنجى تەلىم-تەربىيەنى
 ئۆز ئانىسىدىن ئالىدۇ. ئۆزلىرى مۇنتىزىم مەكتەپ تەرىپ-
 ىەسى كۆرمىگەن. تۈزۈك تەربىيە ئېلىش پۇرسىتىگە

ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇ بىر يۈرۈش كىيىنىش ئادەتلىرىنى
 شەكىللەندۈرگەن. پاكىستانلىقلارمۇ ھەم شۇنداق. بىراق
 ئىسلامىيەتنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئەمدىلا 14 ئەسىر بولدى.
 ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇدپەرەست، ئاتەشپەرەست ئە-
 رەبلەرمۇ بىر قانچە 1000 يىللىق ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر
 داۋامىدا، ئىسلام ئېتىقادىدىن مۇستەسنا ياشاۋاتقان زاماندا-
 رىدىمۇ شۇنداق كىيىنەتتى. چۈنكى ئۇلار ياشىغان جۇغرا-
 ىي مۇھىت شۇنداق كىيىنىشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەينى چاغ
 لاردىكى بابىل، مىسىر، يۇنان، رىم مەدەنىيەتلىرى ھۆكۈم
 سۈرگەن زامانلاردىن قالغان نۇرغۇن تارىخىي يازما ماتې-
 رىياللاردا ۋە رەسىملىك خاتىرىلەردە بۇ ھەقتىكى تارىخىي
 پاكىتلار بار. لېكىن ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇشۇ خىل
 ئەرەبچە كىيىنىشكە چوقۇنۇش ھادىسىسى قىسمەنلىكتىن
 ئومۇملىققا قاراپ تەرەققىي قىلىش خەتىرىنى پەيدا قىلماق-
 تا. چۈنكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مۇشۇ خىلدىكى كىيىم-كې-
 چەكلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان مەخسۇس كارخانىلارنىڭ
 ۋە مۇشۇ خىلدىكى كىيىم-كېچەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇل-
 لىنىدىغان مەخسۇس دۇكانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بۇ خە-
 تەرنى پەيدا قىلىشتىكى ئاساسلىق ئامىلغا ئايلاندى. شۇند-
 اققا يەنە مىللىتىمىز ئارىسىدىكى بەزى خىزمەتچى كادىر
 ئاياللار ۋە زامانىۋى مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان
 قىسمەن ئاياللارنىڭ ئەنە شۇ ئەسەبىي دىنىي ئۇنسۇرلار
 تەرىپىدىن بوغۇزلىنىش تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقىنىمۇ
 ئاڭلاپ تۇرۇۋاتىمىز. دېمەك، ئۇلار ھازىر ئەسەبىيلىكتە
 بارغانسېرى چېكىدىن ئېشىپ تەلۋىلىشىپ بارماقتا. بۇنىسى
 ئاز كېلىۋاتقاندىك، ھازىر يەنە ئەمدىلا مەكتەپ يېشىغان
 يەتكەن نارەسىدە قىز بالىلارلا ئەمەس، ھەتتا ئەمچەكتە-
 كى قىز بوۋاقلارمۇ مۇشۇ خىل كىيىنىش شامىلىنىڭ تەھدى-
 تىگە ئۇچراۋاتىدۇ. كوچا-كوچىلاردا، مەھەللىلەردە بۇنداق
 قىز بالىلارنى ۋە ئانىلىرى قۇچىدا كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان
 قىز بوۋاقلارنى قەدەمدە بىر ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. ئۆزىنى
 مۇسۇلمان سانىدىغانلارنىڭ ھەممىسىگە مەلۇمكى، ئىسلام
 دىنىنىڭ مۇقەددەس كالىمى بولغان «قۇرئان كەرىم» ۋە
 «ھەدىس» لەردىمۇ ئوغۇل بالىلارغا توققۇز ياشتا، قىز با-
 لىلارغا يەتتە ياشتا ئىبادەت پەرھىز قىلىنىدىغانلىقى،
 بالاغەت يېشىغا يەتكەن مۇسۇلمان قىز-ئاياللىرىنىڭ
 «ئەۋرەت» جايلىرىنى ئوچۇق قويماسلىقى قەيت قىلىن-
 ىغان، بۇنىڭدا تەلەپ قىلىنغىنى پەقەت بەدەننىڭ مەلۇم ئە-

IRAN

ئېرىشەلمىگەن ئاشۇ نادان ئانىلاردىن تۇغۇلغان بالىلار. نىڭ قانچىلىك تەربىيە ئالالايدىغانلىقى مەن ئەسكەرتىپ ئولتۇرمىساممۇ ھەركىمگە ئېنىق ئايان ئەلۋەتتە، يەنە كېلىپ، بۇ بالىلار مۇقىم تۇرۇشلۇق ئورنى، نوپۇسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، كەلگۈسىدە كۆپىنچىسى يەسلى، مەكتەپ-لەرگە كىرىپ تەربىيەلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي، بۇ جەھەتتىمۇ نۇرغۇن قىيىنچىلىق ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرايدۇ. 2009-يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدىكى ئۇستۇمتۇت كۆرۈلگەن قاتتىق سوغۇق ھاۋارايى مەزگىلىدە، بىر قانچە ياش ئانىنىڭ ئىسسىق ئۆيدە بالىلىرىنى ۋە ئۆزىنى ئاسراپ ئولتۇرماستىن، كىچىك بوۋاقلارنىڭ توڭلاپ ئۆلۈپ قالغانلىقىنىمۇ سەزمەي كوچىدا كۆتۈرۈپ يۈرگەن. لىكىنى خېلى كۆپ كىشىلەر بىلسە كېرەك؛ تېخى بۇلتۇر فېۋرال ئېيىدىلا يەنە بىر ياش ئانا قۇچقىدىكى بوۋاقتى كۆتۈرۈپ، كەينىدىكى ئىككى يېرىم ياشلىق ئوغلى بىلەن كارى بولماستىن، ئۆزى ئاپتوبۇستىن چۈشۈپ كەتكەنلىكى، بالا ئاپتوبۇسنىڭ پەلەمپىيىدىن ئۆمىلەپ چۈشۈپ بولمىغاچقا، ئاپتوبۇس قوزغىلىپ كېتىپ، بالىنىڭ چاق ئاستىدا قالغانلىقى ھېلىمۇ كىشىلەرنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەك؛ ھەتتا بەزى ئانىلار قورساقتىكى بالا بىلەن قۇچاقتىكى بالا لىنىڭ جاپاسىغا يېتىشىپ بولالماي، كەينىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان ئۈچ-تۆت ياشلىق بالىلارنىڭ ئادەم بېدىكلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنىمۇ قىلچە سەزمىگەن؛ ئۇنىڭدىن باشقا، كوچا-كويىلاردا ئۇششاق نارەسىدە بوۋاقلارنى سوغۇق سېمونت يەرگە ياتقۇزۇپ قويۇپ، بالىنىڭ ئۆلۈشى-تىرىلىشى بىلەن كارى بولماي، ھاۋا سوغۇق، جۇدۇنلۇق كۈنلەردىمۇ بالىنىڭ سالامەتلىكىگە قىلچە كۆڭۈل بۆلمەي، تىلەمچىلىك قىلىپ ئولتۇرغان ياش ئانىلارمۇ قەدەمدە بىر دېگۈدەك ئالدىمىزغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك؟ بۇ بىر مىللەتنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە قىلىنغان تەلۋىلەرچە خىرىسى ۋە ئۆز ئەۋلادلىرىنىڭ كېلەچەك تەقدىرى-ئىستىقبالىغا نىسبەتەن ئۇچىغا چىققان مەسئۇلىيەتسىزلىك ئەمەسمۇ! ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كالاھى بولغان «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» لىرىنىڭ ھېچبىرىدە مۇسۇلمان مۇخلىسلىرىغا بۇنداق پاجىدە ئەلەر راۋا كۆرۈلگەن بايانلار مەۋجۇت ئەمەس، ئەكسىچە چە ئانىلارنىڭ ئۇلۇغلىقى، پەرزەنتلەرنى قەدىرلەش، ئەۋلادلارنى تەربىيەسىز قالدۇرماستىن، ئۇلارغا ئىلىمى،

0
1
3

ياخشى ئىش-ئەمەللەرنى ئۆگىتىش، ئېسىل ئەخلاق-پەزىلەتلىرىنى سىڭدۈرۈش، دۇرۇس يوللاردا مېڭىش، ياخشى-ياماننى، ھالال-ھارامنى، ھەق-ناھەقنى ئېنىق ئايرىشنى ئۆگىتىش، ئىلىم-مەرىپەتنى قەدىرلەش قاتارلىق ئىدىيە-ئەقىدىلەر تەكرار-تەكرار تەكىتلەنگەن «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىدا بۇ ئۇقۇملار ئېنىق ئەيىبلەنپ تۇرۇپتۇ. لېكىن بۈگۈنكىدەك مەدەنىيەت ئۆز قۇدرىتىنى نامايان قىلىۋاتقان دەۋردىمۇ، يەنىلا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنىڭ زامانىۋى مەدەنىيەتكە خىرىس قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن پۇت تېپىشىشكە پېتىنىۋاتقانلىقى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ بۇ يەنىلا ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى مەسىلىدىن ئىبارەت. ئەگەر بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىدىيە جەھەتتىن چېكىنىشكە، مەنئىيەت جەھەتتىن چۈشكۈنلىشىشكە يۈزلەنمىگەن بولسا، شۇنداقلا يەنە، كىشىلەر مىللىي ئەنئەنىنىڭ نېمىلىكىنى، دىنىي ئېتىقادنىڭ نېمىلىكىنى توغرا چۈشەنگەن ۋە ئەنئەنە بىلەن ئېتىقادنىڭ پەرقىنى، چەك-چېگراسىنى ئېنىق ئايرىپ مۇئامىلە قىلالىغان بولسا، دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئىسكەنجىسى بۇنى چىلىك بازار تاپالمىغان بولاتتى! بىر قىسىم مۇسۇلمان ئادەملىرىنىڭ ئۆزى ئېتىقاد قىلىۋاتقان ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقىي ئىلغارلىق تەرىپىنى، ماھىيىتىنى ئېنىق چۈشىنىپ يېتەلمەي كەتتىكى، ئۆزىنىڭ ئېتىقاد نىشانىنى توغرا تاللىيالمىغانلىقى، دىنىي تەلۋىلەرنىڭ قۇتلىرىنى بىلەن ھەق-ناھەقنى ئايرىش ئىقتىدارىنى يوقاتقانلىقى ئەنە شۇ خىل دىنىي ئەسەبىيلىك خاھىشىنىڭ كۈچىيىشىگە ئاساسىي سەۋەب بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. شۇنى ئېنىق چۈشىنىشىمىز لازىمكى، قارىماققا بۇ بىر يۈزەكى ھادىسىدەك قىلغىنى بىلەن، ماھىيەتتە بۇ بىر مىللەتنىڭ گۈللىنىشى، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ياكى زەبۇنلۇققا يۈزلىنىپ ھالاك بولۇشىغا، شۇنداقلا كەلگۈسىگە، تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلىدۇر. يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، چېكىندىن ئاشقان بۇ خىل دىنىي ئەسەبىيلىك ئىدىيەسى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا ئاياللارنى خار كۆرۈش، ئاياللارنى جەمئىيەتتىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىش ئورنىدىن ۋە تەربىيەلىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىشتىن ئىبارەت ئىستېدات، چىرىك ھەم فېئودال ئالڭ فور-ماتسىيەسىنى تەرغىب قىلىش بىلەن بىللە يەنە، بىر تۈركۈم ياش ئەۋلادلارنى جىسمانىي جەھەتتىن ياخشى بېقىلىپ

ئۆسۈپ يېتىلىش، ئەقلى ۋە ئەخلاقى جەھەتتىن سۈپەت-لىك تەربىيەلىنىش پۇرسىتىدىن ۋە قانۇنىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئۇلارنى لايىقەتسىز، يارامسىز، قاشاق، نادان پېتى جاھالەتتە قالدۇرۇشنى، ئاخىرىدا زور بىر تۈركۈم زىيانداش جەمئىيەت ئەخەلەتلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىپ، ئۇنى جەمئىيىتىمىزدىكى مۇقىمسىزلىق ئامىلىغا ۋە تۈرلۈك قەبىھ جىنايەتلەر مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت رەزىل مەقسەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بۇ بۈگۈنكى جەمئىيىتىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن زىيانلىق بىر ئەھۋال!

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى مۇسۇلمان مۇخلىسلىرى ئەڭ مۇھىمى تۆۋەندىكى جەھەتلەر-نى تولۇق كۆرۈپ يېتىشى كېرەككى، چېكىدىن ئاشقان دىنىي ئەسەبىي ئۇنسۇرلار يەنە ئاغزىدا ئىلىم-پەننى ئىنكار قىلىپ، ئىلىم-پەننى ئۆگىنىشكە، ئىلىم-پەن بىلەن شۇغۇللىنىشقا قارشى مۇقام توۋلىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە بولسا، ئوتتۇرا شەرقىتىكى ئىراق، لىۋان، سۈرىيە، پەلەستىن قاتارلىق ئەللەردە، ئافغانىستان، پاكىستان قاتارلىق ئاسىيا دۆلەتلىرىدە ئادەم بومبا، ئاپتوموبىل بومبا، راکېتا قاتارلىق ئىلغار زامانىۋى قىرغۇچى قوراللار بىلەن پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، ھەتتا گاز بىلەن زەھەرلەش دېگەندەك تۈرلۈك قەبىھ ۋاسىتىلەر ئارقىلىق دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، ھەدەپ مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا زىيانكەشلىك قىلىۋاتىدۇ. مۇسۇلمانلار ئارىسىغا مەزھەپپازلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ، بۆلگۈنچىلىك قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قان تۆكۈۋاتىدۇ! بىگۇناھ پۇقرا-لارنىڭ، سەبىي بالىلارنىڭ جېنىغا زامان بولۇۋاتىدۇ! ئۇلارنى ياشاش ھوقۇقىدىن مەھۇم قىلىۋاتىدۇ! بۇ ئەكسەيتىچى دىنىي رادىكالىلارنىڭ ئوتتۇرا شەرقىتىكى ئۇرۇش پائالىيەتلىرىدە رەھبەرلىك يۈز بېرىۋاتقان ھەرقايسى ئەللەردە ئۆز-ئارا ئۆزى مەزھەپ توقۇنۇشى پەيدا قىلىپ، مەسجىتلەردە ناماز ئوقۇپ، ئىبادەت قىلىۋاتقان مۇسۇلمان ئاممىسىنى پارتلىتىپ قىرغىن قىلىۋاتقانلىقى، ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ رەزىل ماھىيىتىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا يېتىپ ئاشقۇدەك پاكىتتۇر! ئۇلار يەنە دىنىي تونغا ئورۇنۇۋېلىپ، دىن نامىنى سۈيە-مىستېمال قىلىپ، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا ئىسلام دىنىنىڭ نام-ئابرويى ۋە نوپۇزىنىمۇ يەرگە ئۇرۇۋاتىدۇ! قەدىمىي يەتكەنلىكى جايدا جان-جەھلى بىلەن تارىخ تەرەققىياتىغا توسقۇن بولۇۋاتىدۇ! ئىلىم-پەندىدىن، ئىلغار زامانىۋى تېخنىكىلاردىن، ئىلغار ئۇچۇرلىشىش سىستېمىلىرىدىن پايدىلى-

نىپ، ئىنسانىيەت بىلەن قارشىلىشىۋاتىدۇ! مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئۈچىغا چىققان رەزىللىكى ۋە ساختا ئەپىت-بەشىرىسىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى ئەمەسمۇ؟ ئاشۇ ئەسەبىي دىنىي تەلۋىلەر شۇغۇللىنىۋاتقان بۇ بىر قاتار شۇمۇلۇقلار ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ، شەننى قاتتىق بۇلغىغانلىقتىن، ھازىر مەيلى دۇنيانىڭ قايسى يېرى-گە بارايلى، ھەممىلا جايدا ئىسلام دىنىنىڭ نامى تېررور-رەزىمغا چېتىلىپ قارىلىدىغان بولدى، ئىسلام دىنى مۇخەلىسلىرىمۇ «تېررورچىلار» دېگەن گۇمانىي قاراشنىڭ ئوبىيكتىغا ئايلاندى. بۇ ئاقىۋەتنى باشقىلار كەلتۈرۈپ چىقارمىدى، بەلكى ئەنە شۇ دىنىي ئەسەبىيلىك ئىدىئولوگىيەسى بىلەن بۇ ئىدىئولوگىيەنىڭ سادىق غالچىلىرى ۋە جاھل ئىجراچىلىرىغا ئايلانغان بىر ئوچۇم ۋەھشىي تېررورچىلار كەلتۈرۈپ چىقاردى!

ئېلىمىزنىڭ سىياسەتلىرىدە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بار، دىنىي سىياسەتتە نورمال دىنىي پائالىيەتلەرگە يول قويۇلىدۇ ھەم بۇ خىل نورمال دىنىي پائالىيەتلەر قانۇن جەھەتتىن قوغدىلىدۇ. ئەمما شۇنى ئايدىنلاشتۇرۇۋېلىش-مىز كېرەككى، دىننىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا دەخلى-تەرۇز قىلىشقا، تۈرلۈك قانۇنلارغا دەخلى-تەرۇز قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ. ھازىر جەمئىيىتىمىزدە بەزى دىنىي پائالىيەتلەرگە سىياسەت جەھەتتىن چەك قويۇلۇشىغا نېمە سەۋەب بولۇۋاتىدۇ؟ بۇنىڭغا قىسمەن مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ مىللىي ئەنئەنە بىلەن دىنىي ئېتىقادىنىڭ چەك-چېگرا-سىنى ئايرىيالماغانلىقى، نورمال دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن بۇزغۇنچىلىق تۈسىنى ئالغان غەيرىي نورمال دىنىي ھەرىكەتلەرنىڭ پەرقىنى چۈشىنىلمىگەنلىكى، شۇ ۋەجىدىن بىلىپ-بىلمەي، ئىستىخىيلىك ھالدا جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزىدىغان، ۋەزىيەتنىڭ تىنىچ-مۇقىملىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان، ھەتتا ناھەق قان تۆكىدىغان تۈرلۈك قەبىھ دېمۇلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولۇۋاتىدۇ. بولۇپمۇ تۆۋەندىكى يېزا-كەنتلەردە خېلى كۆپ ساننى تەشكىل قىلىدىغان ئامما نورمال دىنىي پائالىيەت بىلەن دىنىي نىقاب قىلىپ تۇرۇپ، قۇتراتقۇلۇق تۈسىنى ئالغان خاتا نەزىرىيات ۋە خاتا سۆز-ھەرىكەتلەرنى پەرقلىمەيۋاتقانلىقى ئۈچۈن، يېقىنقى مەزگىللەردە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بەزى جايلىرىدا ئورۇنسىز پاجىئەلەر يۈز بەردى. شۇڭا كەڭ مۇسۇلمان قېرىنداشلار شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقى كېرەككى، بىز پەقەت دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغىنىمىزنى پەش

I
R
A

ھەتلەر بار. شۇنداقلا يەنە پەيغەمبەرلەرنىڭ پەزىلەتلىرى، ياخشى ئىش- ئەمەللىرى تەربىيەلەنگەن ئەسەرلەرمۇ بار. بۇنداق ئەسەرلەرمۇ ھەر ھالدا مۇسۇلمان ئاممىسىغا يول كۆرسىتىش ۋە ئۇلارنى توغرا يولغا باشلاش رولىنى ئويدى. شۇڭا ھۆكۈمىتىمىزمۇ بۇ ئەسەرلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك تەربىيەۋى ئەھمىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن خىراجەت ئاجرىتىپ نەشر قىلدۇرغان. مېنىڭچە ئىسلام دىنىغا دائىر مۇشۇنداق بىر يۈرۈش قائىدە- ئەھكاملارنى ئۆگەنمىگەن ھەم ئۇنىڭغا ئەمەل قىلمىغان كىشىنىڭ ئۆزىنى مۇسۇلمان دەپ ئاتاشقۇمۇ ھەقىقىي بولمىسا كېرەك. شۇڭا مەن كەڭ جامائەتنىڭ بىرىنچىدىن، ئۆز مىللىي ئەنئەنىسىنى ئاسراپ قەدىرلىشىنى، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىمۇ ئۆزلىرىنى ئەتراپ- لىق تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بېرىشىنى، نورمال دىنىي پائالىيەت بىلەن دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ، قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرنىڭ چەك- چېگراسىنى ئېنىق ئايرىپ مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇنداق قىلغاندىلا مىللىي ئەنئەنە بىلەن دىنىي ئېتىقادنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئېتىقاد نىشانىنى توغرىلىق بولسۇن، دىنغا ئەقىدىنىڭ ئاممىنى كەڭ جەمئىيەت بىلەن ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھازىرقى تىنچ- ئىتتىپاق ۋەزىيەتنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھالقىما تەرەققىياتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشقا ئاشۇرغىلى ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى يەنىمۇ يۈكسەلدۈرگىلى، شىنجاڭنى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنى يىپيىڭى قىياپەت بىلەن يېڭى ئەسىرگە يۈزلەندۈرگىلى بولىدۇ.

(ئاپتور: شىنجاڭ رادىيو، كىنو، تېلېۋىزىيە تەرجىمە مەركىزىدىن)

قىلىپ، ناماز ئوقۇپ قويۇش بىلەنلا چەكلەنمەسكە بولمايدۇ. ئالدى بىلەن بىز قانداق مۇسۇلمان بولۇشنى ئۆگىنىمىز ۋە بىلىشىمىز زۆرۈرىمىكەن دەيمەن. ھازىر ھەرقايسى نەشر- ياتلاردا «قورئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» تىن باشقا يەنە ئىسلام دىنى تارىخى، تۈرلۈك ئىسلام ئەقىدىلىرى، ئىسلام لامىنىڭ قائىدە- ئەھكاملىرى، ئىسلام پەلسەپىسى، ئىسلام قانۇنى ۋە ئىسلام شەرىئىتىگە دائىر نۇرغۇن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. ھەر بىر مۇسۇلمان مۇخلىسى ئىمكانىيىتى يار بەرگەن دا- ئىرىدە يۇقىرىقى ئەسەرلەر بىلەن ئاز- تولا تونۇشۇپ چىقىشى، چۈنكى بۇ كىتابلاردا ھەقىقىي بىر مۇسۇلمان بولۇش ئۈچۈن ھەرىكەت ئۆزىدە قانداق شەرتلەرنى ھازىر- لاش كېرەكلىكى، نېمىلەرنى ئۆگىنىش ۋە نېمىلەرگە ئەمەل قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە ناھايىتى تەپسىلىي بايانلار بار. دىنىي مەزمۇندىكى بۇ كىتابلارنىڭ ھېچبىرىدە جامائەت ئىتتىپاقىنى بۇزۇش، ئەل ئىچىدە تەپىرقىچىلىك پەيدا قىلىش، قىرغىنچىلىق قىلىپ قان تۆكۈش، تەتۈر تەشۋىق، ئەكسىيەتچىل تەرغىباتلار بىلەن كىشىلەر كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىش، ئادەم بوزەك قىلىش، ئادەمنى كەمسىتىش، ئاياللار ۋە بالىلارنى خارلاش ھەققىدىكى مەزمۇنلار يوق، بەلكى ھەقىقىي ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك ئىنسان بولۇش، پادىشاھنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىش، دۆلەتنىڭ قانۇن- سىياسەتلىرىگە ئۆتكەن چىقىملىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلماسلىق، كىشىنىڭ ھەققىنى يېمەسلىك، كىشىلەرگە ئورۇنسىز زىيانكەشلىك قىلماسلىق، زىناخور- لۇق، بۇزۇقچىلىق قىلماسلىق، ئىتائەتمەن مۆمىن پۇقرا- لاردىن بولۇشنى مەزمۇن قىلغان بىر يۈرۈش پەندە- نەسىد.

0
1
3

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سەھىڭىزگە ساليمىزكى 2010 - يىلىدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھۇزۇرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزغا، يېقىن - يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

كېچەك مەدەنىيەتتە ئۇرپ-ئادەتلەرنىڭ كېيىم-كېچەك

ئايگۈل ئابلىز

لىق، سەمىيەتسىزلىك دېگەنلەر ئەزۋەيلەپ قاراڭغۇلۇق قو-
يۇقلىشىدۇ، مېنىڭچە بۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا ياشاشنى
ھېچكىم خالىمىسا كېرەك.

كېيىم - كېچەك قارىماققا كىشىلەرنىڭ شەخسىي ئىشىم-
دەك كۆرۈنىدۇ، چۈنكى ھەركىم ئۆز شارائىتىغا بېقىپ كى-
يىنىدۇ - دە، ئومۇمىيەتتىن ئالغاندا كىشىلەرنىڭ كىيىنىشى-
دىن خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى، تەربىيەلىنىشى، گۈزەل-
لىك تۇيغۇسىنى بايقىغىلى بولىدۇ. كېيىم - كېچەك مەدەنى-
يىتىدىن ۋە كىيىنىش ئادىتىدىن شۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي
كەيپىياتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ھەر بىر مىللەتنىڭ كېيىم - كېچەك مەدەنىيىتى، كىيى-
نىش ئادىتى شۇ مىللەت ياشاۋاتقان رايوننىڭ جۇغراپىيە-
لىك مۇھىتى، كىلىماتى ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى

مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئىجتىمائىي كەيپىيات ئىنتايىن
يېنى مۇھىم بىر ئامىل. كەيپىيات دۇرۇس بولسا ئادەملەر-
نىڭ ھەر بىر ئىشى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، ھەتتا پۈتۈن دۇنيا
گۈزەللىككە تولۇپ، ئىنسانلارنى تۇرمۇش نەقەدەر گۈزەل
دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈرىدۇ. كىشىلەرنى يۇقىرى ئۆزۈرلەشكە،
ھاياتنى قەدىرلەشكە، ئۈمىد بىلەن ياشاشقا، ئۆگىنىشكە،
ئىجاد قىلىشقا ئاندەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ.
كونكرېتتىكى قىلىپ ئېيتقاندا، ساغلام ئىجتىمائىي مۇھىتتا ھەر
خىل تۈردىكى «ئەڭ گۈزەل شەخس»لەر پۈتۈن ئەلنى تە-
سىرلەندۈرىدىغان «مۇنەۋۋەر»لەر كۆپلەپ مەيدانغا كېلىدۇ
ۋە بۇ ئىجتىمائىي كۈچ ئۆز نۆۋىتىدە كەيپىياتقا، ئەلنىڭ
رايىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا جەمئىيەتتىكى
ناچار كەيپىيات كۈچىيىپ، پاسىقلىق، قاشاقلىق، ساختە-

خالغانچە تاللاپ كېيىش پۇرستىگە ئېرىشتۇق...
 ئىسلاھات، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتىن كېيىن
 چەت ئەللەرنىڭ ۋە شياڭگاڭ، ئاۋمېنلارنىڭ كۆپ نەرسىسى
 لىرىنى ئۆگەندۇق، قوبۇل قىلدۇق. ئىقتىساد تەرەققىي
 قىلدى، مەدەنىيەتلەر ئالماشتى. سودا - سانائەت، ئىقتىساد،
 ساھە، مائارىپ، مەدەنىيەت، ساياھەت قاتارلىق ساھەلەردە
 كۆپ ئالماشتۇرۇش ۋە ئۆگىنىشلەر بولدى. ساياھەت
 ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بىز ھەم سىرتلارغا
 كۆپ چىقتۇق. ھەر يىلى ھەج تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ
 سانى بارغانسېرى كۆپەيدى. باردى - كەلدىنىڭ كۆپىيىشى
 گە ئەگىشىپ، باشقىلارنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنىمۇ ئۆگەندى.
 دۇق. يامان تەرەپلىرىنىمۇ ساقلىنالمىدۇق. مۇنداقچە
 قىلىپ ئېيتقاندا دېرىزە، ئىشكىلەرنى ئېچىۋېتىپ پاكىز ھا-
 ۋامۇ كىردى، پاشا، چۈنلەرمۇ كىردى.

1990 - يىللاردىن 2000 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە
 بولغان بىر مەزگىلدە خەقنىڭ نەرسىلىرىنى ياخشىمۇ،
 يامانمۇ ئويلاشمايلا، يېڭىلىق دەپ قوبۇل قىلىپ كەتتۇق.
 بۇنىڭ تىپىك مىسالى بىر قىسىم خوتۇن - قىزلىرىمىزنىڭ
 كىيىم - كېچەكلىرىدە ۋە چاچ پاسونلىرىدا كۆرۈلدى.
 ئۇلار بىراقلا ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىمىنى ئۇنتۇپ، ئۆزىدىن
 نىڭ ئەسىرلەر ھابەيىدە يېتىلدۈرگەن كىيىم كىيىش ئادىتىنى
 نى ئۆزگەرتىپ، ئاسما، تاسما كىيىملىرىنى كىيىشتى.
 گۈزەل، ئۆز بولغان ئەتلەس، شىپىڭ دۇخاۋا، گىرىپ...
 رەختلەردىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆڭلەكلىرىنى، كۆڭلەك
 ئۈستىگە ئەپلىك جىلتىگە، بېشىغا بادام، گىلەم، چىمەن
 دوپپىلارنى، ھەر خىل چىرايلىق ياغلىق... دېگەندەك گۈ-
 زەللىكىنى، زىبالقىنى، نازۇك سەۋرى قامىتىنى نامايان قى-
 لىدىغان، كىشىنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرىدىغان ئېسىل ئەنئە-
 نىۋى كىيىملىرىنى تاشلاپ، غەيرىي كىيىملىرىنى كىيىپ،
 مىللىي كىيىملىرىنى كونا، مەتوغا چىقاردى. ئەمما ئۇلار
 ئۆز خىيالىدا زامانىۋى مەدەنىيەتكە يۈزلىنىپ، كۈنلىكىنى
 چۆرۈپ تاشلاپ يېڭىلىققا ئىنتىلگەنلەر بولۇپ، مىللىي ئەن-
 ئەنە، مىللىي خاسلىق دېگەنلەرنى ئۇنتۇدى. ئۇلار غەرب
 ۋە باشقا ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشنى ئىلغار-
 لىق دەپ بىلىپ ئۆزلىرىنى دەۋرنىڭ مودا بالىلىرى ساناپ
 يۈردى، ئۇلار ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى
 تاشلىۋېتىشنىڭ زىيانلىرى ئۈستىدە ئويلىيالمايدى.

بىر مەزگىلدىن كېيىن كىشىلەر نۇرغۇن نەرسىلىرىنى
 مۇشۇ مەزگىلدە يىتتۈرۈپ قويغانلىقىنى ھېس قىلدى ۋە
 ئاستا - ئاستا مىللىي مەدەنىيەتنى قوغداش، ئاسراش

بىلەن مۇقەررەر باغلانغان بولدى. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ
 كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىز ئۇزاق تارىخى دەۋرىنى
 باشتىن كەچۈرگەن. قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ مەدەنىيەت
 تۈگۈنىگە مۇجەسسەملەشكەن ئۆزئارا قوشۇلۇش، ئۆزئارا
 تەسىر كۆرسىتىش، ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇش نەتىجىسىدە ئۆي-
 فۇرلارنىڭ خاسلىققا ئىگە ئېسىل كىيىم - كېچەك مەدەنىيى-
 تى شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارمۇ قېرىنداش مىللەتلەرگە
 ئوخشاش دەسلەپكى دەۋرلەردە چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق
 بىلەن شۇغۇللانغان، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئىشلەپچىقى-
 رىش شەكلى، تۇرمۇش شەكلى قىلىپ كەلگەن ۋە شۇ
 ئىقلىم، شۇ شارائىتقا ماسلاشقان كىيىملىرىنى كىيىشكەن.
 بۇنى نۇرغۇن قېزىلمىلار ۋە يازما يادىكارلىقلار ئىسپات-
 لاپ تۇرۇپتۇ. كېيىن تەدرىجىي رەۋىشتە بوستانلىق مە-
 دەنىيىتىگە، يەنى تېرىم مەدەنىيىتىگە كۆچكەن. ياشاش
 شەكلى، تۇرمۇش مۇھىتىدىن بۇ چوڭ ئۆزگىرىش ئاستا -
 ئاستا ئۆرپ - ئادەت، ئېتىقاد، ئەخلاقى ۋە ئېستېتىكا قا-
 رىشى ۋە ھەتتا كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ ماتېرىيالى، پاسونى،
 شەكىللىرىنىمۇ ئۆزگەرتىۋەتكەن. ئۇيغۇرلار دىنىي ئېتىقادتا
 ئىسلام دىنىنى تاللىۋالغاندىن كېيىن ئىسلام مەدەنىيىتىمۇ
 خەلق تۇرمۇشىنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىگە تەسىر كۆرسەت-
 كەن، لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ
 فولكلورى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەن، ئىسلام
 دىنىغا ئېتىقاد قىلغىنى بىلەن، ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىدە-
 كى ھەممە تەركىبلەرنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۆز
 مەدەنىيىتىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن ئەمەس، بەلكى ئىسلام
 دىنى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى بىرلەشتۈ-
 رۇپ، ئۆزىگە خاس ياشاش يولىدا ماڭغان.

ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ياشاش ئىمكا-
 نىيىتى ناھايىتى ئاز دەۋرلەرنى قورسىقىدا دان بولغۇدەك،
 ئۇچسىغا دال بولغۇدەك ئىمكانىيەت يوق دەۋرلەرنىمۇ ئۆز
 بېشىدىن كەچۈرگەن. ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلا-
 ھات، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتىن كېيىن كىيىم - كېچەك،
 يېمەك - ئىچمەكنى تاللاشتا قىينالمايدىغان شارائىتلارغا ئې-
 رىشتۇق. ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرىمىز بولسا يېڭىلىقلار
 ئاساسىدا زامانىۋىلىققا قاراپ يۈزلەندى. ھازىر ئۆزىمىزنىڭ
 ئەنئەنىدىن يىلتىز لانغان خاس كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى-
 مىزنى تېخىمۇ بېيىتتۇق دەپ ئىپتىدالايىمىز. ھازىر تۈرلۈك
 مىللىي كىيىم - كېچەك لايىھىلەش، تىكىش كارخانىلىرى قۇ-
 رۇلدى. مىللىيلىك ئەكس ئەتكەن، زامانغا ماسلاشقان كىيىم -
 كېچەكلەر بازارغا كىردى. بىزمۇ ئېھتىياجىمىزغا ئاساسەن

0
1
3

ئەنئەنىنىمۇ، زامانىۋىلىقىمۇ تەڭلا ئىنكار قىلدى، ھەتتا ئىلىم - پەننىمۇ، بىلىم ئېلىش، ئوقۇشنىمۇ ئىنكار قىلدى. بەزى يامان نىيەت كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەقسەتلىرىدە گە يېتىش ئۈچۈن ئىسلام ئەللىرىدىكى ئايرىم بىر قىسىم كىشىلەر تەرغىب قىلىۋاتقان دىنىي ئەسەبىيلىكنى ئىمپورت قىلىپ يۇرتىمىزغا ئېلىپ كىردى. ئۇلار جەمئىيەتتە ساقلىنىۋاتقان نادانلىق، بىلىمسىزلىك، ئاڭسىزلىقتىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ خەلقىمىزنى توغرا يولدىن چىقىرىشقا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ، تەرەققىيات پۇرسەتلىرىدىن قالدۇرۇپ، مىللىي ئەنئەنىدىن چەتنىتىپ، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئاكتىپ كەيپىياتىنى بۇزۇپ، خانىم - قىزلىرىمىزنى، كەلگۈسىنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولغان پەرزەنتلىرىمىزنى نادانلىقتا قالدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، ياشاۋاتقان سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇھىتتىن مۇزا زىددىيەت ئۇرۇقلىرىنى چېچىۋاتىدۇ، ياشلىرىمىزنى جىنايەت يولغا باشلاۋاتىدۇ. بىز خۇراپاتلىقنىڭ، بىلىمسىزلىكنىڭ دەردىنى ئاز تارتۇقۇمۇ؟ دۇنيا ئەللىرى ئىلىم - پەندە زەپەر قۇچۇۋاتقان، جەمئىيەت ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكىدەك كۈندە يەنە مۇشۇنداق پاسسىپ كۈچلەرنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا ئەگىشىپ، ئىلمىي تەرەققىيات يولىدىن چەتنەپ، ئىلىم يولىنى ئىنكار قىلساق، ئۆزۈڭلۈكسىز ئۆگەنمەسەك، ئىدىيەمىزنى توغرىلىمىساق مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسى يەنە قانداق بولار؟ كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز قايسى كۈنگە قالار؟

جۇڭگو ئارزۇسى ئېلىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ ھەممەسىنىڭ ئارزۇسى. بۇ ئەلۋەتتە بىزنىڭمۇ ئارزۇيىمىزدۇر. شۇڭا بىز بۇنداق دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ بىزنى ئوتتۇرا ئەسىر قاراڭغۇچىلىققا سۆرەپ كېتىشىگە ھەرگىز يول قويمىمىز. ھازىر ئېلىمىزدىكى ھەممە مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ يۈرسەتلىك چاغلارنى چىڭ تۇتۇپ ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. ئېلىمىزدىكى ھەممە مىللەتلەر ئۇلۇغ بىر چوڭ ئائىلىنىڭ قولىدا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى جەۋلان قىلىپ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ رەڭدارلىقىنى نامايان قىلىۋاتسا، بىز بىردەم ئۇنى، بىردەم بۇنى دوراپ، ئەمدى بۈگۈن ئەرەبلەرنى دوراپ ئېزىپ - تېزىپ يۈرۈۋەرسەك بولمايدۇ. شۇڭا بىزمۇ ئەقلىمىزنى تېپىپ، زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلغار ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز لازىم.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنىستىتۇتى 2011 - يىللىق ئۇيغۇر ھازىرقى، بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتى ماگىستىر ئاسپىرانتى)

زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. چۈنكى بۇ چاغدا بىز ئېلىمىز جۇڭگونىڭ بىر گەۋدە، كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتكە ئىگە دۆلەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىغاندۇق. ھالا بۇ - گۈنكى كۈنگە كەلگەندە كىيىم - كېچەكلىرىمىز يەنە ئۆز - گىرىشكە باشلىدى. بىر قىسىم خوتۇن - قىزلىرىمىز ئېتىقاد - قىمۇ، ئۆرپ - ئادەتكىمۇ، زامانىۋىلىقىمۇ ماس كېلىدىغان گۈزەل كىيىم - كېچەكلىرىمىزنى تاشلاپ، ئەرەب قىزلىرىغا ئوخشاش ھىجابلاندى. بەزىلىرى ئىچىگە كىيىدىغان ئىشتانغا ئوخشاپ كېتىدىغان چېپىدە ئىشتان، چېپىدە مايكىلارنى كىيىپ كۆكرەك، كاسسا، بەل، پاقالچاقلىرىنى تولۇق نامايان قىلىشتىمۇ، بېشىغا يوغان ياغلىقلارنى ئورۇ - ۋېلىشتى. بۇ ھالەت ئۆلچەملىك ھىجابلانغانلارنى، يەنى ئەرەبلەرنى زاڭلىق قىلىشمۇ ياكى ھىجابنىڭ زامانىمىزدىكى يېڭىچە شەكىلمۇ؟ يەنە بەزىلەر ھەقىقەتەن تولۇق ھىجابلاندى، يەنى پۈتۈنلەي ئوراندى. بۇ ئورۇنۇشنىڭ ئەمەلىي چىگە ھەممىنىڭ يوشۇرۇنىدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ روجەكلىرىنىڭمۇ تولۇق بېكىتىلگەنلىكىنى ئويلىيالمىدى. بىز ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن كىيىنىشتە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ياكى ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئىزىدىن تاپ بېسىپ ماڭمىغان، بەلكى ئۆز مەدەنىيەت خاسلىقىمىزنى ساقلاپ كەلگەنمىز. جۇڭگو مەدەنىيىتىدە كۈنچىلارمۇ ئوتتۇرا يولنى ئەڭ ئاقىل يول دەپ قارايدۇ. ئىسلام ئەقىدىسىمۇ ئوتتۇرا يولنى تۇتۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بىزنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىمىز ئۆزىمىزنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتىمىزغا ماس كېلىپلا قالماي، ئۆزىمىزنىڭ تۇرمۇش شەكلىگە، ئەخلاق مىزانلىرىمىزغا، ئادەم بولۇش پىرىنسىپلىرىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئوتتۇرا يولدا مېڭىش ئەقىدىدىكىمۇ چۈشەندۈرۈلگەن. بىز كىيىنىشتە بەك ئېچىۋېتىشكە يەنە بەك ئورۇن - ۋېلىشىمۇ خالىمايمىز. مانا بۇ بىزنىڭ تۇرمۇش مىزانىمىزنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىگە تەدبىقلىنىشىدۇر. بىز ياشقا قاراپ كىيىمىز، شەكىل، پاسون ھەم رەڭنى شۇنىڭغا ماسلاشتۇرىمىز. چوڭلار چوڭچە، بالىلار بالىلارچە، چو - كانلار چوكانچە كىيىمىز، ئاسىدىغان، تاقايدىغان زىبۇ - زىننەتمۇ شۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا بولىدۇ. قىزلار چوكان - لاردەك، بالىلار ئانىلاردەك ياكى ئانىلار بالىلاردەك كىيىنىپ ياسانمايمىز، ھەممىدە مىزان قائىدە بويىچە ئىش كۆرىمىز. ئەمما بۈگۈنكى كۈندە ھىجابلىنىش ئەۋج ئالدى، بۇ ئىجتىمائىي كەيپىياتقا ئەكس تەسىر كۆرسەتتى. جەمئىيەتتە بىر خىل خۇنۇك كەيپىيات پەيدا قىلدى. گەپ بۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكىدە ئەمەس، كەيپىياتىدا، بۇلار

IR A

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشلىق، مېۋە، سەي - كۆكتاتلارنى ساقلاشنىڭ ئىشەنچى ئۇسۇللىرى

ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەد ئەلتۇغ

ئامۇت، ئانار، ئەنجۈر، بېھى، گىلاس، ئەينۇلا، جىنەستە، ياغاق، بادام، چىلان، پىستە، شاتۇت، قارىئۆرۈك، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلەرنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ، ئۇنى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن. بۇ جەرياندا ئاشلىق، سەي - كۆكتات ۋە مېۋىلەرنى ساقلاشتا بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان ئەنئەنىۋى ئۇسۇللارنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق جاپالىق ئەجرىنىڭ ۋە ئىزدىنىشلىرىنىڭ بىزگە قالمايدۇرغان قىممەتلىك مىراسى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىيلىكى، ئادەتلىكى، قۇلايلىقى، كەڭ ئىشلىتىشچانلىقىغا ئاساسەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

1. گەمىدە ساقلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئاشلىق، سەي - كۆكتات ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى ساقلاشتا گەمىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ كەلگەن. يەنى ئۆيلەرنىڭ ئاستىغا ياكى ھويلىنىڭ مۇۋاپىق يېرىگە، سۇپا ئاستىلىرىغا گەمە كولاپ، ئۇنىڭ تۆت تەردى - پىنى مۇستەھكەم ياساپ چىقىدۇ ۋە ئۈستىنى پۇختا يېپىپ يەر ئاستى ئۆيى ياسايدۇ. ئاندىن ھەر خىل سەي -

رايونىمىزدا تۆت پەسل ئېنىق ئايرىلغان، قىش بىلەن يازنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى چوڭ، ئىقلىمى قۇرغاق، سۇ قىس بولۇشتەك تەبىئىي جۇغراپىيەلىك ئەھۋال ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلىشىش، دېھقانچىلىق، سەي - كۆكتاتچىلىق، باغۋەنچىلىكنى ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش كەسپى قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى ۋە تۇرمۇش شەكلى ئاساسىدا ئۆز جايىنىڭ تۇپراق، سۇ ۋە ئىقلىم شارائىتىغا ئاساسەن، قەدىمدىن تارتىپلا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە سەي - كۆكتاتچىلىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇلار ئۆز جايىنىڭ تۇپراق، سۇ ۋە ئىقلىم شارائىتىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، ئارپا، قوناق، شال، تېرىق، ھەر خىل پۇرچاق، كېۋەز، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراغزا، ئاپتاپپەرەس، خاسىڭقا - تارلىق ئاشلىق تۈرلىرى ۋە ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى، سەي - كۆكتاتچىلىقتا چامغۇر، تۇرۇپ، يېسىۋىلەك، پەمە - دۇر، كۈدە، مۇچ، كاۋا، پېدىگەن، سەۋزە، بەرەنگە، پىننە، يۇمغاقسۇت، قىزىلچا، كەرەپشە، باقىلە (دادۇر) قا - تارلىق سەي - كۆكتاتلارنى، باغۋەنچىلىكتە ئاساسلىقى ئۈزۈم، ئۈجمە، ئۆرۈك، ئالما، شاپتۇل، نەشپۈت،

كۆكتاتلارنى، مېۋە - چېۋىلەرنى تۇر - تۈرى بويىچە ئەكە - رىپ رەتلىك تىزىپ ساقلايدۇ. بۇ خىل گەمەلەرنىڭ تېمپى - راتۇرسى نىسبەتەن تۇراقلىق، يازدا سالقىن، قىشتا ئىللىق، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرۇشقا ئەپلىك بولۇپ، ھەر خىل كۆكتات، مېۋە - چېۋىلەرنى ئىسسىق - سوغۇقنىڭ زەر - بىسىدىن ئۈنۈملۈك ساقلىيالايدۇ.

قوغۇن - تاۋۇزلار ئارىسىغا قوغۇن - تاۋۇز پىلەكلىرىد - نى ۋە يوبۇرماقلىرىنى ئارىلاشتۇرۇش، گەمە ئاستىغا مۇۋا - پىق قۇم يېيىتىش، قوغۇن - تاۋۇز ۋە سەي - كۆكتاتلارنى، مېۋە - چېۋىلەرنى ئاۋايلاپ ئۈزۈش، تولا يۆتكەمەسلىك، سىلكىنىپ كېتىشىدىن، سىرتقى پوستىنىڭ زەخمىلىنىشىدىن ساقلاش، سۈپىتى ناچار ياكى شالغۇت سورتلارنى شاللىۋې - تىش، سېسىپ قالغانلىرىنى ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىش قا - تارلىقلارغا تولمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، قوغۇن - تاۋۇزلارنى قىشتىن بىخەتەر ئۆتكۈزىدۇ.

2. ياغاچ كاتتا ساقلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە دائىملىق ئىستېمال قىلىدىغان بۇغداي، گۈرۈچ، قوناق، ئارپا قاتارلىق ئاشلىق تۇرىدە - كى دانلىق مەھسۇلاتلارنى قازناق ئۆيدە، ئۆرۈك، تېرەك، سۆگەت ياغىچىدىن ياسالغان چوڭ كات «سان - دۇق» قا قاچلاپ ساقلاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇ خىل ئۇسۇل ئەڭ كۆپ ئومۇملاشقان ئۇسۇلدۇر. ئادەتتە كاتنىڭ قايسى خىل دەرەخ ياغىچىدىن ياسىلىشىغا ئالاھى - دە دىققەت قىلىدۇ. ياڭاق ياغىچى ۋە ئۈجمە ياغىچىدىن ياسالغان كات ئەڭ چىداملىق، سۆگەت ياغىچىدىن ياسال - غان كات زىيانداش ھاشارلارنى يوقىتىدۇ دەپ قارىلە - دۇ. ئاشلىقنى چاشقان، مېتە قاتارلىق زىيانداشلاردىن ساقلاش، پاختىلىشىپ، بۇزۇلۇپ قېلىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئادەتتە كات ئىچىگە ياڭاق، سۆگەت يوپۇرمىقى سېلىپ قويۇلىدۇ.

3. قۇرۇتۇپ ساقلاش

ئۇيغۇرلار بىر قىسىم دورىلىق قىممەتكە ئىگە سەي - كۆكتاتلارنى ۋە مېۋىلەرنى قۇرۇتۇپ ساقلاشقا ئادەتلە - نى كەن بولۇپ، بۇ خىل ئۇسۇلمۇ ناھايىتى كەڭ ئومۇملاش - قان. قۇرۇتۇپ ساقلاش ئۇسۇلىدا ئاساسەن قوغۇن - تا - ۋۇزلارنى تىلىپ ئاسماققا ئېسىپ شامالدىتىپ قۇرۇتۇش، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئەينۇلا، قارىئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلەرنى

بورا ئۈستىدە يېيىپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇش، ئۇرۇقچى - سىنى ئېلىۋېتىپ ئېتىنى قۇرۇتۇش، ئۈجمىنى بورىغا يېيىپ قۇرۇتۇپ ۋاسالغۇ ياساش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئال - دۇ. بۇ خىل قۇرۇتۇلغان مېۋىلەر بىر تەرەپتىن، داستىخان - دىكى قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ رولىنى ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر خىل كېسەللەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاسا - سەن تاماققا سېلىنىپ، دورىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

4. كۆمۈپ ساقلاش

ئۇيغۇرلار قىش ۋە ئەتىياز پەسىللىرىدىكى سەي - كۆكتات، مېۋە - چېۋىلەر قىش مەزگىلىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈش ئۈچۈن بىر قىسىم سەي - كۆكتاتلارنى ۋە مېۋىلەر - نى كۆمۈپ ساقلاشقا ئادەتلەنگەن، بولۇپمۇ سەۋزە، چامغۇر، تۇرۇپ، بەرەنگە قاتارلىق تۈگۈنەكسىمانلار ئائى - لىسىگە تەۋە سەي - كۆكتاتلارنى ۋە ئامۇت، نەشپۈت، يېھى قاتارلىق مېۋە - چېۋىلەرنى كۈزدە ھويلىنىڭ مۇۋاپىق يېرىگە، بولۇپمۇ توپىسى ئەت جايى تاللاپ، مۇۋاپىق كەڭلىكتە بىر مېتىردىن چوڭقۇرراق چوڭقۇرلۇقتا ئورەك قېزىپ كۆمۈپ ساقلايدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغاندا كۆمۈلگەن مېۋە - چېۋە ۋە سەي - كۆكتاتلارنىڭ نەم تۇرۇ - شى، سۈيىنىڭ قۇرۇپ كەتمەسلىكى، سۈپىتىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن چوقۇم ئورەكنى قۇمساغۇ يەردىن نېرى كولاشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ، بولۇپمۇ كۆكلەپ قالغان، كۆكرىپ قالغان بەرەنگە قاتارلىقلارنىڭ ئىستېمال قىلىنىپ قېلىشىدىن قاتتىق ساقلىنىدۇ.

5. تۇزلاپ ساقلاش

بۇ خىل ئۇسۇلدا ئاساسلىقى شوخلا، مۇچ قاتارلىق بىر قىسىم سەي - كۆكتاتلارنى تۇزغا چىلاپ ساپال كۇپ ياكى كوزىدا ساقلاش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇ ئۇسۇلدا ساپال كۇپ ياكى كوزىغا مۇۋاپىق مىقداردا تۇزلۇق سۇ قۇيۇپ، شوخلا، مۇچ قاتارلىقلارنىڭ ئىچىنى يېرىپ، ئۇرۇقنى تولۇق ئېلىۋەتكەندىن كېيىن كۆپكە چىلىنىپ، كۇپ ئېغى - زى ھەم ئېتىلىپ، ئاپتاپ تولۇق چۈشىدىغان ئۆگزە ياكى كۈنگەي جايلاردا ساقلىنىدۇ، ئادەتتە بىر ئايدىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

6. قورۇپ ساقلاش

ئۇيغۇرلار يەنە ئاز بىر قىسىم مېۋە، كۆكتاتلارنى ساقلاشقا ئادەتتە قازاندا قورۇپ ساقلاش ئۇسۇلىنى

I
R
A

بولۇپمۇ توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغلار قاتتىق ئىسسىق مەزگىلگە توغرا كېلىپ قالغاندا قەلەمچە قىلىپ تەييارلانغان سەۋزە قاتارلىق كۆكتاتلارنىڭ ئىسسىقتا بۇزۇلۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئەتراپىغا مۇز پارچىلىرىنى دۆۋىلەپ ساقلاش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

9. سوقۇم قىلىش ۋە تالقان قىلىپ ساقلاش

ئۇيغۇرلار يەنە سوقۇپ تالقان قىلىپ ساقلاش ئۇسۇلىدىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىدۇ. يەنە ئېتى يۇمشاق بولغان پىننە، قارمۇچ، يۇمغاقسۇت، مۇچ قاتارلىق كۆكتاتلارنى ۋە جىگدە قاتارلىق مېۋىلەرنى مەخسۇس ھاۋادا چىدا سوقۇپ ئېزىپ ئۇن قىلىپ، ساپال كوزىغا قاچىلاپ ياكى خالتىغا سېلىپ، ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان، قۇرغاق، كۈنگەي جايلاردا ساقلاش ئۇسۇللىرى كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ خىل ئۇسۇلدا چوقۇم ئەتراپتىكى مۇھىتنىڭ قۇرغاق بولۇشى، يامغۇر-يېشىن، قار تۈپەيلى نەملىك ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ.

10. تاغار ۋە باداغدا ساقلاش

بۇ خىل ئۇسۇل كەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ساقلاش ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئادەتتە دانلىق زىرائەتلەرنى تاغار، خالتا ۋە باداغدا ساقلاش كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ خىل ئۇسۇلدا زىرائەت خاماندا ياكى ھويلىدا ئاپتاپقا سېلىنىپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن، پاختا رەخت، سەگەز، چىگە قاتارلىقلاردىن تەييارلانغان ھەر خىل تاغار، باداغلارغا قاپلىنىپ، قازناق ئۆيدە، قۇرغاق مۇھىتتا ساقلىنىدۇ. ئادەتتە تاغار، باداغلارنىڭ تەبىئىي بولۇشىغا، سۇلياۋ تاغار، خىمىيەلىك ئوغۇت خالتىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىپ قېلىشىدىن ئاگاھىدە ساقلىنىدۇ.

11. قۇمغا كۆمۈپ ساقلاش

ئۇيغۇرلار بىر قىسىم مېۋىلەرنى، مەسلەن، ئامۇت،

قوللىنىدۇ. مەسلەن، ئاپتاپپەرەس <غازىر>نى ساقلاشتا قا-زانغا قۇم قاچىلاپ، گازىرنى قۇمغا ئارىلاشتۇرۇپ، بىللە قىزدۇرۇپ قورۇپ ساقلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. باقىلە <دادۇر> ۋە يەر ياغىقى (خاسىك)نى ساقلاشتا چۈچۈتۈلگەن مايدا قورۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

7. شەربەت ۋە قىيام ياساپ ساقلاش ئۇسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى باغۋەنچىلىكىدە ھەر خىل دورىلىق قىممەتكە ئىگە بولغان شىپالىق مېۋىلەردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل ئۇسۇللاردا شەربەت ۋە مۇراببا ياساش كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئالما، بېجى، ئامۇت، نەشپۈت قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ پوستىنى سويۇپ، ئۇششاق توغرامچە قىلىپ، قازان-كوزىلاردا قاينىتىپ، مۇۋاپىق مىقداردا ھەسەل، شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، ئېغىزى ھىم ئېتىلگەن كوزا-شىشىلەرگە قاچىلاپ، كۈچلۈك ئاپتاپقا سېلىش ئارقىلىق ھەر خىل تەملىك ھەم شىپالىق شەربەت ۋە مۇراببالارنى ياساپ چىقىدۇ ھەم ئۇنى ئۆزلىرى ئائىلىدە كۈندىلىك ئىستېمال قىلىش بىلەن بىللە، ھېيت-بايراملاردا داستىخان بېزەشتىكى ئەڭ ئېسىل غىزا سۈپىتىدە داستىخانغا تىزىدۇ. كېسەل يوقلايدۇ، ھەر خىل كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارغا دورا ئورنىدا ئىشلىتىشكە بېرىدۇ. شەربەت ۋە مۇراببا تەييارلاشتا چوقۇم مېۋىلەرنىڭ سورتى ۋە سۈپىتىنىڭ ياخشى بولۇشىغا، شېكەر نىسبىتىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىغا، قاچىلانغان شىشە-كوزىلارنىڭ ئېغىزىنىڭ ھىم بولۇشىغا، سۇ ئارىلىشىپ قالماسلىقىغا قاتتىق دىققەت قىلىدۇ.

8. مۇزلىتىپ ساقلاش

بۇ خىل ئۇسۇلمۇ بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئۇسۇل بولۇپ، ئادەتتە ئىسسىق خالىمايدىغان پالەك قاتارلىق سوغۇققا چىداملىق كۆكتاتلار مۇزلىتىپ ساقلىنىدۇ.

ئەت ئادەملەردىن ئوچ ئالدى، ھەتتا زەھەرلەنگەن ھايۋا-
نات، ئۇچار قۇشلارنىڭ گۆشىنى ئىستېمال قىلىش سەۋەب-
لىك ئادەملەرنىڭ زەھەرلىنىپ ئۆلۈشىدەك ئېچىنىشلىق ئا-
قئوتەلەر مۇ كېلىپ چىقتى.

شۇغا ئاشلىق، مېۋە ۋە سەي-كۆكتاتلارنى ساقلاشتا
چوقۇم زەھەرلىك دورىلارنى ئىشلىتىشتىن قاتتىق ساقلى-
نىش، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىگە، تەبىئىي
ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش
لازىم.

شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى،
ئىلىم-پەننىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، خەلقىمىزنىڭ
تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى
بىلەن ھەرخىل توغلاقتۇ، ئىسسىق-سوغۇق ساقلاش ئۇس-
كۈنىلىرى، ئىلغار يانچىش-ئېزىش، سىقىش ئۈسكۈنىلىرى
شەھەر، بازارلاردىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ
كىرىپ، ئۇلارغا زور دەرىجىدە قۇلايلىق ئېلىپ كەلگەن
بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ پايدىلىنىش قىممىتى يەنىلا چەكلىك
بولۇپ، خەلقىمىز ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئاشلىق، مېۋە-
چېۋە، سەي-كۆكتاتلارنى ئەنئەنىۋى ساقلاش ئۇسۇللىرى-
مىز يەنىلا كەڭ يېزا - قىشلاقلرىمىزدا زور ۋە كەڭ
بولغان پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئومۇمەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشلىق، مېۋە-چېۋە ۋە
سەي-كۆكتات ساقلاش ئادىتى ھەرقايسى جايلىرىنىڭ
روشن جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكىگە ۋە روشەن مىللىي
خاسلىققا ئىگە بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۈكسەك ئەقىل-
پاراستى ۋە مول ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسىنىڭ يۈكسەك
نامايەندىسى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ
خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈر-
لەر نەشرىياتى، 2008-يىلى 4-ئاي، 2-نەشرى.
2. ئابدۇكېرىم راخمان: «20-ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي
فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-
يىلى 5-ئاي، 1-نەشرى.
3. ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى.
4. «ھاياتلىق» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
(ئاپتور: يەكەن ناھىيەلىك مىشا يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتە)

نەشپۈت، بېھى قاتارلىق مېۋىلەرنى قۇمغا كۆمۈپ ساقلاش
ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. يەنە بىر قىسىم كۆكتاتلارنى، مەس-
لەن، تۇرۇپ، چامغۇر، سەۋزە، بەرەنگە قاتارلىقلارنى
قۇمغا كۆمۈپ ساقلاش، يېسىۋېلىك قاتارلىق كۆكتاتلار-
نىڭ باش قىسمىنى قۇمغا كۆمۈپ ساقلاش ئۇسۇلىمۇ بىر
قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان.

12. چانتقال تاشلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە بىر قىسىم كۆكتاتلارنى ساقلاشتا
چانتقال تاشلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ، يەنى يېسىۋېلىك،
پالەك، كۈدە، كەرەپشە قاتارلىق كۆكتاتلارنى ساقلاشتا
ئاۋۋال كۆكتاتلارنىڭ يىلتىز قىسمىنى مۇۋاپىق قۇم ياكى
توپغا كۆمۈپ ئەتراپىنى قۇم ياكى توپا بىلەن مۇۋاپىق قا-
شالۋەتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئۈستىنى ھەر خىل يوپۇر-
ماق، شاخ-شۇمبىلار بىلەن مۇۋاپىق چۆمكەپ ساقلايدۇ،
بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغاندا كۆكتاتلارنى توپىدا كۆمۈپ
قويماسلىققا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ.

نۆۋىتى كەلگەندە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كې-
رەككى، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىنىڭ ئالدى-كەينى-
دە جەنۇبىي شىنجاڭدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى، سەي-
كۆكتاتلارنى، مېۋىلەرنى ھەر خىل زىيانداش ھاشاراتلار،
چاشقان، يەر يولۋىسى، سېرىق قۇيرۇق، ياۋا توڭگۇز ۋە
تۈرلۈك ئۇچار قۇشلارنىڭ زىيىنىدىن ساقلاش ئۈچۈن
ئامبار، قازناق ئۆي، ھويلا-ئارانلارغا ۋە ئېتىز باشلىرىغا
ھەرخىل زەھەرلىك دورىلار قويۇلدى. نەتىجىدە تۈرلۈك
زىيانداش ھاشاراتلارنى، زىيانداشلىرىنى يوقىتىشنىڭ ئەڭ
ئۈنۈملۈك دۈشمىنى بولغان ئۇچار قۇشلار، بىر قىسىم
ھايۋاناتلار زور دەرىجىدە زەھەرلىنىپ ئۆلۈپ تۈگىدى.
ھەتتا نەسلى قۇرۇپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. نەت-
جىدە مۈشۈك، ئىت قاتارلىق كۆپ ئۇچرايدىغان ئۆي
ھايۋانلىرى، قاغا، قۇشقاچ، تۇمۇچۇق، قارا قۇشقاچ،
ھۆبۈپ، سۇڭگۇچ، كەپتەر، توخۇ، ئۆردەك، غاز... قاتار-
لىق دائىم ئۇچرايدىغان ھايۋانات ۋە قۇشلار ئېغىر دەرد-
جىدە نەسلى قۇرۇش گىردابىغا بېرىپ قېلىپ، ئاساسەن
دېگۈدەك كۆرۈنمەس ھالغا كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن
كېۋەزلىكتىن قۇرت تۇتۇش، زىيانداش ھاشاراتلارنى يوق-
تىشتا ئوقۇل ھالدىلا دېھقانچىلىق دورىلىرىغا تايىنىدىغان،
ھەتتا قول بىلەن تۇتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، تەبى-

IR A

ئاتىنىڭ ئالدىغا كىرىشى

(چۆچەك)

بىر شەھەردە بىر كىشى بار ئىكەن. ئېنىڭ قىلىدە-
غان ھۈنەرى تالادا يۈرۈپ جانىۋارلارنى باقات ئىكەن،
ئېنىڭ بالىسى يوق ئىكەن. خۇداي تائالادىن تىلەپ بىر
بالا تېپىپتۇ. خوتۇنغا ئايتىپتۇ، ئەگەر مەن ئۆلۈپ
قالسام، قوسىڭدىن بالىنى تۇغساڭ، مەن قىلغان
ئىشنى قىلسۇن. ئەگەر بۆلۈك ئىش قىلسا، مەن ئېنىڭ-
دىن رازى بولمايمەن، دەدى. شۇنداق دەپ خوتۇنغا
ئايتىپ بىر نەچەن كۈندىن كېيىن ئۆلۈپ قالدى.
ئەر ئۆلگەندىن كېيىن ئول خوتۇن بىر ئوغۇل
تۇغدى، ئول ئوغۇل چوڭ بولدى، ئاتىسى قىلغان
ئىشلەرنى قىلمىدى. ھاراقچى، قىمار باز بولۇپ كەتتى.
ئاتىسىدىن قالغان پۇللىرىنى يوقاتتى. ئانىسى ھەر كۈنى
ئايتاتتى: سەن ئاتاڭ قىلغان ئىشنى قىلغىن دەپ، سەن
ئاتاڭ قىلغان ئىشنى قىلمىساڭ ئاتاڭ سەنىڭدىن رازى
بولمايدۇ، دەپ ئانىسى بۇ نەسىيەتلەرنى قىلىپ كۆپ
يىغلىدى. ئاندىن كېيىن بۇ ئوغۇل تۇرۇپ خىيال

قىلدى. خىيال قىلسا ئانىسىنىڭ دەگەنى راست، ئاندىن كېيىن ھاراق ئىچمەس بولدى، قىمار ئويناماس بولدى. ئانىسى قىلغان ئىشلەرنى قىلدى. ھەر كۈنى جانىۋارلار يەيدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقىپ جانىۋارلارغا بەرىپ يۈردى. بىر كۈن كەتپ باراقتى، ئىككى بالا بىر مۈشۈكنى باغلاپ-قىناپ () ئويناپ يۈرۈپتۇ. ئېنى كۆرۈپ: مۈشۈك-نى ساتامسەن؟ دەپ سۈرۈپتى. ئول بالىلار ساتمەن، دەدى. مۇنى قانچىغا ساتسەن دەپ سۈردى. مۈشۈكۈم-نىڭ باسۇسى بەش سەر دەدى. ئول مۈشۈكنى بەش سەرگە ئېلىپ ئانىسىنىڭ قېشىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ مۈشۈك-نى بەش سەرگە ئالدىم دەدى. ئانىسى ئوبدان قىلىپسەن دەدى. يانا بىر كۈنى كەتپ باراقتى ، بىر شاتۇتنى بالىلار ئويناپ يۈرۈپتۇ. شاتۇتنى ساتامسەن؟ دەپ سۈرۈپتى. بالىلار ساتمەن، دەدى. قانچىغا بەرسۇن دەپ سۈرۈپتى. بالىلار ئون سەر دەدى. ئون سەر بەرىپ سېتىپ ئالدى. شاتۇتنى ئېلىپ ئېنى ئانې-سىنىڭ قېشىغا ئېلىپ كەلدى. ئانىسىغا شاتۇتنى ئون سەرگە سېتىپ ئالدىم دەدى. ئانىسى ئوبدان قىلىپسىز. دەدى. بىر كۈن يول بىلەن كەتپ باراقتى، بىر كىشى ئىلاننى چېپىپ ئارپىدىن ئىككى قىلىپ قويۇپتۇ. ئۇ ئوغۇل ئېنى كۆردى، باقسا ئۆلمەگەن ئىكەن. ئول تۇرۇپ ئېنى تىكتى، ئېنى تىكىپ دۇرى سالدى، ئىلان ساقىيىپ قالدى. ساقايغاندىن كېيىن ئېنى تىكىپ دۇرى سالدى، ئىلان سا-قىيىپ قالدى. ساقايغاندىن كېيىن ئىلان ئايىتى: مەنى كىشى چېپىپ ئۆلتۈرۈپ ئىدى. سەن مەنى ساقايىتىڭ. سەن ئەمدى مەندىن نەمەنى تىلىسەڭ، تىلەگىنى مەن ساغا بەرمەن، مەن ئىلان پادىشاينىڭ ئوغلى، دەدى. ئۇ ئوغۇل ئايىتى: سەنىڭ ماغا ھەش نەمەڭنىڭ كەرەگى يوق، مەنىڭ ئۆزۈمنىڭ ئۆزۈمگە يەتەدۇ، دەگەندىن كېيىن سەن مەندىن ھەش نەرسە تىلىمىسەڭ، مەن بېرىپ سەنىڭ ئۆيىڭدە خىزمەتتىكى قىلمەن، دەدى. ئوغۇل ئايىتى: مەنىڭ سەن قىلىدىغان خىزمەتم يوق، بىر ئانام بار، سېنىڭدىن قورقۇدۇ دەپ ئۆيى تۆرەپكە يۈردى. ئىلان ئارقىسىدىن كەلدى. ئۆيگە يېقىن كەلپ ئارقىسىغا يېنىپ قالسا ئىلان كەلپ ياتىدۇ. ئۇ ئوغۇل ئىلاننى كۆرۈپ ساقلاپ تۇردى. ئىلان يەتپ كەلدى. قايدا بارد-سەن دەدى. ئىلان سەنىڭ خىزمەتتىكى قىلغىلى بارىمەن دەدى. ئۇ ئوغۇل يانا ئايىتى: سەن قىلىدىغان مەنىڭ

ھەش خىزمەتم يوق دەدى. ئانغا ئىلاننى ئۈنۈمىدى، بىللە ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۆيىنىڭ يېنىغا بارغاندا ئۇ ئوغۇل ئايىتى: سەنى ئانام كۆرسۈ قورقۇدى، مەن سەنى قويۇمغاسىلىپ ئېلىپ كىرەي. ئانامدىن سۇراي، بىر ئىلان خىزمەتتىكى قىلمەن دەيدۇ، خىزمەت قىلىشىمۇ دەپ ئانامدىن سۇراي، دەدى. ئانام خىزمەت قىلغىي دەسە، خىزمەت قىلغىن، ئانام ئۈنۈمسەن يېنىپ ئۆزىڭ-نىڭ جايىغا كەتكىن، دەدى. ئىلاننى قويىغا سېلىپ ئانىسى-نىڭ قېشىغا كىردى. ئانىسىغا ئايىتى: يول بىلەن كەتپ با-راقتىم، بىر ئىلاننى كىشى چېپىپ ئارپىدىن ئىككى قىلىپ قو-يۇپتۇ، مەن ئېنى تىكىپ، دۇرى سېلىپ ساقايىتىپ قويدۇم، دەدى. ئانىسى: ئوبدان قىلىپسەن، دەدى. دەگەندىن كېيىن ئول ئوغۇل ئايىتى: ئىلان ئايىتىدۇ، مەن ئىلان پا-دىشاينىڭ ئوغلى. مەنى بىلەن بىرگە يۈر، مەن ساغا كۆپ پۇل بەرمەن، دەدى. مەن ئايىتىم: ئۆزۈمنىڭ پۇلى ئۆزۈمگە يەتدۇ، سەنىڭ پۇلۇڭنىڭ كەرەگى يوق، دەدىم. دەگەندىن كېيىن ئول ئىلان ئايىتى: پۇل كەرەك بولمىسا، مەن سەنىڭ خىزمەتتىكى قىلمەن، دەيدۇ. مەن ئايىتىم، مەنىڭ سەن قىلىدىغان خىزمەتم يوق دەدىم، بىر ئانام بار، سەنىڭدىن قورقۇدى دەدىم، دەسەم ئىلان ئايىتىدۇ: مەن ساغا ھەرگىز زەرەل يەتكۈزمەيمەن، ساغا ماغا چوڭ ياقىشلىق قىلىدىك. بۇ ئىلاننى نەمە قىلمەن؟ دەپ ئانىسى-دىن سۈرۈپتى. ئانىسى ئايىتى: ئىلان دەگەن يامان نەمە، ئېنى سەن ھەرگىز ئۆيگە ئېلىپ كەلمەگىن، دەدى. ئانداق بولسا ئول ئىلان مەنى ئۆز يۇرتىغا ئېلىپ كەتدۇ، دەدى. مۇنداق دەگەندىن كېيىن ئانىسى كۆڭلىدە ئايىتى: بالامنى بىر يەرگە ئېلىپ بېرىپ ئۆلتۈرۈر. خىزمەتتىكى قىلمەن دەسە، بىر ئۆيگە سولاپ ئىلاننى شۇندا باقبلى، دەدى، بىر كۈنى ئۆزى كەتەر. ئانداق بولسا ئۆيگە ئېلىپ كەلگىن، دەدى. مانا ئېلىپ كەلدىم دەپ ئىلاننى چىقىرىپ قويدى. ئىلاننى كۆرۈپ ئانىسى يىغلاپ ئورن-دىن قوبۇپ كەتتى. بۇ ئىلاننى قايدا ئېلىپ بارساڭ، شۇندا ئېلىپ بار. مەنىڭ كۆزۈمدىن يوقات، دەدى. دە-گەندىن كېيىن ئىلاننى ئېلىپ چىقىپ ئىلانغا ئايىتى: مەنىڭ ئانام سەنىڭدىن قورقۇدى، سەن ئەمدى كەتكىن. ئىلان ئايىتى: سەن مەندىن بىر نەرسە ئالمىساڭ ھەرگىز كەتمەي-مەن، دەدى. دەگەندىن كېيىن بالا ئايىتى: كەتمەسەڭ، سەنى بىر ئۆيگە سولاپ باقاي، شۇندا ياتقىن، دەدى.

M
I
R
A
S

ئاندىن كېيىن ئىلانى بىر ئۆيگە سولاپ قويدى. كۈنلىكى يەيدىغىنىنى بەرىپ تۇردى. ئول ئىلان كۈندىن-كۈنگە يوغان بولدى. بىر كۈن ئانىسى كۆرسە، ئىلان يوغان بولۇپ، ئۆيىنىڭ ئىچىگە جىق كەلىپتۇ. ئاندىن بالىسىغا ئايىتى: بۇ ئىلانى كۆرۈمدىن يوقات دەسەم، ئۆيگە سولاپ باقتىڭ. ھەلى يوغان بولۇپ قاپتۇ، ئەمدى مۇنى ئۆيىدىن چىقارساڭ سەش كىشىنى قويماي ئۆلتۈرۈدۇ، دەدى. دەگەندىن كېيىن ئوغلى ئايىتى: ئانداق بولسا، مۇنى بىر يەرگە ئېلىپ بېرىپ كەتكۈزۈپ ئەتەي، دەدى. ئانىسى ئۇنداق بولسا شۇنداق قىلغىن، دەدى. ئاندىن كېيىن بۇ ئىلانى ئېلىپ چىقىپ ئايىتى: سەن ئەمدى كەتكىن، بىزنىڭ شەھەرنىڭ خەلقى سەنىڭدىن تولا قورقۇ-دى دەدى. ئىلان ئايىتى: سەن مەندىن بىر نەرسە سۇراپ ئالمىساڭ، مەن كەتمەيمەن دەدى. ئۇ ئوغۇل ئايىتى: مەن سەندىن نەمە سۇرايمەن؟ ئۆزۈمنىڭ پۇلى ئۆزۈمگە يەتدۇ، دەدى. دەگەندىن كېيىن ئىلان ئايىتى: مەنىڭ ئا-تامنىڭ بىر ئۆزىگە بار، شۇنى سۇراپ ئالغىن، دەدى. سەن ئۇ ئۆزۈڭنى ئالساڭ پادىشاھلىق سەنىڭ قولۇڭغا كە-لىدۇ. دەگەندىن كېيىن ئول ئوغلىنىڭ، ھەش ئىلاجى يوق، باردى، ئەگەر بارمىسا، ئىلان كەتمەيدۇ.

ئىلان بىلەن بىللە يولغا كىردى، ئول ئىلان ئۇ-غۇلنى ئۇچىسىغا مىندۈرۈپ ئېلىپ يۈردى. بىر مۇنچا يول يۈرۈپ ئىلان سۇرىدى. بارساڭ مەنىڭ ئاتامدىن نەمە سۇرايسەن؟ دەدى. ئول ئوغۇل ئايىتى: ئاتامنىڭ ئۆزىڭنى سۇرايمەن. دەگەندىن كېيىن ئىلان ئايىتى: سەن ئۆزىڭنى ئېلىپ بارساڭ، ئۆيلەرىڭنى ھەممەنى بۇزغىن، بۇزۇپ بولغاندىن كېيىن بىر ياغاچ بىلەن يەرنى سىزغىن، كۆڭنىڭ سۆيگەندەك ئۆي بولغىن دەپ سىز. ساڭ، غەز نەنى سىزغىن، ساڭنىڭ ئىچىگە بۇغداي تولۇپ قالدۇ، غەزەننىڭ ئىچىگە ئالتۇن-كۈمۈش، ئۈنچە-مەرۋايىت تولۇپ قالدۇ. بۇ ئۆزۈڭنىڭ شۇنداق خاسىيەتى تولا. يانا مۇنۇڭ تېشىدا كۆڭمۈڭدە قايداق ئىش بولسا شۇنداق بولسۇن دەسەڭ، بولۇدۇ دە ئۆزىڭنىڭ خاسىيەت ئىشلەرد-نى ئۆرگەتتى. ئاندىن كېيىن يانا يول يۈردى. يانا بىر يەرگە يەتىپ ئىلان ئايىتى: بىزنىڭ يۇرتقا يېقىن كەلدۈك، يول ساخلايدىغان مەندىن يوغان ئىلانلار بار، ئۇلاردىن سەن قورقمايغىن، ئۇلاردىن ئۆتكەندىن كېيىن پادىشا بار يەرگە يەتەمىز، سەنى تالدا قويۇپ ئاۋال ئاتامنىڭ قېشىغا

ئۆزۈم كىرەي، سەنىڭ ماڭا قىلغان ياخشىلىقىنى ئاتامغا ئايىتاي. ئاندىن كېيىن سەنى قىشقىرار، ئاتام مەندىن نەمە تىلەيسەن دەسە، قولۇڭزىڭنى ئۆزىڭنى تىلەيمەندە، دەپ يانا ئول يۈردى. باياقى دەگەن يوغان ئىلانلارنىڭ قېش-غا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئوغۇلنى كۆرۈپ ئىلانلار ئۆلتۈرگە-لى قەست قىلدى. ئۇ ئىلان پادىشانىڭ ئوغلى ئايىتى: سىلەر شۇك يېتىڭلار، مۇنى مەن ئېلىپ كەلدىم دەدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ ئاتىسىنىڭ ئەشىگىگە كەلدى. كەلگەندىن كېيىن، سەن شۇ يەرگە تۇرغۇن، دەدى. مەن ئاتامنىڭ قې-شىغا كىرەي، دەدى.

ئىلان ئاتىسىنىڭ قېشىغا كىردى، ئاتىسى بىلەن كۆ-رۈشتى. ئاتىسى سۇرىدى: نەچەن يىلدىن قايدا يۈردۈڭ؟ دەدى. ئوغلى ئايىتى: مېنى بىر كىشى چېپىپ ئۆلتۈرۈپ ئىدى. بىر ئوغۇل مەنى بېقىپ ساقايتتى. نەچەن يىلدىن ئۆيىدە باقتى، ھەلى مەن بىللە ئېلىپ كەلدىم، دەدى. ئا-تىسى: ئانداق بولسا قىشقىرغىن، دەدى.

ئۇ ئوغۇلنى قىشقىرىپ پادىشانىڭ قېشىغا ئېلىپ كىردى. ئېلىپ كىرگەندىن كېيىن ئول ئوغۇلدىن سۆز سۆ-رىدى. مەنىڭ ئوغۇلۇمنى بېقىپ ساقايتتىڭمۇ؟ دەدى. ئوغۇل ئايىتى: مەن باقتىم، دەدى. ئانداق بولسا مەن ساڭا ئالتۇن-كۈمۈش، كۆپ پۇللارنى بەرەي، ئېلىپ كەتكىن، دەدى. ئول ئوغۇل ئايىتى: ماڭا ئالتۇن-كۈمۈش، پۇلنۇڭ كەرەگى يوق، ئۆزۈمنىڭ پۇلى ئۆزۈمگە يەتدۇ، دەگەندىن كېيىن، ئانداق بولسا نەمە تىلەيسەن؟ دەدى. بەرسەڭز قولۇڭزىڭنى ئۆزىڭنى تىلەيمەن، دەدى. مۇنداق دېگەنگە ئىلان پادىشا تولا خىجالەت بولدى. يانا ئايىتى: مەندىن ئۆزىڭدىن بۆلەك باشقا نەرسە تىلەگىن، مەن ساڭا بەرەي، ماڭا بۇ ئۆزىڭنىڭ كەرەگى كۆپ، دەدى. ئول ئوغۇل ئايىتى: ماڭا باشقا نەرسەنىڭ كەرەگى يوق، دەدى. ئىلان پادىشانىڭ ئوغلى ئايىتى: سەن ئۆزىڭنى مەنىڭدىن ياخشى كۆرسەڭ بەرمەگىن، مەن بۇ ئوغۇل بىلەن بىللە كەتمەن. بېرىپ بۇ ئوغۇلنىڭ خىز مەتىنى قىلمەن، دەدى. دەگەندىن كېيىن ئاتىسى ئارقىسى-غا قاراپ يىغلىدى، كۆڭىدە ئايىتى: ئۆزىڭنى بەرمەسەم ئوغۇلۇم بۇ ئوغۇل بىلەن يانا كەتمىدىغان چېقى دەپ ئۇ-زىڭنى قولىدىن چېلىپ ئول ئوغۇلغا بەردى. ئول ئوغۇل ئۆزىڭنى ئېلىپ قولغا سالدى. شول سائەت دىۋەلەر كۆ-تەرىپ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ قويدى. ئاتىسىنىڭ قېشىغا

0
1
3
5

كردى. ئىلاننى ئۆيگە ئاپپىرىپ قويغىنىنى، ئىلان پادىدا-
شا ئۆزىكىنى بەرگەننى ئانىسىغا ئايتتى. ئاندىن كېيىن ئا-
نەسىغا يانا ئايتتى: بۇ ئۆيلەرنى بۇزۇپ، ئىلان يانا
كەلسە بىزنى تاپالەيسەن، دەدى. ئانىسى: ئانداق بولسا
شۇنداق قىل، دەدى.

چىقىپ ئۆيلەرنى بۇزدى. ئاندىن كېيىن ياغاچ
بىلەن ئۆيلەرنى سىزدى. ئانىسى ئېنى كۆرۈپ ئوغلۇم
ساراڭ بولغان چېغى دەپ يىغلىدى. يەرلەرنى سىزىپ
بولۇپ ئانىسىغا ئايتتى: بۈگۈن كەچە ئىلان كەلدۇ، بىز
يىراق بىر يەرگە بېرىپ بىر يەردە ياتىمىز، دەدى. ئانىسى
بىلەن بېرىپ بىر يەردە ياتتى. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن ئان-
سنى ئېلىپ باياقى ئۆيگە ئېلىپ كەلدى. كەلپ كۆرسە
تولا ياقشى ئۆيلەر بولۇپتۇ، ئانىسىنى يۈتەلەپ ئۆيلەرنى
كۆرسەتتى. غەزەنەنە ئىچىدەكى ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى
كۆرسەتتى، ساغىنىڭ ئىچىدەكى تولۇپ قالغان ئاشلارنى
كۆرسەتتى. ئاندىن كېيىن بۇ ئۇزۇكنىڭ خاسىيەتى تولا
دەپ ئانىسىغا ئايتتى. ئانىسى بۇلارنى كۆرۈپ تولا
خۇشال بولدى.

ئاندىن كېيىن بۇ شەھەرگە بىر ساۋدىگەر كەلدى،
بەش ئاتقا پۇل يۈكلەپ كەپتۇ، كەلپ پادىشاغا كىشى
كىرگۈزۈپتۇ، بەش ئاتقا ساۋدا ئېلىپ كەلدىم، مۇنۇڭ با-
ھايغا يېتىپ ئالدىدىغان كىشى بارمۇ؟ دەدى، پادىشا ئۆز-
نىڭ خەزىنىسىنى باقسا، ئول ساۋدىگەرنىڭ بەش ئاتىكى
پۇلغا پادىشانىڭ پۇلى يەتمەيدۇ. پادىشا كىشى چىقاردى:
سىلەردە بۇ ساۋدىگەرنىڭ بەش ئاتىكى پۇلىنى ئالدىدىغان
كىشى بارمۇ؟ كىرىڭلەر، دەدى. ئول ئوغلۇم ئېنى
كۆرۈپ: مەن ئالمەن، دەدى. بىر كىشى پادىشاغا ئايتتى:
بىر ئوغلۇم بار ئىكەن، ئۇ ساۋدىگەرنىڭ پۇلىنى مەن ئال-
مەن، دەيدۇ، دەپ پادىشاغا ئايتتى. پادىشا ئېنى ئاڭلاپ
خۇشال بولدى: ئانداق بولسا ئول ئوغلۇمنى قىشقىرىپ ئال-
دىڭلار، دەدى. ئول ئوغلۇنى قىشقىرىپ پادىشانىڭ ئالدىغا
ئېلىپ باردى. پادىشا سۇرپىدى: بۇ ساۋدىگەرنىڭ پۇلىنى
سەن ئالامسەن؟ دەپ سۇرپىدى. ئول ئوغلۇم: ئالمەن،
دەدى. پادىشا ئايتتى: ئەگەر سەننىڭ پۇلۇڭ يەتمەسە،
كېمپ قالغىنىنى مەن بەرەي، دەدى. ئول ئوغلۇم ئايتتى:
مۇنداق يۈز ساۋدىگەر كەلسە مەننىڭ پۇلۇم يەتسۇ، دە-
گەندىن كېيىن پادىشا: ئانداق بولسا ساۋدىگەرنىڭ پۇلىنى

ئېلىپ پۇل بەرگەن، دەدى. ئاندىن ساۋدىگەرنى قىشقىرى-
تىپ: ئەپكەلگەن پۇلۇڭنى شۇ ئوغلۇم ئالدى، شۇ ئوغلۇ-
منىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بارغىن، دەدى. ئول ساۋدىگەر ئەپكەل-
گەن پۇلىنى ئول ئوغلۇنىڭ كەلسە ئېلىپ باردى. ئول ئوغلۇ
ئايتتى: پۇلۇڭنى تۇشۇرگەن، دەدى. دەگەندىن كېيىن غە-
زىنىسىنى ئېچىپ، مۇنۇ ئالتۇن-كۈمۈش ئالامسەن، ئۈنچە
-مەرۋايىت ئالامسەن؟ ئالغىن، دەدى. غەزەنەنە كىرگۈ-
زۈپ قويدى. ئول ساۋدىگەر ئالتۇن-كۈمۈش، ئۈنچە-
مەرۋايىتىنى قىرىق ئاتقا يۈكلەدى. ئول ئوغلۇم ئايتتى:
يانا ئالامسەن؟ دەدى. ساۋدىگەر ئايتتى: ئالغىلى قاچام
يوق، دەگەندىن كېيىن ئول يىگىت كەلپ ئۈنچە-مەرۋا-
يىتىنى قوينغا قويۇپ بەردى، ئىكى ئۆتۈڭنىڭ قونجىغا
قويۇپ بەردى. بۆرىكىگە قويۇپ، يەنە ئاغزىغا تىشلەتىپ
قويدى. ئۇ قىلغىنىنى پادىشا ئاڭلاپ تولا خۇشال بولدى.
پادىشا ئۆيىگە ئايتىپ بېرىپ يەتى كەچە-كۈندۈز مېھمان
قىلدى. ئول ئوغلۇم پادىشانى ئۆيىگە ئايتىپ كەلپ ئون
كەچە-كۈندۈز مېھمان قىلدى. ئاندىن كېيىن ئۇ ئوغلۇم
بۇ ساۋدىگەر ئېلىپ كەلگەن قايدا پۇل ئىكەن دەپ
مۇنى يېزىپ كۆرۈي، دەدى، ساغىغا كىردى. بىر ئاتقا
يۈكلەپ كەلگەن يۈكنى يېزىپ كۆردى. ئاندا ئالتۇندىن
قاچا ئېلىپ كەلگەن ئىكەن. يانا بىر يۈكنى يازدى، ئېنىڭ-
دىن ئالتۇن دەستار چىقتى، يانا بىر يۈكنى يازدى، ئېنىڭ-
دىن ئالتۇندىن قىلغان چاپانلار چىقتى. يانا بىر يۈكنى
يازدى، ئېنىڭدىن بىر ساندۇق چىقتى. ئاغزىغا قۇلۇپ سې-
لىپتۇ، بۇ ساندۇقتا نەمە بار ئىكەن دەپ ئۆيىگە ئېلىپ
چىقتى. قۇلۇپنى ئاچالەيدى. ساندۇقنى سىندۇردى. باقسا
ئىچىدىن بىر قىزنىڭ سۈرەتى چىقتى. ئېنى كۆرۈپ ئۇ
ئوغلۇم بىر ھۇش بولۇپ يىقىلدى. بىر ۋاقىتتىن سولك ھۇ-
شقا كەلدى، كەلپ كۆڭلىدە ئايتتى: ئەمدى ئىستەپ
بېرىپ بۇ قىزنى ئالاي، دەدى. ئاندىن ئانىسىنىڭ يېنىغا
كىردى. ئانىسىغا ئايتتى: ساۋدىگەر ئەپكەلگەن بىر
ساندۇق بار ئىكەن. ئېنىڭ ئىچىدە بىر چىرايلىق قىزنىڭ
سۈرەتى بار ئىكەن، مەن ئەمدى شۇنى ئىستەپ تېپىپ ئال-
مەن دەدى. ئانىسى: ئالغىن، دەدى، ئاندىن كېيىن بۇ
سۆزنى شۇتى ئاڭلاپ بىر قاننىنى يۇلۇپ بەردى. بى-
شىغا كۈن چىقسا بۇ قاناتنى ئوتقا سېلىپ كۆيدۈرگەن،
سەن قايدا بولساڭ تېپىپ بارمەن، دەدى.

IR A

ئىشنى قىلالمايمەن، دەدى. دەگەندىن كېيىن قىز ئايىتى: ئانداق بولسا سەن پاتماننى نوقۇت بىلەن توشقۇزالسالك، ئۇ قالغان ئىككى ئىشنى مەن ئۆزگەتپ بەرەي، دەدى. بىزنىڭ بىر قارا دۆ بار، مەن ئېنى ئېلىپ كەلپ مەن ئاغا ئايىتى: سەن قولۇڭغا پالتىنى ئېلىپ كۆتەككە ئۇرغىن، كۆ- تەكنى ئول دۆ يېرىپ ئىككى قىلدۇ، كۆلدەكى سۇغا سەن دۈم يېتىپ ئاغزىڭنى سۇغا تۆككۈزۈپ تۇرغىن، دۆ ئىچىپ تۈگەتەدۇ دەپ، دۆنى ئالدۇرۇپ كەلدى، دۆگۆ شۇ سۆز- لەرنى ئايىتى. دۆ قوبۇل قىلدى.

ئاندىن كېيىن ئول يىگىت بىر تازنىڭ ئەڭنى كەيدى. ئۆزىنى تازنىڭ سۈرەتدە قىلدى، قىلىپ پاتشانىڭ ئەشكىگە باردى. ياساۋۇللار سۇرپىدى: نەمە كەلدىڭ؟ ددى. ئول ئايىتى: پاتشانىڭ ئۈچ ئىشنى قىلىپ قىزنى ئالغىلى كەلدىم. دەدى. دەگەندىن كېيىن ياساۋۇللار ئايىتى: سەن بۇ ئىشنى قىلالمىسالك پاتشا بېشىڭنى چاپىدۇ، سەن ئىشتەدېڭمۇ؟ ھەربەكلەر، ھەر باتۇرلار بۇ ئىشنى قىلالماي بېشىنى بەردى. سەن تازنىڭ چېغىڭ نەگە يەتدۇ، دەدى. دەگەندىن كېيىن ئول تاز ئايىتىدۇ: قىلمەن بۇ ئىشنى، دەدى. دەگەندىن كېيىن ياساۋۇللار كىرىپ پاتشاغا ئاڭلاتتى: بىر تاز كەلپتۇ، پاتشانىڭ ئۈچ قىسمە ئىشنى قىلىپ قىزنى ئالمەن، دەيدۇ. دەگەندىن كېيىن پاتشا: ئېلىپ كىرىڭلەر، دەدى. ئول تازنى پاتشانىڭ قېشىغا ئېلىپ كىردى. پاتشا سۇرپىدى: نەمە ئىشكە كەلدىڭ؟ دەپ. تاز ئايىتى: سىزنىڭ ئۈچ قىسمە ئىشىڭىزنى قىلىپ، قىزىڭىزنى ئالغىلى كەلدىم، دەدى. پاتشا ياساۋۇللارغا ئايىتى: ئېپ چىقىپ شۇ ئۈچ قىسمە ئىشنى قىلدۇرۇڭلار، قىلالمىسا ئۆل- تۈرۈڭلەر، دەدى. تازنى ئېلىپ چىقىپ: بۇ كۆتەكنى يارغىن، دەدى. تاز قولغا ياغاچ پالتىنى ئېلىپ كۆتەكنى بىر ئۇردى. ئارپىدىن ئىككى بولدى. ئاندىن كۆلنىڭ بويىغا ئېلىپ باردى. بۇ كۆلنىڭ سۈيىنى بىر دەملىك بىلەن ئىچىپ تۈگەت، دەپ. تاز ئاغزىنى سۇغا قويدى. باياقى دۆ ئىچىپ تۈگەتتى. مۇنى كۆرۈپ ياساۋۇللار ھايران قالدى. كىرىپ پاتشاغا ئاڭلاتتى. بۇ تاز ئىككى قىسمە ئىشنى قىلدى. ياغاچ پالتى بىلەن كۆتەكنى ياردى، كۆلنىڭ سۈيىنى ئىچىپ تۈگەتتى. پاتشا بۇ سۆزنى ئىشتىپ ھايران قالدى. مۇغا ئەمدى بىر پاتمان نوقۇتنى ئېچىپ چىقىپ بېرىڭلەر، ئەگەر پاتماننى توشقۇزمىسا ئۆلتۈرۈڭلەر، دەدى. ئېچىپ

ئول ئوغۇل ئانىسى بىلەن، شاۋتى بىلەن خوشلېشىپ يولغا كىرىپ قىزنى ئىستەپ يۈردى. بىر مۇنچا يول يۈر گەندىن كېيىن بىر سۇدا چۈمەلە ئېقىپ كەتپ بارات ئىكەن. ئول سۇغا ئاغاچ سېلىپ ئاققان چۈمەلەلەرنى سۇدۇن ئەرەك ② چىقاردى. چۈمەلەلەر ئايىتى: بىز ئېقىپ كەتپ ئىدۇك، سەن بىزنى سۇدۇن چىقىرىپ قويدۇڭ، ئەمدى قايدا خىزمەتلىك بولسا، بىزنى قىچقىر- غىن، بىز كەلپ بارلىن، دەپ بىرى بۇتنى يۇلۇپ بەردى. بېشىڭغا كۈن تۇشسا ئوتقا سېلىپ كۆيدۈرگۈن، بىز سەنى تېپىپ بارمىز، دەدى. ئاندىن كېيىن ئۇ ئوغۇل چۈمەلەلەر بىلەن خوشلېشىپ يولغا كىرىپ يۈردى. بىر نەچەن يول يۈرۈپ ئول قىز بار شەھەرگە يەتتى.

ئول قىز پادشانىڭ قىزى ئىكەن، ئوغۇل كۆڭىدە ئايىتى: بۇ قىزنىڭ قېشىغا بىر مەكرى ③ قىلىپ كىرەي، كىرىپ كۆرەي، سۈرەتنى سىزىپ ئېلىپ بارغان قىز شۇمۇ يا ئەمەسمۇ، ئېنى كۆرۈپ بىلەي دەدى، دەپ بىر كۈنى ئول قىزنىڭ قېشىغا كىردى، كۆرسە سۈرەتنى سىزىپ بارغان قىز شۇ. ئېنى كۆرۈپ كۆڭىنى تولا قىزدى. ئول قىز ئايىتى: سەن قايدىن كەلدىڭ؟ دەدى. ئوغۇل ئايىتى: مەن پالانى شەھەردىن، سىزنىڭ سۈرەتىڭىزنى كۆرۈپ سىزگە كۆڭنۈم قىزىپ ئالغىلى كەلدىم، دەدى.

قىز ئايىتى: مەنىڭ ئاتامنىڭ ئۈچ قىسمە ئىشى بار. كىم شۇنى قىلسا، مەنى شۇغا بەرىدۇ. ئەگەر قىلالمىسا، ئول كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ، دەدى. ئۇ ئوغۇل ئايىتى: قىل- دىغان ئۈچ قىسمە ئىش نەمە؟ دەپ سورىدى. سورىغاندىن كېيىن قىز ئايىتى: ئاتامنىڭ ئىشىكىدە بىر كۆتەك بار. ئېنى ياغاچ پالتا بىلەن بىر چېپىپ ئول كۆتەكنى ياردۇ. ئىككى- چىسى بىر چوڭ كۆل بار، ئېنى سۇغا توشقۇزىدۇ، ئېنى بىر دەمىدە ئىچىپ تۈگەتسەڭ، ئۇ چىنچىسى بىر پاتمان نوقۇت- نى ئېلىپ چىقىپ چاچىدۇ، ئېنى تاپىپ ئېلىپ پاتماننى يانا توشقۇزىدۇ. ئاتامنىڭ ئۈچ قىسمە ئىشى شۇبۇ. مۇنى كىم قىلسا، مەنى شۇغا بەرىدۇ، دەدى. ئول سۆزىنى ئاڭلاپ ئول يىگىت بېشىنى تۆبۈن سېلىپ خىيال قىلىپ ئولتۇردى. قىز سۇرىدى بۇ ئىشلەرنى قىلالامسەن؟ دەدى. ئول يىگىت ئايىتى: مۇنىڭ بىرىنى قىلمەن، دەدى. قىز سۇرىد- دى: مۇنىڭ قايسىنى قىلسەن؟ دەدى. ئول ئايىتى: نوقۇت- نى تاپىپ ئېلىپ پاتماننى توشقۇزمەن، دەدى. ئۇ ئىككى

0
1
3

دەدى. دەگەندىن كېيىن ئۇلار: بىز ئەمدى ھەرگىز ئاتمايدىمىز، دەپ ئول كىشىنىڭ ئالدىدا شەرت قىلدى. ئاندىن كېيىن ئايىتى: بىز پادىشانىڭ كۈيە ئوغلى ئىدۇك، بىزنى پاتشا كىيىك ئېتىپ كەلگىلەر دەپ چىقىرىپ ئىدى، بىز ھەش يەردىن كىيىك تاپالمايدۇق. بىزگە ئىككى كىيىك بەرسىڭىز، دەپ سورىدى. سورىغاندىن كېيىن ئول ئايىتى: سىلەرنىڭ يوتاقلىرىغا مۆھۈرىمنى بېسىپ ئالاي، دەدى، ئاندىن سىلەرگە كىيىك بەرەي، دەدى. ئۇلار ئىلاجىسى يوق ماقۇل دەدى. مۆھۈرىنى قىزىتىپ ئىككىسىنىڭ يوتىسىغا بېسىپ ئالدى. ئاندىن ئىككى كىيىك تۇتۇپ بەردى. ئېلىپ پاتشا-نىڭ قېشىغا باردى، ئۇلار كىيىكنى ئەپكىرىپ پاتشاغا تۇتتى.

پاتشا ئۇلار كىيىك ئېلىپ كەلگەنگە تولا خوشال بولدى. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن ئول يىگىت ئۆزى بىر كىيىكنى ئېلىپ تاز ئەگىنى كىيىپ، ئەشەگىنى مېنىپ، كىيىكنى ئەپكەلىپ، ئۇ ھەم پاتشاغا تۇتتى، پاتشا ئېنى ئۇلارنى كۆرگەندەك كۆرمەدى.

پاتشانىڭ ئالدىدىن چىقتى، خوتۇنىنىڭ قېشىغا كىردى. مەنى پاتشا ياقىشى كۆرمەدى دەپ بولغان ئىشلەر-نى خوتۇنغا ئەرك ئايىتى. ئاندىن كېيىن ئەشەگىنى مېنىپ چىقىپ كەتتى. بېرىپ ئېتىنى تۇتۇپ مېنىدى. ياقىشى ئەگىنى كەيدى، ئاندىن كېيىن پاتشانىڭ ئەشەگىگە كەلدى؛ كەلپ ياساۋۇللارغا ئايىتى: ئاتامدىن قالغان ئىككى قۇلۇم بار ئىدى. قېچىپ بۇ شەھەرگە كەلپتۇ، ئېنى پاتشاغا ئاڭلىتىپ بېرىڭلەر، دەپ ئەرز قىلدى. ئۇلار كىرىپ پاتشاغا ئاڭلاتتى: بىر شەھەردىن بىر كىشى كەلپتۇ، ئىككى قۇلۇم بار ئىدى. قېچىپ بۇ شەھەرگە كەلپتۇ دەپ ئەرز قىلدى، دەدى. دەگەندىن كېيىن پاتشا ئېلىپ كەلگىلەر، دەدى. پاتشا ئېلىپ كەلدى، ئەزىلىك بار؟ دەپ. ئول يىگىت ئايىتى: ئاتامدىن قالغان ئىككى قۇلۇم بار ئىدى، قېچىپ بۇ شەھەرگە كەلپتۇ، شۇنى پاتشا ماڭا تۇتۇپ بەرەرمىكىن دەپ ئەرز قىلدىم، دەدى. پاتشا: قۇللىرىڭنى تونۇمسەن؟ ئول ئايىتى: تونۇيمەن، دەدى. پاتشا ماڭا كىشى قوشتى، تونۇساڭ بۇ قوشقان كىشى بىلەن بېرىپ ئېلىپ كەل، دەدى. ئول بېرىپ ھەكەم-نىڭ، شاغېنىڭ ئوغلىنى، مەنىڭ قاشقان قۇللىرىم شۇ، دەدى. ئۇلارنى ئېلىپ پاتشانىڭ ئالدىغا كەلدى، قۇللىرىمنى

بىر پاتمان نوقۇتنى چاشتى، ئەمدى تاپىپ تاپماننى توشقۇز-غىن، دەدى. تاز چاقمېغىنى چاقتى، ئول يەرگە ئوتنى ياختى، چۈمەلەنىڭ پۇتىنى ئوتقا سالدى. ئاندىن كېيىن چۈ-مەلەر يىغىلىشىپ كەلدى. بىزنى نەمە خىزمەتكە بۇيرىد-سەن؟ دەدى. ئوغۇل ئايىتى: بۇ يەرگە بىر پاتمان نوقۇت چاشتى، سىلەر نوقۇتنى تەپىپ كەلپ شۇ پاتماننى توشقۇ-زۇڭلار، دەپ بۇيرىدى. چۈمەلەلەر شۇنداق قىلدى. بىر نوقۇت كام قالدى. ئول يىگىت بىر نوقۇت كام قالدى دەپ تۇرۇپ ئىدى، بىر ئاسقاق چۈمەلە كۆتۈرۈپ كەلدى. سەن نەمە كېيىن كەلدىڭ؟ دەپ سۇرىدى. چۈمەلە ئايىتى: مەن بىر پۇتۇمنى ساڭا ساڭا كەسىپ بەرگەن، مەن ئاسقاق، بۇلار بىلەن تەڭ يۈرەلمەيمىز، دەگەندىن كېيىن چۈمەلەلەر ياندۇردى. پاتماندىكى نوقۇتنى پاتشانىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىردى. پاتشا ئېنى كۆرۈپ بۇ تازغا قىزىنى بەرمەكچى بولدى. بىر كۈنى توي قىلىپ بۇ تازغا قىزىنى ئېلىپ بەردى. بىر ئات ئېغىلىدا ئۆي قىلىپ بەردى.

ئول پاتشانىڭ ئېنىڭدىن بۆلۈك ئىككى قىزى بار ئىدى. بىر قىزنى ھەكەمنىڭ ئوغلىغا بەرگەن ئىكەن، بىر قىزنى شاغېنىڭ ئوغلىغا بەرگەن ئىكەن: بىر كۈنى كۈيە ئو-غۇللىرىنى قىشقىرىپ ئايىتى: ماڭا بىر كىيىك ئېتىپ ئېپكەلىپ بەرىڭلەر، دەدى. ھەكەمنىڭ، شاغېنىڭ ئوغلى نەچەن يۈز كىشى بىلەن ئوۋغا چىقىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن پا-تشانىڭ تاز كۈيە ئوغلى بىر ئەشەگىنى مېنىپ ئوۋغا چىقتى. بېرىپ ئېتىنى تۇتۇپ مېنىدى. ئەگىنى كەيدى، بىر تاققا بېرىپ كىيىكلەرنى ھەممىسى بىر يەردە يىغدى.

ھەكەم، شاغېنىڭ ئوغلى ھەش يەردىن كىيىك تاپالما-دى، ئوۋدان چىقىپ كەلسە، كىيىكلەر بىر يەرگە يىغىلىپتۇ، ئېنىڭ قېشىدا بىر كىشى بار، ئۇلار ئول كىشىنىڭ قېشىغا كەلدى، ئول كىشى سۇرىدى: سىلەر بۇ يەردە نەمە كەلپ يۈرىسىلەر؟ دەدى. ئۇلار: بىزنى پاتشا ئوۋغا چىقاردى، دەدى. ئول كىشى ئايىتى: مەنىڭ قانچا كىيىكلەرم يوق، ئېنى سىلەر ئېتىپ ئېلىپ كەتكەن ئىكەن سىلەر، مەن سىلەر-نى ئۆلتۈرۈپ كىيىكلەرنىڭ كىنىنى ئالمەن، دەدى. ئۇلار تولا قورقتى. ئول كىشىگە كۆپ يالۋاردى: سىزنىڭ كىيىك-لەرىڭىزنى كۆرگۈنۈمىز يوق. دەگەندىن كېيىن ئول كىشى ئايىتى: مۇندىن كېيىن مەنىڭ كىيىكلەرىمنى ئاتماڭلار. ئەگەر ئاتساڭلار، كىيىك ئورنىغا سىلەرنى ئۆلتۈرىمەن،

ئېلىپ كەلدىم، دەدى. پاتشا ئۇلارنى كۆرۈپ، بۇ بىرى
 ھەكمىنىڭ ئوغلى، بىرى شاغىنىڭ ئوغلى بولسا، بۇ سەنىڭ
 قايداق قۇلۇك بولۇدۇ، سەن يالغان ئايتسەن، دەدى. دە-
 گەندىن كېيىن ئول ئايتتى: بۇلارنىڭ يوتېسىدا ئاتامنىڭ
 باسقان مۆھۈرى بار، دەدى. ئاندىن پاتشا بۇيرىدى:
 ئۇلارنىڭ كۆتەسىنى كۆرۈڭلار، مۆھۈرى بارمۇ؟ دەدى.
 مۇنى ئېلىپ چىقىپ كۆرسە، ئىككىلەسنىڭ يوتېسىدا باسقان
 مۆھۈرى بار. كىرىپ پاتشاغا ئايتتى: باسقان مۆھۈرى بار
 ئىكەن، دەدى. پاتشا ئايتتى: بۇلارنى ماڭا بەرگىن، قانچى
 پۇل ئالساق مەن بەرەي، دەدى. ئول ئايتتى: ماڭا پۇلۇڭ-
 نىڭ كەرەگى يوق، بۇلارنى ئېلىپ بېرىپ، قۇلاق-بۇرۇنىنى
 كېسىپ، خىزمەتمىگە سالمەن، دەدى. ئانداق دەگەندىن
 كېيىن بۇلار تولا قورقتى. پاتشا يانا ئايتتى: بۇلار مەنىڭ
 كۆيە ئوغلۇم، بۇلارنى ماڭا بەرگىن، دەدى. دەگەندىن
 كېيىن ئول ئايتتى: قانچى كۆيە ئوغلۇڭىز بار، دەدى. پا-
 تشا: ئۈچ كۆيە ئوغلۇم بار، دەدى. ئۈچلەسى ھەكم،
 شاغىنىڭ ئوغلۇمۇ؟ دەپ سۈرىدى. بۇ ئىككىسىنى ھەكم،
 شاغىنىڭ ئوغلى دەپ قىزىمنى بەرىپ ئىدىم، بۇ سەنىڭ
 قۇلۇك ئىكەن. يانا بىرى بۆلەك شەھەردىن كەلگەن مۇ-
 ساپىر، دەدى. شۇ مۇساپىرگە نە ئۈچۈن قىزىڭىزنى بەر-
 دىڭىز؟ دەدى. پاتشا ئايتتى: ئول قىزىم تولا چىرايلىق
 ئىدى، ھەر تۆرەپتىن كىشى تولا چىقتى، بىرىگە بەرىپ،
 بىرىگە بەرمىسەم مەندىن كۆڭنى ئاغرىيدۇ، مەن ئۈچ
 ئىش قويدۇم. كىم شۇنى قىلسا، قىزىمنى بەرمىمەن،
 دەدىم. ھەش كىشى ئول ئىشنى قىلالەيدى، پالانى شە-
 ھەردىن بىر تاز كەلگەن ئىكەن، شۇ قىلدى. ۋەدەمدىن
 يانمىدىم، تاز بولسىما قىزىمنى شۇڭا بەردىم، دەدى. دە-
 گەندىن كېيىن تاز كۆيە ئوغلۇڭىزنى تونۇمسىز؟ سۈرىدى.
 سۇرغاندىن كېيىن پاتشا كۆڭىندە ئايتتى: مەنىڭ كىچىك
 كۆيە ئوغلۇم شۇبۇ چىقى. تاز سۈرەتدە بولۇپ كەلىپ،
 ماڭا قىماپ قىلغان چىقى، دەپ پاتشا ئايتتى: مەنىڭ
 كىچىك كۆيە ئوغلۇم سەن، مەن سەنى تونۇدۇم، ئەمدى
 بۇلار سەنىڭ قۇلۇك بولسا، مەن ساڭا ئاتىلىق ھۆرمەتم
 بار، سەن ئەمدى بۇ ئىككىسىنى ماڭا بەرگىن، دەدى. پا-
 تشا ئانداق دەگەندىن كېيىن بۇ قۇللارنى ئازات قىلىپ
 سىزگە بەردىم، دەدى. پاتشا ئېنىڭ بىلەن قايتا كۆرۈ-
 شۇپ، ئاڭا يۇقۇرىدا ئورۇن بەردى. ئاندىن كېيىن پاتشا

0
1
3

كۆڭلىنىڭ يامانلىرى بار ئۈچۈن سىزگە بەرمەدى، دەدى. ئول ئايىتى: مۇنى ئانداق بولسا نەمە قىلمەن؟ دەدى. ئوۋدۇن كەلسە، سىز يىغلاپ ئولتۇرۇڭ، كىرىپ سىزدىن سۇرار، نەمە يىغلايسەن؟ دەپ، سىز سۆز قىلماڭ، تولا سورىغاندىن كېيىن، سىز ئايىتىڭ. سەن ئۈزۈڭنى مەندىن ياقشى كۆرەت ئىكەنسىن، ئۈزۈڭنى سۇرسام بەرمەدىڭ، بىر كۈن مەنى تاشلاپ شەھەرگە كەتتىڭ، كۆڭۈڭ بار، دەپ يانا يىغلاڭ، دەدى. ئاندىن كېيىن ئۈزۈڭنى سىزگە بەرەر، ئۈزۈڭنى ئالغاندىن كېيىن ئۈزۈڭنى ھەرگىز بەرمەڭ، ئۈزۈڭنى بەرسەڭىز سىزنى تاشلاپ كەتدۇ، دەدى.

يانا ئول كۈنى كۈن كەش كىردى، ئەرى ئوۋدۇن يېنىپ كەلدى، ئۆيىگە كىرسە، خوتۇنى يىغلاپ ئولتۇردى. نەمە بولدۇڭ دەپ سۈرىدى: سۆز قىلمايدۇ، تولا سۇرىغاندىن كېيىن، سەن ئۈزۈڭنى مەنىڭدىن ياقشى كۆردۈڭ، ماڭا بەرگەن دەسەم بەرمە-دىڭ، سەنىڭ كۆڭۈڭنىڭ بىر ئالپىسى بار، بىر كۈنى مەنى تاشلاپ كەتسەن، دەدى. دەگەندىن كېيىن ئۇ-زۈڭنى ئېلىپ بەردى. بۇ ئۈزۈڭنى ياقشى تۇتقىن، بۇ ئۈزۈڭ قولىدىن كەتسە، بۇ دۆلەت بىزدىن كەتپ قال-دۇ، دەدى. يانا تاڭ ئاتتى، يانا ئوۋغا چىقىپ كەتتى، ماما كەلدى، كەلپ يانا سۈرىدى، ئۈزۈڭنى بەردىمۇ؟ دەپ. بەردى، دەپ ئۈزۈڭنى ماماغا كۆرسەتتى. ماما ئايىتى: بۇ ئۈزۈڭنى ئەمدى ياقشى ساقلاڭ، ياندۇرۇپ بەرمەڭ، دەدى. ئاندىن كېيىن ماما ئايىتى: مەن چاچنى ياقشى تارايمەن، چېچىڭنى تاراپ قويماي، دەدى. دەگەندىن كېيىن ماقۇل دەدى. بېشىڭنى ئوبدان يۇپ كەلگە، دەدى. ئول خوتۇن بېشىنى يۇ-غىلى قوپتى، ماما ئايىتى: بېشىڭنى يۇغىچە ئۈزۈڭنى ياقشى بىر يەرگە ئېلىپ قويۇڭ، دەدى. ئۈزۈڭنى بىر يەردە ئېلىپ قويدى. ئېلىپ قويۇپ بېشىنى يۇغىلى چىققاندىن كېيىن، ماما ئۈزۈڭنى ئوغۇرلاپ ئاغزىغا سېلىپ ئالدى.

ئول خوتۇننىڭ چېچىنى تاراپ قويۇپ ماما ئۆيىگە كەتتى، كەتكەندىن كېيىن، ئۈزۈڭنى باقسا يوق، ئاندىن كېيىن خوتۇن تولا يىغلىدى، ئەرى كەلدى، يانا نەمە بولدۇڭ؟ دەپ سۈرىدى. مامىنىڭ ئۈزۈڭنى ئوغۇرلاپ

كەتكەننى، كەلپ ماڭا سۆز ئۆزگەتكەنلىرىنى ئەرەك ئايىتى. ئۇ يىگىت ئۈزۈڭنى ئايرىلغانغا تولا غەملىك بولدى. توتېنىڭ قانېنىنى ئوتقا سالدى. توتى يەتپ كەلدى. نەمە بولدۇڭ؟ دەپ سۈرىدى: ئۈزۈڭنى ماما ئوغۇرلاپ كەتكەننى ئايىتى. سەن بېرىپ بۇ مامادىن ئۇ-زۈڭنى ئېلىپ كەلگەن، دەدى. شاتۇتى ئايىتى: ئۇ ئىش مەنىڭ قولىمدىن كەلمەيدۇ، مەن بېرىپ مۆشۈڭنى ئېلىپ كەلەي، دەپ بېرىپ مۆشۈڭنى ئېلىپ كەلدى.

مۆشۈككە ئايىتى: ئاغانىڭ ئۈزۈڭنى بىر ماما ئۇ-غۇرلاپ كەتتۇ، شول ئۈزۈڭنى مامىدىن ئېلىپ كەلپ بەرگەن. سەن بېرىپ بۇ ئۈزۈڭنى بىر ھىيلە بىلەن ئالغىن. مۆشۈك ئايىتى: ئانداق بولسا سەن مەنى ئېلىپ بارغىن. شاتۇتى مۆشۈڭنى كۆتۈردى، مامىنىڭ ئۆيىگە كەلدى، كەلسە ماما ئۇخلاپ ياتىدۇ، ئۈزۈڭ مامىنىڭ ئاغ-زىدا، ئالادىغاننىڭ ھەش ئىلاجى يوق. مۆشۈك خىيال قىلدى، بىر ساشقان تۇتاي، دەپ، ساشقانى قىنسام بىر ئىلاجى قىلىپ ئۈزۈڭنى ئېلىپ بەررۇ، دەدى، دەپ بىر ساشقانى تۇتتى، ئۇ ساشقانى تولا قىندى. ساشقان ئايىتى: مەنى مۇنچا قىناپ نەمە قىلسەن؟ يەكۈڭ بولسا، يەگەن، مەنى قىنما، دەدى. مۆشۈك ئايىتى: مەن ساڭا بىر سۆزۈم بار، مەن ساڭا ئايىتى، بۇ مامىنىڭ ئاغزىدا ئۈزۈڭ بار، سەن مۇنى ئېلىپ بەرگەن، مەن سەنى قويۇپ ئەتەي، ئەگەر ئېلىپ بەرمەسەڭ، مەن تولا قىنايمەن، قە-نىمدا ئۆلۈسەن، دەگەندىن كېيىن، ساشقان ئايىتى: مەنى قويۇپ ئەت، مەن ئېلىپ بەرەي، دەدى. مۆشۈك ساشقان-نى قويۇپ ئەتتى، ساشقان بېرىپ مامىنىڭ ئۈزۈڭگە چىقتى، قۇيرۇغىنى مامىنىڭ بۇرغىغا تىقتى، ماما قاقاپ بىر يۆتە-دى، ئۈزۈڭ ئاغزىدىن يەرگە تۈشتى، مۆشۈك ئۈزۈڭنى ئالدى، شاتۇتى مۆشۈڭنى كۆتەردى، ئەپكەلپ ئۈزۈڭنى ئاغىسىنىڭ ئالدىدا قويدى، ئۈزۈڭنى كۆرۈپ ئول يىگىت: كەتكەن دۆلەتم يېنىپ قولۇمغا كەلدى، دەپ تولا خوشال بولدى، شاتۇتى بىلەن مۆشۈڭنى مېھمان قىلىپ، ياندۇرۇپ ئانىسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى.

ئاندىن كېيىن بىر نەچچە يىل يۈردى. پادىشاھ ئۆلدى، ئورنىغا پادىشاھ بولدى، ئول شەھەردە پادىشا-لىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

تەييارلىغۇچى: مۇختار مۇھەممەد

M
I
R
A
S

«سۆنۈلۈپتە تۈرك» ئىككى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىڭ ئائىت بايانلار

روبرت دانكوف

كشى بىلىدىغان رىۋايەت سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان»^①. بۇنىڭدىن باشقا، ئىسكەندەر كۆلىگە ئائىت مۇنداق بايانلارمۇ بار: «بۇخارادا مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان: زەرەپشان دەرياسى ئەتراپىدىكى رايونلار ئاشقىندا قالغاندا، ئالكساندىر سۈنى ئېقىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن دەريانىڭ باش ئېقىنىغا باردى ھەمدە ئالتۇندىن توسما ياساپ سۈنى توختاتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردە شەكىللەنگەن كۆل ئىسكەندەرنىڭ نامى بويىچە «ئىسكەندەر كۆلى» دەپ ئاتا-ئالدى، ئەتراپتىكى جىلغلارمۇ ئادەم تۇرالايدىغان قىلىپ تۈزەشتۈرۈلدى. سۇ توسمىدىكى ئالتۇنلارنىڭ ئاز بىر قىسمىنى ئېقىتىپ كەتتى، كېيىن بۇ دەرياغا زەرەپشان (زەر

ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇ-چى خەلقلەر تەرىپىدىن خەلق قەھرىمانى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. ئىسكەندەر ھەققىدىكى يازما رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ بەزى يەر - جاي ناملىرى ۋە شۇ جايلارنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان رىۋايەتلەر قۇرئاندىكى بايانلار ۋە ئىران ئېپوسلىرىدىن ئىبارەت قوش مەنبە ئاساسدا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. مەسىلەن، ئامېرىكىلىق ساياھەتچى سىكايېلېر سەمەر قەنتى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دېگەن: «ئالكساندىر (قوش مۇڭگۈزلۈك ئىسكەندەر) نىڭ بۇ رايوندىكى ئىستىلاسى يەرلىكتىكى ھەممە

ئاقىدىغان دەريا) دەپ نام بېرىلدى» ②.

مەھمۇد كاشغەرىي مىلادى 1075 - يىلى يېزىپ تامام-
لىغان «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسەر ئىسكەندەر
زۇلقەرنەين قىسسەلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق
خەلقلەر ئارىسىدا تارقىلىشىدىكى ئاساسلىق ئامىلىدۇر. بۇ
چوڭ تىپتىكى تۈركچە- ئەرەبچە لۇغەت تىلشۇناسلىق ۋە
لۇغەتشۇناسلىققا ئائىت ئۇچۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا
قالماستىن، يەنە جۇغراپىيە، تارىخ، فولكلور، ئىجتىمائىي
تەشكىلات ۋە ئەدەبىيات- سەنئەتكە ئالاقىدار بىلىملەرنىمۇ
ئۆز ئىچىگە ئالغان.

مۇئەللىپ دىۋاندا، تۈركچە سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى
ۋە شەكلى توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان بولۇپ، دىۋان-
دىكى ھەر بىر سۆزنى ئىزاھلىغاندا نەقىل سۈپىتىدە ماقال-
تەھسىل ياكى خەلق قوشاقلىرى قاتارلىقلاردىن پايدىلان-
غان. ئۇ يەنە قاراخانىيلار قەبىلىسى، بولۇپمۇ چىڭگىللار-
نىڭ تىلى بىلەن سالجۇقىيلارغا تەۋە بولغان ئوغۇز قەبىلە-
سىنىڭ تىلىدىكى دىيالېكتىكىلىق پەرقلىرىنى كۆرسىتىپ
بەرگەن.

يەر- جاي ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئارقا
كۆرۈنۈشىگە مەھمۇد كاشغەرىي تۇنجى بولۇپ ئىزاھات
بەرگەن. بۇ ماقالىدە بىز تىلغا ئالماقچى بولغىنىمىز مۇ دەل
مۇشۇ يەر- جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ھېكايە-
لەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ھېكايىلەر تىلشۇناسلىق قائى-
دىلىرى بىلەن تارىخىي ۋەقەلەردىن پايدىلىنىپ، سۆزلەر-
نىڭ مەنبەسىنى چۈشەندۈرىدىغان، ئەمما كىشىلەر تەرىپى-
دىن خاتا ياكى ئەپسانىۋى تۈسكە ئىگە دەپ قارىلىپ
كەلگەن «خەلق ئېتىمولوگىيە» لىرى بىلەن بىرلىشىپ
كەتكەن. بۇ خىل خەلق ئېتىمولوگىيەلىرى ئىنتايىن زور
بايلىق مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى ئۇ خەلق ئې-
تىقادىنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلگەندىن
باشقا، يەنە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە
ئۇلارنىڭ تېزلا ئىسلام دۇنياسىدىكى ھۆكۈمران كۈچكە
ئايلىنالىشىدىكى سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

بۇ يەردە ئەينى دەۋردىكى ئۈچ تۈرك قەبىلىسىنى
تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ئىنتايىن زۆرۈر، ئۇلار چىڭگىل
(Chigil) (قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە
ئاساس بولغان قەبىلىلەرنىڭ بىرى) ③، تۈركمەن

(Türkman) (ئوغۇز) ۋە ئۇيغۇر (Uyghur) لار بولۇپ،
بۇ قەبىلىلەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىسكەندەر زۇلقەر-
نەين بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

تۇنجى بولۇپ چىڭگىللار ئۈستىدە توختىلىمىز.
مەھمۇد كاشغەرىي چىڭگىللارنى ئوخشىمىغان ئۈچ تۈرك
بۆلگەن بولۇپ، بۇ يەردە بىزنىڭ تىلغا ئېلىۋاتقىنىمىز ئىك-
كىنچى تۈردىكى چىڭگىللارنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى تالاس- Tarāz شەھىرىنىڭ يېنىدىكى
بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ «چىڭگىل» دەپ ئاتىلى-
دۇ. بۇلارنىڭ «چىڭگىل» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب
مۇنداق ئىش: ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئارغۇ ئېلىگە كەل-
گەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار ماڭغۇسىز دەرىجىدە
پاتقاق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن زۇلقەرنەين پارس
تىلىدا «نېمىدېگەن يامان پاتقاق- in che gil ast» دەپ
كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ. بۇ
قورغان «چىڭگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ
قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ «چىڭگىل»
دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ نام كېيىن ئەتراپلارغا يېيىلغانىكەن. ئۇ-
غۇزلارمۇ شۇ ئەتراپلاردا ياشىغان ۋە چىڭگىللەر بىلەن
دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى دۈشمەن-
لىك بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن. ئوغۇزلار
چىڭگىل شەكلىگە كىرىۋالغان باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنىمۇ
«چىڭگىل» دەپ ئاتايدۇ، بۇ خاتا ④. مەھمۇد كاشغەرىي-
مۇ بۇ خاتالىقنى سادىر قىلغان، يەنى ئۇ چىڭگىللار بىلەن
تۈركلەرنى، ئوغۇزلار بىلەن تۈركمەنلەرنى ئوخشاش
دەپ قاراپ بۇلارنىڭ تىلىنى سېلىشتۇرغان.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان»دىكى چىڭگىل دېگەن
ئىسىم ھەققىدىكى ھېكايە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىسكەندەر
زۇلقەرنەين بىلەن باغلىنىشلىق. بۇ جاھانگىر ئۆزىدىكى
بەزى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن «قوش مۇڭگۈزلۈك»
دەپ تەرىپلەنگەن. بۇ ھېكايىلەردە ئۇنىڭ نامىنىڭ تىلغا
ئېلىنىشى ئىنتايىن تەبىئىي. چۈنكى ئۇ بۇرۇنقى يەر- جاي
ۋە كىشىلەر توپىغا پارسچە ئىسىملارنى قويغان.

تۈركمەنلەرگە كەلسەك، بىز «دىۋان»دىن بۇ ھەقتە
يۇقىرىقىلاردىنمۇ تەپسىلىيەرەك بەزى ئۇچۇرلارغا ئېرىشە-
لەيمىز.

تۈركمەن. بۇلار ئوغۇزلاردۇر. بۇلارنىڭ تۈركمەن

I
R
A

بىلەن ئۇرۇشمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى بار ئىكەن؟» دەپتۇ. ئەسلىدە شۇ (xii) خوجەند دەرياسى بويىغا قارا- ۋۇل قويۇش ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان 40 كىشىلىك چارلىغۇچى ئە- ۋەتەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەت- كەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىممۇ بىلمەيدىكەن. خاقاننىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن. خاقاننىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىق- قاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن، ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇغغۇپ ئوينايدىكەن. خاقان ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۈمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇغغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپ- تۇ. خاقاننىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملەرنى ئويغا سېلىپ قو- يۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان شۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چىكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچە- سى كېلىپ مەلۇم قىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چال- دۇرۇپ، شەرققە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقاننىڭ تەييارلىقىدا، زىلا يولغا چىققانلىقىدىن، خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ. ئات، ئۇلاغ تاپالغانلار ئالدىراش - تېنەش ئۇدۇل كەلگەنلىرىگە مىنىشىپ خاقاننىڭ كەينى- دىن مېڭىپتۇ. ئالدىراشچىلىقتا ئۇ بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلغى- نى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۈپتۈز بىر سايلىققا ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىچاپ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان بولۇپ، ئۇ يەرلەر- دە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتە- كەن. خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا، 22 كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىق- تىن، بالا- چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېپاپتۇ. بۇ 22 ئائى- لە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ، ئۇلارنىڭ بالا- چاقىلىرىمۇ بىللە

2013.5

دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار: ئىسكەندەر زۇل- قەرنەين سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۈركلەرنىڭ شۇ (xii) ئىسىملىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن ئىگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى شۇ (xii) قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە 360 قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭ- غا: «ئىسكەندەر زۇلقەرنەين يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ

ئىكەن، ئۇلار يۈك- تاقلىرىنى دۈمبىلىرىگە ئارتىپ، قو- شۇنىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھېرىپ- ئاچقان، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن نەرگە چۆمگەنكەن. بۇ ئىككى ئائىلە قېپالغان ھېلىقى 22 ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پا- راڭلىشىپتۇ. 22 ئائىلە ئۇلارغا: «ھەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە تۇرۇپ قالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۈركچە: «qāl ach - مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ. كېيىن ئۇلار «Khalach - خالاج» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. خالاجلارنىڭ ئەسلى شۇ. ئۇلار ئىككى قە- بىلىدۇر.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەم- لەرنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركلەر- گە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «Türkman and - تۈرككە ئوخشايدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۈگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان.

تۈركمەنلەر ئەسلىدە 24 قەبىلىدۇر. لېكىن ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاجلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى شۇدۇر.

خاقان شۇ (xu) چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. زۇل- قەرنەين ئۇنىڭ كەينىگە چۈشۈپتۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان ئىسكەندەر زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇ- چى قوشۇن ئەۋەتىپتۇ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتكەن. توقۇنۇش نەتىجىسىدە، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولۇپتۇ. بۇ توقۇ- نۇش «ئالتۇن قان - Altūn Qān» دېگەن يەردە بولغاند- كەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۈندە «ئالتۇنخان - Khān Altūn» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خاقان بىلەن سۈلھى تۈزۈپتۇ. ئاندىن ئۇيغۇر شە- ھەرلىرىنى بىنا قىپتۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين چىكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، خاقان شۇ (xu) قايتىپ كېلىپتۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىل- گىرىلەپتۇ، ئاندىن ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان شۇ (xu) شە- ھىرىنى سالدۇرۇپ، ئۇ يەرگە بىر تىلىم قۇردۇرۇپتۇ.

بۈگۈنكى كۈندە لەيلەكلەر ئۇ تىلىملىق شەھەرنىڭ ئەترا- پىغا كېلىپ توختاپ قالدۇ، ئۇنىڭدىن ئۈچۈپ ئۆتەلمەيد- دۇ. تىلىم بۈگۈنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ. ⑤ مانا بۇ «دېۋان»دىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ھەققىدىكى ئەڭ ئۇزۇن ھېكايە. ئەمما كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، بۇ ھېكايىنىڭ قەھرىمانى دۇنيانى بويسۇد- دۇرغۇچىسى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئەمەس، بەلكى بالا- ساغۇننىڭ قۇرغۇچىسى، تۈركلەرنىڭ پادىشاھى شۇ. بۇ ھې- كايىدە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ئىسمى «تۈركمەن» دېگەن شۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى سەۋەبلىك ئوتتۇرىغا چىققان. ئەمەلىيەتتە ھەقىقىي تۈركلەر بولغان شۇنىڭ قو- شۇنى تىيانشاننىڭ مەلۇم جايىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق كىچىك توقۇنۇشتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننى مەغلۇپ قىلغان. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين تىنچلىق ئورنىتىشى تەلەپ قىلغان. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئۇيغۇر شەھىرىدە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالغاندا، پادىشاھ شۇ غەربكە قايتىپ بىر ئىمپېرىيە قۇرغان.

ئۇيغۇر دېگەن نامغا ئۆتۈشتىن ئاۋۋال بىز ئالتۇن قان ھېكايىسىنى تاماملىشىمىز كېرەك. بۇ ۋەقەلىكنىڭ تەپ- سىلاتى ئوگا Ögä ھەققىدىكى بايانلاردا ئۇچرايدۇ. Ögä (ئوگا). بۇ لەقەب (لەقەم) (laqab) ئادەتتىكى كىشىلەر (min as -suqa) ئارىسىدىكى ئەقىللىق، باشقىلار- غا قارىغاندا تەجرىبىلىك ئادەملەرگە بېرىلىدىغان نام بولۇپ، بۇنىڭ كېلىپ چىقىشىدا تۆۋەندىكىدەك بايانلار بار:

زۇلقەرنەين چىنغا يېتىپ كەلگەندە، تۈركلەرنىڭ پا- دىشاھى ئۇنىڭغا قارشى ياشلاردىن تەشكىل تاپقان بىر قو- شۇنى جەڭگە ئەۋەتتى. ۋەزىر ئۇنىڭغا: «سىز بۇ جەڭگە پۈتۈنلەي ياشلارنى ئەۋەتتىڭىز، ئەسلى پىشقان، ئۇرۇش تەجرىبىسى مول بولغان قوشۇن ئەۋەتلىشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، ئۇ: «Ögä (پىشقان ئادەم؟)» دېدى. ۋەزىر «شۇنداق» دەپ جاۋاب بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر قىسىم تەجرىبىلىك قوشۇننى جەڭگە ئەۋەتىپ ئىسكەند- ەر زۇلقەرنەين قوشۇنغا زەربە بەردى.

بىر تۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ بىر ئەسكىرىنى ئۇرۇپ يىقتى ۋە ئۇنىڭ بېلىگە قىلىچ ئۇردى. بۇ ئەسكەر بېلىگە دىنار سېلىنغان ھەميان باغلىۋالغان

M
I
R
A
S

غان بولساق، بىز ئىسكەندەر زۇلقەنەينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىدا كى سەپەر لىنىيەسىنى سىزىپ چىقالايمىز، ئەڭ بولمىغاندىدا مۇ بىز بۇ قىسسەمىزنىڭ تۈركچە ۋارىيانتىغا ئېرىشەلەيمىز. ئۇ سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىپ، خوجەندىدىكى سىر دەريا-سىدىن ئۆتۈپ، تالاس (chigil) دا بىر سېپىل قۇرغان؛ تۈرك قوشۇنىغا يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن تۈركمەنلەر رايونىدىن ئۆتۈپ، تۈرك قوشۇنى تەرىپىدىن چىن (Kashghar) دا، يەنى تىيانشاندىكى جەڭدە مەغلۇپ بولغان ھەم شۇ ئەتراپتا بەش شەھەر (ئۇيغۇر بەگلىكى) نى قۇرغان.

«دەۋان»دىكى ئىسكەندەر زۇلقەنەينىڭ ئائىت بايانلار ئىچىدە، تۇتماچ (Tutmäch) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تاماق نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇنداق بىر ھېكايە سۆزلەنگەن:

ئىسكەندەر زۇلقەنەين قاراغۇلۇقتىن چىققاندا ئەسكەرلەرنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان، ئۇلار ئاچلىقتىن ئىسكەندەر زۇلقەنەينىڭ زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «bizni tutma āch» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتلىرىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىر مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتدۇ ۋە قورساق-تا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ ئۇنى «Tutmaq» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «tutma aq» بولۇپ، ئىككى «ا - ئەلىق» نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە تۇتماچ بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى: «ئۆزۈڭنى ئاچ قويماي، مۇشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دېمەكتۇر ⑧.

ئەمەلىيەتتە، بۇ تاماقنىڭ ئىسمى ئىككى خىل يول بىلەن پەيدا بولغان، بىرى، ئىسكەندەر زۇلقەنەين ئەسكەرلىرىنىڭ tutma ach (بىزنى ئاچ قويما)، دەپ تىلغا ئېلىشىدىن پەيدا بولغان. ئەمەلىيەتتە، بۇ خىل پەيدا بولۇش يولى بايان قىلىنغان ۋەقەلىككە ئۇيغۇن. يەنە بىرى، تۈركلەرنىڭ قاچىدىكى ئوزۇقلۇق قىممىتى مول تا-ماقنى كۆرگەندىن كېيىن tutma ach (ئۆزۈڭنى ئاچ قويما، بۇنىڭدىن يېگىن) دېيىشىدىن كەلگەن. ئەمما، خۇددى مەھمۇد كاشغەرىي ياكى ئۇنى ماتېرىيال بىلەن

بولۇپ، ھەمياندىن قانغا بويالغان دىنارلار چېچىلىپ چۈشتى. ئەتىسى ئەتىگىنى تۈرك قوشۇنى قانغا مىلەنگەن دىنارلارنى كۆرۈپ ئۇنىڭ نېمىلىكىنى بىلەلمەي ھەيران قېلىشتى ۋە بىرەيلەن: āltun qān (ئالتۇن بىلەن قان) دېدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلارغا يېقىن جايدىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ياشايدىغان چوڭ تاغ ئالتۇن قان تېغى دەپ ئاتالدى.

بۇ تاغ بىلەن تاغ نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى جەريانى ئىسكەندەر زۇلقەنەينىڭ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ ھەقتە مۇخپلى ئېنىق ماتېرىياللار بار. ئەمما «ئالتۇن قان» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسىدىن قارىغاندا، بۇ تۈركچە سۆز بولغاچقا، تۈركلەر تەرىپىدىن قويۇلغان دەپ قارىلىدۇ. ئەمدى گەپنى ئۇيغۇرنىڭ ھېكايىسىگە يۆتكەيدىمىز.

ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى ئىسكەندەر زۇلقەنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن.

ماڭا مۇھەممەد چاقىر توڭغا خان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەندى: ئىسكەندەر زۇلقەنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قاپاقلارنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. (ئىسكەندەر زۇلقەنەين) بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە «nān khudh khurandī» - بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالە سا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «khudhkhur» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن خ - kh ھەرىپى ئەلىق - l كە ئالماشقان ⑥.

بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر سۈلمى - Sulmi، بۇنى زۇلقەنەين سالدۇرغان، قوچۇ - Qōchu، چانبالىق - Chanbaliq، باشبالىق - Bēsh baliq، ياڭبالىق - Yangi Baliq ⑦. يۇقىرىقى تۆت ھېكايىنى تەرتىپ بويىچە تىزىپ قارايدىدۇ.

0
1
3

تەمىنلىگۈچىلەرنىڭ بايانىدىكىگە ئوخشاش بۇ نامنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ياكى ئۇنىڭ پارس تىلىدا سۆزلەشكەن ئىكەنلىكى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەر تەرىپىدىن قويۇلغانلىقى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

بىز «دېۋان»دىكى باشقا ۋەقەلىكلەر بىلەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەپەر خەرىتىسىنى سىزماقچى بولساق، يۇقىرىدىكى بۇ ۋەقە شۇ خەرىتىگە ئۇيغۇن كېلەرمۇ؟ باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، «زۇلمەت» قەيەرنى كۆرسىتىدۇ؟

بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن ئاۋۋال، «دېۋان»دىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين تىلغا ئېلىنغان باشقا بىر جايدا، يەنى، «دېۋان»دىكى خەرىتىگە نەزەرىمىزنى ئاغدۇرۇپ باقايلى ⑨. خەرىتىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە قارايدىغان بولساق، يەجۇجى - مەجۇجى (Yājūj ۋە Mājūj) لەر بىلەن تولغان ئىسكەندەر زۇلقەرنەين سېپىلىنى تاپالايمىز.

شەھرى زۇلمەت ۋە يەجۇجى - مەجۇجى زېمىنىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى سىرلىق جاي «دېۋان»دا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين باغلاپ تۇرۇپ پەقەت بىرلا قېتىم تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇلار يۇقىرىدىكىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، بىزنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىدىكى ئىستېلاچىلىق پائالىيەتلىرىدىن خەۋەردار قىلىدۇ. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئاجىز ھەم قورقۇنچاق شەھەر خەلقىنى يەجۇجى - مەجۇجىلەرنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قوغداپ قېلىش مەقسىتىدە سېپىل ياسىغان.

يۇقىرىقى ۋەقەلىكلەردە ئىسكەندەر زۇلقەرنەين قىسىملىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋارىيانتلىرىدا بولغان بەزى ئالاھىدىلىكلەر مەۋجۇت. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين قىسىملىرىنىڭ ھەر بىر ۋارىيانتىدا تۇتياچ ھېكايىسىدىكىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تاماق كەمچىللىك سەۋەبى ۋەبلىك نارازىلىقى ئىپادىلەنگەن ۋەقەلىكتىن خېلى بار.

پادىشاھ شۇنىڭ كۈمۈش كۆلچىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين قىسىملىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان مۇتلەق نىڭ بىرى بولۇپ، شۇ (xu) بۇ ئىدىيەنى دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ھەرىكىتىنى بىلىشتە رەم سېلىشقا ئىشلىتەتتى. مىسىر پادىشاھى Nectanebos مۇ دۈشمەن قوشۇنىنىڭ

ئەھۋالىدىن مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا خەۋەر تاپقان. قىسىمدا دە تۇنجى بولۇپ ياۋايى ئادەملەرنىڭ مىسىرغا قارشى ئۇرۇش قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. پىرىخونلار شاھى ئىلاننىڭ دۈشمەنگە يۈزلەنگەنلىكىنى بايقىغاندا، قانداق قىلىپ يەنە دۈشمەنگە قارشى تۇرالىدى؟ ئۇ قانداق قىلىپ بىر ئاسترونوم سۈپىتىدە ماگېدونىيەگە بارالىدى؟ يەنە قانداق قىلىپ فىلىپنىڭ ئايالى ئولمپىنى ئازدۇرۇپ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ دادىسى بولۇۋالدى؟ ئەمەلىيەتتە بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى سېھرىي يوللار بىلەن تاماملانغان.

شۇ سېھرىگەرلىكى دۈشمەننىڭ دېڭىزىدىكى پائالىيەتتىن بېشارەت بېرەلەيدۇ. پادىشاھ شۇ (xu) بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكەن، ئەلۋەتتە شۇ (xu) مىسىر پادىشاھىدەك ئەرلەرنىڭ شامدىن ياسالغان ھەيكىلى ياكى كېمە ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئۆردەك ۋە غازلاردىن پايدىلانغان. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ ھېكايىمىزدە كۈمۈش كۆلچەكنىڭ ئەسلى مەنىسى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن، كېيىنكى كۈمۈش كۆلچەك مۇتىقى ۋە ۋەقەنى سۆزلەپ بەرگۈچىلەرنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، كىشىلەر بۇنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەي، پادىشاھ شۇنى ئۆز زامانىسىدا ئاددىيلا ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن دەپ قارايدۇ. پادىشاھ شۇ (xu) ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىشكە ئادەم ئەۋەتكەن. ئەمەلىيەتتە رەمچىلىك نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھېكايىدە بۇ تەپسىلاتنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنىڭ پەقەت زۆرۈرىيىتى يوق. ئەمما بۇ ئالتۇن قان چېگىدىكى قوشۇن چىقىرىشنى مۇتىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش مەقسىتىدە بۇ تەپسىلات ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان. قىسىملىك ئەڭ دەسلەپكى بەزى ۋارىيانتلىرىدا قوشۇن چىقىرىشتىن ئىبارەت بۇ نۇقتا مەۋجۇت ئەمەس، دەپ پەرەز قىلساق، پادىشاھ شۇ (xu) رەم سېلىش ئارقىلىق ئۇرۇش قىلىشنىڭ ياخشى پەيتى ئەمەسلىكىنى بىلىپ، قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى سەپىرىدىن ۋاقىتلاندۇرۇشقا ئۈلگۈرمەي قېچىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ يېڭى شەھرى بالاسۇنغا ئورناتقۇزغان تۇمارى بىلەن سېھرىگەرلەر شاھى دەپ قارىلىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىدە مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان

I
R
A

خان بولسۇن ھەر ئىككىسى ئالكساندىر (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) نىڭ ئىزىنى باسقان دەپ خاتىرىلىنىدۇ. بىز پەقەت «دېۋان» دىلا ئۇچۇرغا ئىگە بولالەيمەن. پادىشاھ شۇنىڭ خاراكتېرى بىزنى قايمۇقتۇرىدىغان ئاخىرقى بىر نۇقتىدۇر، بۇنىڭغا قارىتا ئەمدى بىز پەقەت پەرەزگە ئاساسەنلا پىكىر قىلالايمىز.

پادىشاھنىڭ نامى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ۋە- قەلىك ۋە يۈرۈش - تۇرۇشتىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسلانغاندا، پادىشاھ شۇنى مىلادى 716 - يىلىدىن 738 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان Türgesh، يەنى غەربىي تۈركلەرنىڭ پادىشاھى دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. خەنزۇچە مەنبەلەردە بۇ پادىشاھنىڭ نامى SU-LU دەپ خاتىرىلەنگەن؛ ئەرەب تارىخشۇناسلىرى ئۇنى پەقەت خاقان (Khāqān) دەپلا تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ بەگلىكىنىڭ پايتەختى سۇياب ياكى Nawākath بولۇپ، بۇ شەھەرلەرنىڭ توقماققا يېقىن جايىدىكى جۇ دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان.

(سۇ - لۇ) SU-LU ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشتىن بىر قانچە يىل بۇرۇن ئەرەب سانغۇنى (قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم) Qutaybaibn Muslim بىرقېتىملىق جەڭدە سەمەرقەنت، خوجەند ۋە كاشغەر قاتارلىق شەھەرلەر- نى ئىشغال قىلدى، بۇ جەڭنى ھازىرقى زامان تارىخ- چىلىرى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «سەمەرقەنت ۋە فەرغا- نە تەرەپلەردىكى دۈشمەننى يوقاتقاندىن كېيىن، 712 - يىلى سانغۇن قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم Muslim Qutaybaibn شىھلىق ئورنى ۋە خوجەندنى زورلۇق كۈچ بىلەن تارتىۋالغان؛ ئىككى يىلدىن كېيىن ھەتتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەينمۇ قەدەم بېسىپ باقمىغان جۇڭ- گونىڭ چېگرا رايونى بولغان قەشقەرگە كىرگەن». شۇ- نىڭدىن كېيىن 721 - يىلى (سۇ - لۇ) SU-LU قو- ماندان (Külsül) (Külchör) كۇرسۇل (كۈل چور) رەھبەرلىكىدە بىر قوشۇن تەشكىللىگەن بولۇپ، بۇ قو- شۇننى گىب «تۈركىيە ئالدىن يۈرەر قوشۇنى» دەپ ئاتە- ۋان. 724 - يىلى (سۇ - لۇ) (SU-LU) نىڭ ئوغلى ئەرەب- لەر «ئاچارچىلىق كۈنلىرى» دەپ بىلىدىغان بىر قېتىم- لىق چوڭ جەڭدە ئەرەبلەر قوشۇنىنى فەرغانىگە چېكىند- دۈرگەن ۋە سىر دەرياسىغىچە سۈرۈپ بارغان، 737 -

دەۋرلەردە تارقالغان قىسسە ۋە رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى جەريانىنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ئىستىلاچە- لىق پائالىيەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىنغان، «دېۋان» دا، قىسسە ۋە رىۋايەتلەر خەلق ئېتىمولوگىيە- سىگە باغلىنىپ ئوتتۇرىغا چىققان، شۇڭا بەزى سۆزلەر- نىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغانلىقى ئانچە ھەيران قالدۇرغۇچى ئىش ئەمەس. ئەمما «دېۋان» دىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋە قەلىرى بىلەن «شاھنامە» دى- كى ئىسكەندەر ھېكايىلىرى ۋە شۇ دەۋردىكى پارىسچە - ئەرەبچە مەنبەلەردىكى ئوخشىماسلىق كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. گەرچە بىز «دېۋان» دىكى بۇ مەزمۇنلارنى مۇئەللىپ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين قىسسەلىرىنىڭ ئىرادى- دىكى ۋارىيانتلىرىدىن ياكى ئىسلامىي مەنبەلەردىن ۋە ياكى باشقا ئۈچىنچى بىر ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان دەپ ئېنىق ئېيتىپ بېرەلمەسەكمۇ، ئەمما شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ تۈركلەر ئارىسىدا ئۇزاقتىن بېرى تارق- لىپ ۋە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ تارىخىي ئىشى ئىزلىرىغا ئائىت بايانلاردۇر. خۇددى رۇسىيەلىك ئالم بىرتېلىسنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ پارىس تىلىدا سۆزلىگەنلىكى «ئۇنىڭ تۈركلەرنىڭ زېمىنىغا ماكبىدونىيەلىكلەردەك ئەمەس، ئى- راننىڭ شاھلىق سالاھىيىتى بىلەن كىرگەنلىكىنى چۈشەند- ۈرۈپ بېرىدۇ». يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ «دېۋان» دا ئىسكەندەر دېگەن نام بىلەن ئەمەس، بەلكى زۇلقەرنەين دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. شۇنى ئېنىق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ پەرق مەھمۇد كاشغەرىيە- نىڭ ماتېرىيال تەمىنلىگۈچى تۈرك تىلىدا بايان قىلىپ بەرگەن مەزمۇنلارنى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىش جەريانىدا كېلىپ چىققان مەسىلە بولۇشى مۇمكىن. ئەمما يۇقىرىدا بىز كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ھېكايە- لەردىكى نۇرغۇن تەپسىلاتلار ئەرەب ياكى پارىسچە مەنبەلەردىن ئەمەس، بەلكى بىۋاسىتە تۈركچە مەنبەلەر- دىن كەلگەن.

موڭغۇللار باش كۆتۈرگەن دەۋرلەرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەسلىي تۈركلەرگە ئائىت ئۇچۇرلار «دې- ۋان» دىكىدىن باشقا جايدا ئۇچرىمايدۇ. لېكىن كېيىنكى ماتېرىياللاردا مەيلى ئوغۇزخان بولسۇن ياكى چىڭگىز-

بولغان ھەم سودا، دىپلوماتىيە، دىن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇلارغا تەسىر كۆرسەت- كەن. يەنە شۇمۇ ئېنىقكى، سوغدىلار ئىراننىڭ قەھرى- مانلىق ئۆتمۈشىدىن ئىنتايىن پەخىرلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ تام رەسىملىرىدىمۇ ئەينى دەۋردىكى قەھرىمانلىققا دائىر ئىش ئىزلار تەسۋىرلەنگەن رەسىم- لەرنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ، ئەگەر تۈركلەر ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، ماكبۇننىسكى قىسسەلىرىنى سوغدىلاردىن قوبۇل قىلدى دەپ قارىساق، ئۇنداقتا ئەينى دەۋردە ئۇ ئىران ئېپوسلىرىدا تېخى تولۇق ئۆزلىشىپ بولالمى- گان بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئىزاھاتلار:

- (1) يۇگىن سىكالىرنىڭ كىتابى، 1877-يىل، نيۇيورك، 1- نەشرى، 237-بەت.
 - (2) يۇگىن سىكالىرنىڭ كىتابى، 1877-يىل، نيۇيورك، 1- نەشرى، 277، 278-بەت.
 - (3) ئو. پىرىستاك، «زاۋاللىققا يۈزلەنگەن قاراخانىيلار»، 1953-يىل، 22-بەت.
 - (4) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، مەھمۇد كاشغەرىي، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012-يىل، 1-نەشرى، 299، 300-بەت.
 - (5) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، مەھمۇد كاشغەرىي، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012-يىل، 1-نەشرى، 998، 1000-بەتلەر.
 - (6) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، مەھمۇد كاشغەرىي، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012-يىل، 1-نەشرى، 94، 95-بەت.
 - (7) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، مەھمۇد كاشغەرىي، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012-يىل، 1-نەشرى، 95-بەت.
 - (8) «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، مەھمۇد كاشغەرىي، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012-يىل، 1-نەشرى، 345-بەت.
 - (9) خەرىتىدە زۇلمەت توغرىسىدا بىرەر مەزمۇن ئۇچرىمايدۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ سەپىرى بىلەن ھۇ- ناسۋەتلىك بولغان، شەرقىي شىمالدىكى «ئاياللار دۆلىتى» توغ- رىسىدا بەزى مەزمۇنلارنى بىلىۋالالايمىز.
- بۇ ماقالە «ئىنسانىيەت ئىسلامشۇناسلىقى» ناملىق ماقالىلەر توپلىمىنىڭ 233، 244-بەتلەردىن ئېلىندى، بۇ توپلام 1973-يىلى پارىژدا «ئىسلام تەتقىقاتى ۋە ئىنسانىيەت» نەشرىياتى تەرىپىدىن ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنغان.

نۇرئىسا ئېلى تەرجىمىسى
(تەرجىمان: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتى مىللەتشۇناسلىق كەسپىنىڭ ئاسپىرانتى)

يىلى ئەرەبلەر Balkh (بەلخ) نىڭ غەربىدىكى Kharistā (كارىشتا) جېڭىدە SU-LU نىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغىچە بولغان 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تۈركلەر سەمەرقەنت ۋە فەرغانە رايونلىرىدا ھۆكۈمران- لىق يۈرگۈزگەن. بىر يىلدىن كېيىن Kūrsūl, SU-LU سۇ - لۇ، كۇرسۇل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پادىشاھلىق گۇمران بولغان، گېنىڭ قارشىچە، «قارا- خانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغىچە بولغان ئىككى ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت جەرياندا، غەربىي ئاسىيادا تۈركىيە بۈيۈك ئىتتىپاقى مەۋجۇت بولمىغان».

شۇ (xu) بىلەن SU-LU (سۇ - لۇ) نىڭ سالاھى- يىتى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى قاراشلار توغرا ياكى خاتا بولسۇن، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانلىرىنىڭ ئۇلۇغ تۈرك پادىشاھىنىڭ مىللىتى، ئۇنىڭ غەربىنى بويسۇندۇر- غاندىكى غەلبىسى، چۇدا ئۆز پايىتەختىنى قۇرغانلىقى ھەققىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئېنىق. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن، يەنى 942 - يىلى تۈركلەر بالاساغۇنغا يېقىن جايدىكى سۇياپ سېپى- لىنى ئىشغال قىلىپ، كېيىنچە شۇ جاينى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانلىقى ئورنى تۇردىغان جاي قىلىپ بې- كىتتى.

يۇقىرىدىكى مۇلاھىزىلەرگە ئاساسلانغاندا، يەنە مۇنداق ئىككى خىل كۈچ مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن، يەنى Türgesh تۈركلەرگە قارشى ئەرەب كۈچلىرى ۋە سوغدىيەن ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى Qutayba قۇتەيبە ياكى باشقا قوماندانلارنىڭ رەھبەرلى- كىدىكى قوشۇنلار ئۆزلىرىنى ئىسلام دۇنياسىنىڭ قە- رىمانى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ۋارىسلىرى دەپ ئا- تىشى مۇمكىن ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھېكايىدە تۈرك سېھىرگەرلىك شاھىنىڭ مەلۇم دائىرە ئىچىدە دۇنيانى بۇيسۇندۇرغۇچىسىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى سۆز- لەنگەن.

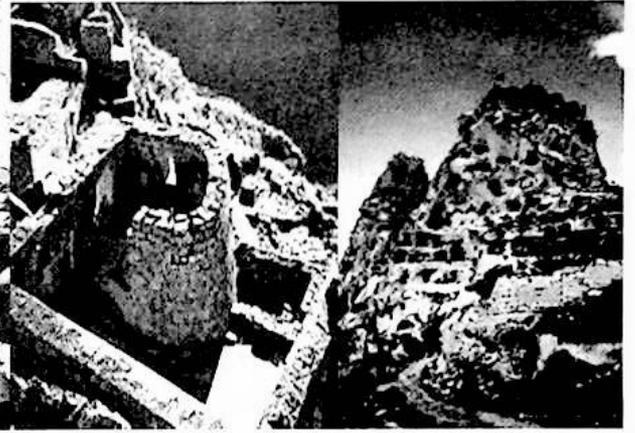
شۇ دەۋرلەردىكى تۈركلەر بىلەن سوغدىلارنىڭ ھۇناسۋىتى، ئەرەبلەرگە قارىغاندا بەكرەك دىققەتنى تارتىدۇ. شۇنىسى ھەممىگە مەلۇمكى، VI ئەسىردە تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغاندىن باشلاپ، سوغدىلار ئۇلار بىلەن ئىنتايىن قويۇق ھۇناسۋەتتە

خاتۇشا

(خىتم شەھىرى)

مۇستەبىت خىتم ئىمپېرىيە پايتەختى

كى ئۇمۇرتقىسىدىن تۆۋەنگە قاراپ شىمال تەرىپىدىكى بىر پارچە مۇنبەت تاغ جىلغىسىغىچە تۇتاشقان. ئارقا تەردىدىكى قاقاس يەر ئۇنى قوغداپ تۇرغان ھالەتتە ئىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ يەرنى تېكىسېر ئۆلگەندىمۇ خىيالىغا كەلتۈرۈلمەيتتى. ئۇ بىر چەت قاقاسلىقتىن تاسادىپىي بىر ئۇلۇغ ئىمپېرىيە، يەنى خىتم ئىمپېرىيەسىنى بايقىغان بولۇپ، بۇ خارابىلىك دەل ئاشۇ ئىمپېرىيەنىڭ سەلتەنەتلىك پايتەختى خاتۇشا ئىدى. خاتۇشا خارابىلىكىنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 162 گېكتار بولۇپ، ئەتراپى ئېگىز - پەس، قورقۇنچلۇق تىك قىيالىرى بىلەن قاپلانغان. قەدىمىي شەھەر - نىڭ جايلاشقان ئورنىدا ئىنتايىن كۆپ جىرا سۇلىرى تاغنىڭ يان باغرىنى بويلاپ تۆۋەنگە قاراپ ئاقىدۇ. خىتملىقلار بۇ يەردە قاتتىق مېگالىت تاشتا كۆلچەك ياساپ سۇ ساقلاپ ئىشلەتكەن. يەنە شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى يىل - لاردىكى مۇشۇ قەدىمىي شەھەرنى بىنا قىلغان ئارخىتېكتور كوچا يوللىرىنى قانۇنىيەتلىك چاسا شەكىلدە رەتلىك ياسىمە - خان بولسىمۇ، ئەمما يەرنىڭ ئىشلىتىش دائىرسىگە قاراپ

خاتۇشانى بايقاش

1894 - يىلى فىرانسىيەلىك ئارخىتېكتور (بىناكارلىق ئۇستىسى)، ئاسار - ئەتىقە، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى سو - دىگىرى تۈركىيەدىكى ئانادولۇغا كېلىدۇ. بۇ كىشىنىڭ ئىسمى چارلى تېكىسېر (Charlie TurkSier) بولۇپ، ئۇ بۇ يەردىن يۇنانىستان ۋە رىملىقلار قالدۇرۇپ كەتكەن بىر قىسىم مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپقىلى بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى بىر كۆرۈپ بېقىش مەقسىتىدە كەلگەن - دى. ئانادولۇنىڭ شىمالىدا بوغازكوي (Bogazkoy) دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك تاغلىق كەنت بولۇپ، يەرلىك كەنت ئاھالىلىرى ئۇنىڭغا كەنتنىڭ ئايغىدىكى تاغ قاپتىلى - دا بىر قەلئەنىڭ بارلىقىنى، ئۇ يەر بىر قەدىمىي خارابىلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇ بىر ئىشىنىپ بىر ئىشەن - مەي كەنتتىكى بىرەيلەننىڭ يول باشلىشى بىلەن بۇ يەرگە كېلىدۇ. ئۇنى راستلا ھەيران قالدۇرغىنى، بۇ يەردە ئە - زەلدىن بار بولغان قەدىمىي قەلئە بولدى. قەلئە ھەيۋەت - لىك تاغ قىرغىغا يۆلەپ سېلىنغان بولۇپ، تاغنىڭ ئۈستۈن -

ھاك جىنىسلىق تاغنىڭ تۆپىسىدىكى تەبىئىي چوڭقۇر يېرىق-نى كۆرۈپ قالدۇ. ئۇ يېرىقنى بويلاپ ئىچىگە كىرىپ، كۆرۈنۈشى ئىنتايىن ھەيۋەتلىك 66 دانە ھەيكەلنىڭ ئىككى تەرەپنى بويلاپ رەتلىك تىزىلغانلىقىنى كۆرىدۇ. كۆرۈ-نۈشىدىن بۇ ئېنىقلا تەبىئىي ھاسىل قىلىنغان تۈۋرۈكلۈك كارىدور ئىدى. قاتار بولۇپ چوڭ قەدەم بىلەن ئالغا قاراپ كېتىۋاتقاندا، ئۇ ھەيكەللەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ يېنىدا ئىنتايىن چوڭ ئەگمە شەمشەر ئېسىقلىق تۇرغانلىقى، بېشىغا كۈنۈسىسمان باش كىيىمى كىيىگەنلىكىنى، بەزىلىرىنىڭ بوشاپ ئۇزىراپ كەتكەن نىمچە چاپان كىيۋالغانلىقىنى كۆرگەن ۋە يېقىن كېلىپ سىنچىلاپ قاراپ، ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان نۇرغۇن تەسۋىرى يېزىقنىڭ بارلىقىنى بايقاپ قالغان. ئادەتتە يەرلىكلەر بۇ يەرنى «رەسىملىك ئۆڭكۈر» ياكى «پۈتۈك ئويۇلغان ئابدە ئاش» دەپ ئاتايدىكەن. تېكىسېر تاشقا ئويۇلغان ھەيكەل ئادەمنىڭ كەمسىلىكىنى ئېنىقلاپ بېقىشقا ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، بىراق جەزىمەشتۈرۈشكە ھەقىقەتەن ئامالسىز ئىدى. بەلكىم ئۇ داۋاملىق بۇ خارابىلىكلەرنى قەدىمكى تارىخشۇناس خېنو بىلەن تاسنىڭ ئۆز ۋاقتىدا، ئانادولۇ قەدىمىي شەھىرىنى پۈۋېنتىرا دەپ تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىدەك ئويلاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خېنو بىلەن تاسنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، پۈۋېنتىرا مىلادىدىن بۇرۇنقى 547-يىلى ئۇرۇش ئوتىدا ۋەيران بولغانىمىش. تېكىسېرنىڭ بۇ قېتىمقى ئانادولۇدىكى تاسادىپىي بايقىشى ئويلىمىغان يەردىن قەدىمكى خىتىم مەدەنىيىتىنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقان ھەم دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان. شۇنداقلا 3000 يىل ئىلگىرىكى يوقالغان ئىمپېرىيە ئاخىرى ئىزدەپ تېپىلغان.

دۇنيا مىراسلىرى كىتابىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مېھرىگۈل قادىر (ئاپتور: شىنجاڭ خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىدە)

بىرەر پارچە يەرنىمۇ بىكار قويماي ئىشلەتكەن. ھەتتا تاغنىڭ ئېگىز-پەس يانباغرىلىرى تۈپتۈز تەكشىلۈپتىلگەن. بۇ تەكشىلەش ئويلىمىغان يەردىن قىيا تاغ باغرىنىڭ ھالىتىنى پەلەمپەي تۈسكە كىرگۈزگەن.

قەدىمىي شەھەرنى چۆرۈدەپ ياسالغان ئالتە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئېگىز چۆرۈمە نام بار بولۇپ، تامىنىڭ ئاستىغا مۇداپىئەلىنىش ئاڭكۈبى ياسالغان، ئۈستىگە ئىنتايىن قېلىن تاشلار بىلەن ئېگىز تام قوبۇرۇلغان. دۇنيانىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدىن بۇ يەرگە كەلگەن كىشىلەر 3000 نەچچە يىللار ئىلگىرى بۇ شەھەرنىڭ گىگانىت ئادەملەر تەرىپىدىن ياسالغانلىقىغا ئىشەنگۈسى كېلىدۇكى، ھەرگىز خەتملىقلەر تەرىپىدىن ياسالغانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ.

سېپىلىنىڭ ئاستى دۈشمەن ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىدىغان تونىل بولۇپ، مۇداپىئەچى قىسىم ھەر ۋاقىت تاجاۋۇزچى دۈشمەنلەرگە قارىتا قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتەلەيدۇ. شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە مۇنارسىمان قەۋەتلىك مۇھاپىزەت ئۆيى بار. ھازىر بۇ يەرگە كەلگەنلەر كۆرۈشكە بولىدىغان تاغ چوققىسىغا يېقىنراق ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان جەنۇبىي دەرۋازىدۇر. شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ھەممىسى زىننەتلەنگەن بولۇپ، يەنە ئويما نەقىش چۈشۈرۈلگەن قورام تاشلىق ھەيكەللەر مۇبارك سىنچىلىك (Sphinx) ئىشىكىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى شىر باشلىق ئادەم ھەيكىلى ئاسمانغا قاراپ نەزەر تارتقان ھالەتتە تۇرىدۇ. بۇنداق قەدىمىي شەھەر خارابىسىنى كۆرۈپ تېكىسېر ئىنتايىن ھاياجانلىنىپ كېتىدۇ. كەنتىكىلەر ئۇنىڭغا يەنە يېقىن ئەتراپتا يەنە بىر بۇنىڭدىنمۇ چوڭ خارابىلىكنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ ھەم ئۇنى باشلاپ تاغ قاپتىلىنى بويلاپ شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭىدۇ. تەخمىنەن بىر سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن، تېكىسېر ئالدىدىكى ھەيۋەتلىك

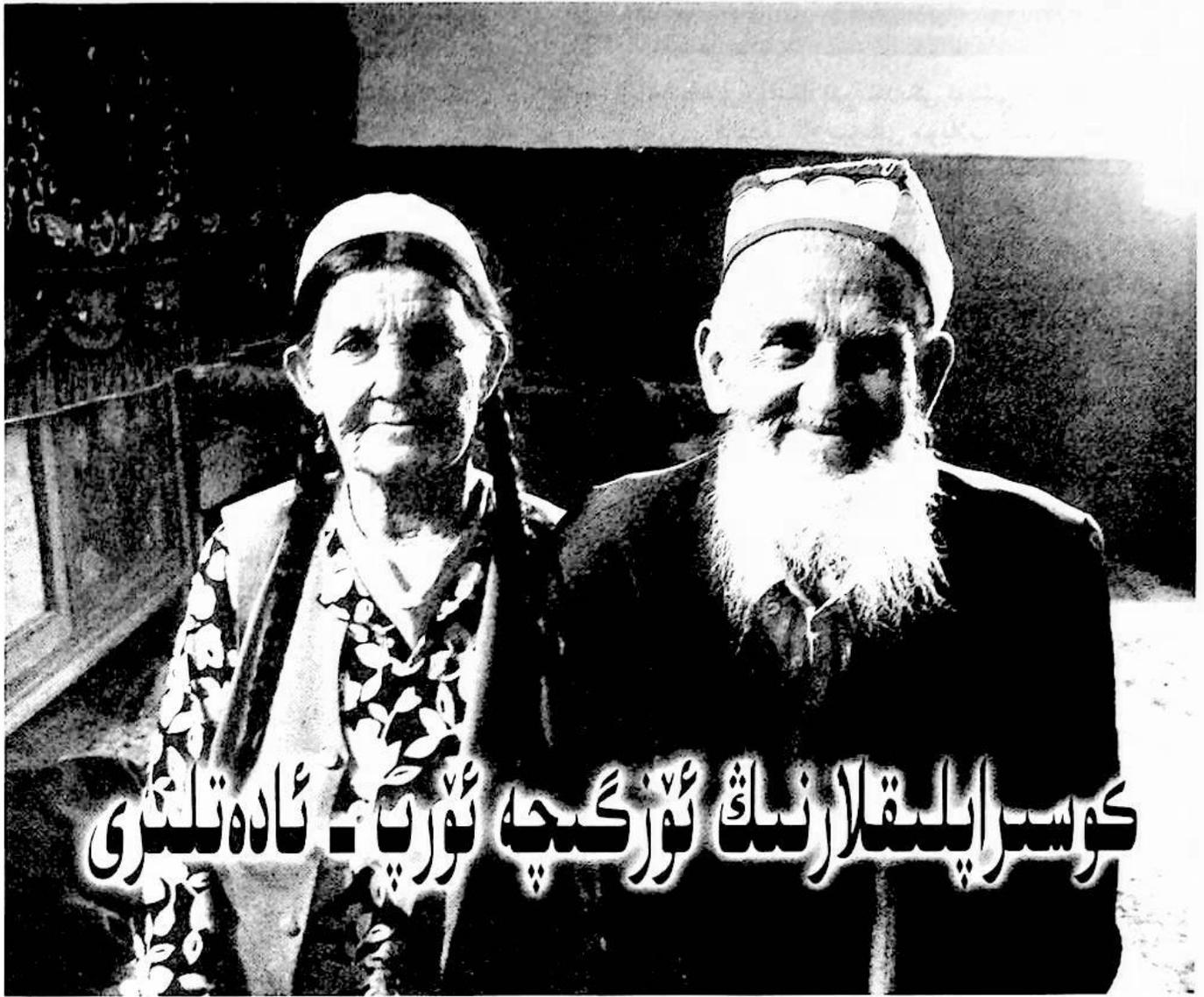
بىلدۈرگۈ

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2012 - يىللىق سانلىرىدە - نىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەھمەت مېن Tel: (0991) 4554017

كوسراپلىقلارنىڭ ئۆزگىچە ئۆرپ-ئادەتلىرى

ئابدۇقەييۇم مۇھەممەد

(بېشى ئالدىنقى ساندا)

6. توي - تۆكۈن ئادىتى

تەكلىپلەردىن تاللايدۇ. ئاتا - ئانىنىڭ پىكرى بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، پەرزەنتلەرنىڭ پىكرىنى ئالىدۇ. ئوغۇل ئۆزىنىڭ نارازىلىق پىكرى بولسا باشقا تۇغقانلىرى ئارقىلىق ئاتا - ئانىسىغا مەلۇم قىلىدۇ. قىزلاردا ئاتا - ئانىنىڭ پىكرىنى رەت قىلىش ئۇياتسىزلىق ھېسابلىنىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلار ياكى كۆڭلى يېقىنلار بالىلىرى كىچىك ۋاقتىدا ھەتتا ھامىلە ۋاقتىدىلا كەلگۈسىدە پەرزەنتلىرىنى چېتىپ قويۇشنى ۋەدىلىشىدىغان ئادەت بولۇپ، بالا تۇغۇلغاندا بىرى ئوغۇل، بىرى قىز بولسا نىكاھلاپ قويۇش، ھەر ئىككىسى ئوغۇل بولسا «قۇرئان» قۇچاقتىپ دوست قىلىش، قىز بولسا ئاداش قىلىش ئادىتى ئومۇملاشقان. ئوغۇللارنى 16 ياشقا كىرگەندىن باشلاپ، قىزلارنى 14 - 15 ياشلاردىن باشلاپ بالاغەتكە يەتتى دەپ قاراپ،

(1) نىكاھ تۈزۈمى: كوسراپلىقلاردا بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئازادلىقتىن بۇرۇنقى زامانلاردا توي قىلىپ خېلى يىللارغىچە پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن قىسمەن ئەرلەر، ئايال تەرەپنىڭ رازىلىقى بىلەن يەنە بىر خوتۇن ئالدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت بولغان (ئەرلەر جەمئىيەتتىكى ئورۇن - مەرتىۋىسى، بايلىقى ياكى باشقا ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز خاھىشى بويىچە خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئالدىغان ئەھۋال كۆرۈلمىگەن). ئازادلىقتىن كېيىن نىكاھ قانۇنى بويىچە كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈم ئەمەلدىن قالغان. لايىق تاللاشتا، ئالدى بىلەن ئۆز جەمەتىدىن، ئاندىن باشقا جەمەتتە -

قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى رازىلىق بىلدۈرگەن بولسا، ئەلچى دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ «ھەشقاللا» دەپ ئۆز رەھىمىنى بىلدۈرىدۇ ھەمدە ئىككىنچى قېتىمدا ئۆتكۈزۈلدىغان «سۆز سېلىش» ۋاقتىنى بېكىتىپ قايتىدۇ.

(3) ياغلىق چىگدۈرۈش: سۆز سەلىش (سۆز سېلىش) كۈنى ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپنىڭ بارلىق ئۇرۇق - تۇغ - قانلىرىنى، يۇرت ئاقساقاللىرىنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىپ قويىدۇ. مېھماندارچىلىق ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئوغۇلنىڭ دادىسى ياكى دادىسىنىڭ ئاكا - ئىنىلىرىدىن بىرى بەگاھدا قول قوشۇرغانچە ئۆرە تۇرۇپ، ئۆز مەقسىتىنى «بىزنىڭ ئۆيىدە بى ئوغۇل چوڭ بولۇپتۇ، پالانچى ئاكام - ئاچاملىنىڭ ئۆيىدە بى قىز چوڭ بولۇپتۇ، بىز سىلەرگە ئوتۇنچى بەرسەك، سىلە بىزگە سۈجى بە - سەڭلە دېگەن ئۈمىدىمىز با ئىدى» دېگەندەك مەزمۇندەلاردا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قىزنىڭ دادىسى «قىزنى بىز چوڭ قىلغان بىلەن، ئۇنىڭ بابا - مامىسى، چوڭ دادا، چوڭ ئانىسى، ئاكا - ئىنىلىرى... يۇرت ئاقساقاللىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ مەسلىھىتى ھېساب بولسۇن» دېگەنگە ئوخشاش تەكەللۇپ سۆزلىرىنى قىلىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن ئىككى - ئۈچ ئادەم سۆز قىلىپ ئاتا - ئانىسى قوشۇلغان بولسا، ئۆزلىرىنىڭ قوشۇلدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئوغۇلنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى «ھەشقاللا» دەپ ئورنىدىن تۇرۇشىدۇ. ئاياللار باشقا ئۆيگە باشلانغان بولسا، ئۇلارنىڭمۇ بىر قېتىم ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزىدۇ. ئوغۇلنىڭ ئانىسى قىزنىڭ ئانىسىنىڭ ئالدىغا بولغۇسى كېلىشىگە ئاتاپ بىر تال ياغلىق، بىرەر كىيىملىك رەخت قويىدۇ. بۇ بەزدە دە «ياغلىق چىگدۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىر ياغلىققا بىرەر تالدىن ئالتۇن ئۈزۈك ياكى زىرە ياندايدىغانغا ئۆز - گەردى. ياغلىق چىگدۈرۈش رەسمىيەتلىرىدىن كېيىن، ئوغۇل بىلەن قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى «سۆز سەلىش» نىڭ ۋاقتىنى ۋە ئۇنىڭغا ئاپىرىدىغان ئاياغنىڭ سانى، ئۆلچىمى قاتارلىقلارنى كېڭىشىپ بېكىتىدۇ.

(4) سۆز سەلىش: سۆز سەلىش (سۆز سېلىش) كۈنى ئوغۇل تەرەپ ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، قىز تەرەپنىڭ بارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن تارتىپ، يۇرت ئاقساقاللىرىغىچە ئۆيىگە چاقىرىپ، داستىخان سالىدۇ. مېھماندارچىلىق ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ ۋەكىلى بۈگۈنكى يىغىلىشنىڭ مەقسىتىنى ئوتتۇرىغا

ئوغۇل تەرەپ لايىق كۆرگەن قىزنى گىلەم - كىگىز ئۈس - تىدە قاچا - قۇچىلارنى يۇغۇزۇش، قېتىققا نان توغراتقۇ - زۇش (چوڭ ياكى كىچىك بولماسلىقى شەرت قىلىنىدۇ) قا - تارلىق ئوخشاش ئىشلاردا سىناپ كۆرسە، قىز تەرەپمۇ ئوغۇلنى ئوتۇن يېرىش، ئاتقا مىنىش، چوڭلارغا سالام - سەھەت قىلىش قاتارلىق ئىشلاردا سىناپ كۆرۈش ئومۇمە - لاشقان. كوسىراپلىقلاردا بىر - بىرىنى تونۇمايدىغان ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس، ھەممە ئادەم تونۇشىدۇ. شۇڭا ئوغۇل - قىزلاردا ئۆزئارا تونۇشماي تۇرۇپ توي قىلىش ئەھۋالى مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ياش ئوغۇل - قىزلار ئوتتۇرىسىدا مۇھەببەتلىشىش ئارقىلىق توي قىلىش قاتتىق ئېغىر ئېلىنىدۇ، بولۇپمۇ قىز تەرەپ ئۈچۈن يۈتۈن جەمەت - نىڭ يۈز - ئابىرىنى تۆكىدىغان قىلمىش ھېسابلىنىدۇ. كوسىراپلىقلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدە چەكلىنىدىغان بىر قاتار بەلگىلىمىلەر (پەرھىزلەر) شەكىللەنگەن. مەسىلەن، نىكاھلىنىدىغان ئوغۇل - قىزلار ئۈچ ئەۋلادتىن يېقىن بولماسلىق، ئېمىلداش بولماسلىق، ئېمىلداش مۇناسىۋىتى بەش - ئالتە ئەۋلاد بولسۇمۇ ئۆزئارا نىكاھ يۈرمەيدۇ دەپ قارايدۇ. قىزنىڭ يېشى ئوغۇلنىڭ يېشىدىن كىچىك بولۇشى شەرت قىلىنىدۇ. «قۇرئان» قويۇپ دوست ياكى ئاداش بولغانلارنىڭ پەرزەنتلىرى بىر - بىرىگە راۋا كەلمەيدۇ دەپ قارايدۇ. ئايالى ئۆلۈپ كەتكەن ئەرلەر ئايال - نىڭ سىڭىلى بىلەن تويلاشسا بولىدۇ، ئەمما ئايالنىڭ ئا - چىسى راۋا كەلمەيدۇ دەپ قارايدۇ. نىكاھتىن ئىلگىرىكى ئۈچ كۈن ئىچىدە ئوغۇل بىلەن قىز سوغۇق سۇ ئىچىش - تىن پەرھىز تۇتىدۇ. سوغۇق سۇ ئارىغا سوغۇقچىلىق سالدۇ دەپ قارايدۇ.

(2) ئەلچى ئەۋەتىش: ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى لايىق (قىز) نى مۇقىملاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئوغۇلنىڭ ئاچا - سىڭىللىرى قىزنىڭ ئايال تۇغقانلىرىدىن بىرەسىگە ئۆز مۇددىئاسىنى ئۇقتۇرۇپ دەڭسەپ باقىدۇ. ئەھۋال ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكىگە جەزم قىلالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئوغۇل تەرەپتىن يۈز - ئابىرۇيى بار، گەپ - سۆزلىرى جايدا مويىسىپ كىشىلەردىن بىرى قىز تەرەپكە ئەلچىلىككە بارىدۇ (كىچىك بالىلار، تۇل خوتۇن، يۇرت ئىچىدە يامان ئاتقى چىقىپ قالغان كىشى - لەر ئەۋەتىلمەيدۇ). ئەلچى قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن يۈز تۇرا ئولتۇرۇپ ئۆز مەقسىتىنى ئېنىق ئىپادىلەيدۇ.

I
R
A

مەشرەپ قىلىپ تۇرىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىق - رى تولۇق يىغىلىپ بولمىغۇچە توي باشلاشقا بولمايدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى تۆرنىڭ بېشىدا ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ھەممە تۇغقانلىرى يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىزنىڭ دادىسى «دوستخان سالىلى» دەپ ئىجازەت بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن يۇرت - جامائەت سورۇنغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. ياش قۇرامى بويىچە ئەرلەر بىر سورۇن، ئاياللار بىر سورۇن بولۇپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۈزلۈك ئاۋازدا «يۇرت - جاما - ئەت خۇش كېلىپسىلەر» دەپ ئەھۋال سورايدۇ. جامائەتمۇ «خۇشۋاخ بولۇڭلا، تويۇڭلارغا مۇبارەك بولسۇن» دەپ تەبرىكلەيدۇ. مېھمانلارنىڭ قولغا سۇ بېرىلىپ، بوغۇرساق، نان، قەنت، ناۋاتلار بىلەن چاي بېرىلىدۇ، بۇ «قەنت چاي» دەپ ئاتىلىدۇ. قەنت چاي بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، پولۇ، بۇلماق تارتىلىدۇ. دۇئادىن كېيىن قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئالدىنراق ئۆيىگە قايتىدۇ.

ئوغۇل تەرەپ يۇرت - جامائەت بىلەن بىرلىكتە توينىڭ «ئەلغ - سەلغى» نى ئېلىپ قىز تەرەپكە بارىدۇ. يول بويى ئەلنەغمىچىلەر راۋاب، داپلار بىلەن «كوسراپ سەنمى» نى ئوقۇپ، جامائەتنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ (تويلۇق ئوتۇن بىر - ئىككى كۈن بۇرۇن ئاپىرىپ بېرىلىدۇ). قىز تەرەپ توي جامائىتىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. چايدىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تۇغقانلىرى پەگاھقا چۈشۈپ، قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى تۆردە ئولتۇرغۇزىدۇ. ئوغۇل تەرەپنىڭ ئەرلەردىن بىرى توي ئۈچۈن ئەكەلگەن، پارە نان، يانداغ نان، كىيىم - كېچەك، ئۇن - ياغ، گۈرۈچ، چارۋا ماللارنى تەرتىپ بويىچە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. پارە ناننىڭ دىيامېتىرى 50 - 60 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى يەتتە - سەككىز سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. يەتتە ياكى توققۇز نان بىر ئۆتكەمگە سېلىنىدۇ. ناننىڭ ئۈستىگە قىزنىڭ تويلۇق كىيىملىرى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېكە مودېلى قويۇلىدۇ. يانداغ ناننىڭ دىيامېتىرى 30 - 40 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئالتە - يەتتە سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئالتە ياكى سەككىز نان (چوقۇم جۈپ بولۇشى كېرەك) بىر غەلۋىرگە سېلىنىپ، ئۈستىگە بىر - ئىككى كىيىملىك رەخت قويۇلىدۇ. بۇ جەرياندا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا تەكەللۈپ - رەھمەت سۆزلىرى داۋاملىشىدۇ. يۇرت - جامائەت «تويۇڭلارغا مۇبارەك بولسۇن»

قويۇپ، كۆپچىلىكنىڭ يەنە بىر قېتىم رازىلىقىنى ئالىدۇ. ئاندىن كېيىن كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە تەكلىپ قىلىنىدۇ. سۆز سەلىش ئايانلىرى ئالدىنقى قېتىمقى كېلىشىم بويىچە تەييارلىنىدۇ. ئايان سانى يەتتە ياكى توققۇزغىچە بولىدۇ. تۇنجى ئايانغا ئىككى تاختا چاي، ئىككى - ئۈچ كىلوگرام ناۋات سېلىنىپ، ئۈستىگە ياغلىق قويۇلىدۇ. ئىككىنچى ئاياندىن باشلاپ نان ياكى بوغۇرساق سېلىپ، ئۈستىگە بىر كىيىملىكتىن رەخت قويۇلىدۇ (رەختلەر سۈپەت دەرىجە تەرتىپى بويىچە بولىدۇ) بىر تۇياق قوي يانداش ئېلىپ بېرىلىدۇ.

كۆپچىلىك قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە بېرىپ چاي ئىچىپ بولغاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى (ئەرلەر) پەگاھقا چۈشۈپ، قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى تۆردە ئولتۇرغۇزىدۇ، ئالدىغا داستىخان سېلىپ ئەكەلگەن ئايانلارنى تەرتىپ بويىچە بىر - بىرلەپ ئىچىپ ئالدىغا قويۇپ (قوي پەگاھقا كۆرسىتىلىدۇ)، كەم - كۈتۈك بولۇپ قالغان بولسىمۇ، كۆڭلىگە ئالماي قوبۇل قىلىشنى ئۆتۈنىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى «ئاز ئەمەسكەن، بەك كايىپسىلەر...» دېگەنگە ئوخشاش تەكەللۈپ سۆزلىرى ئارقىلىق ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئاندىن يەنە ئوغۇلنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى قايتىدىن تۆرگە تەكلىپ قىلىپ، قويغا دۇئا قىلدۇرىدۇ. گۆش تەييار بولغۇچە ئارىلىقتا توينىڭ ۋاقتى، تويلۇق چارۋا مال (قوي، ئۆچكە بولسا سەككىزدىن ئونغىچە ئەتراپىدا، كالا، قوتاز بولۇپ قالسا ئونىڭغا ئىككى - ئۈچكەچە قوي ياكى ئۆچكە قوشۇلىدۇ) سانى، ياغ - گۈرۈچ (ياغ 20 - 30 جىڭ، گۈرۈچ 100 جىڭ، ئۇن 150 - 200 جىڭ ئەتراپىدا)، ئوتۇن (ئىككى - ئۈچ ئۇلاغ ئەتراپىدا)، كىيىم - كېچەك (ھازىر ئالتۇن زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى قوشۇلدى) قاتارلىقلار بېكىتىلىدۇ. بۇ توينىڭ «ئەلغ - سەلغى» دەپ ئاتىلىدۇ. سۆز سەلىش ئاخىرلىشىدۇ.

(5) تاۋاسقۇ: كوسراپلىقلارنىڭ قائىدىسىدە توي ئىككى كۈن بولىدۇ. بىرىنچى كۈنى توي ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە باشلىنىدۇ، بۇ «تاۋاسقۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋاسقۇغا پۈتۈن يۇرت - جامائەتنى ئوغۇل تەرەپتىن ئەرلەر ئېرى، لەرنى، ئاياللار ئاياللارنى ئۆيىمۇ ئۆيى بېرىپ چاقىرىدۇ. باغاق ئارقىلىق چاقىرىش ئادىتى يوق. ياشلار، ئەلنەغمە - چىلەر ئالدىنراق كېلىپ، جامائەت يىغىلىپ بولغۇچە

قاندا ھەر ئىككى تەرەپ تۆت پەنجىسىنى پىيالىنىڭ ئىچىگە سېلىپ تارتىشى شەرت، كۈچ سىنىشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شەنئوغۇل ئۆيىگە باشلاپ كىرىلىدۇ.

شەنئوغۇل قولىداشلىرى بىلەن مېھمانخانا ئۆيدە، موللام، قۇدا - باجلار ئايۋاندا ئولتۇرىدۇ، شەنئوغۇل قولىداشلىرى بىلەن ئايۋاننىڭ پەگاھىدا قول باغلاپ ئۆرە تۇرىدۇ. ئۆز ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئىچىدىكى يېشى چوڭراق، يۈز - ئابىرۇلۇق ئەر - ئاياللاردىن ئوغلۇ تەرەپ ئايرىم، قىز تەرەپ ئايرىم ئۆكلە ئاتا، ئۆكلە ئانا كۆرسىتىدۇ. بۇ كىشىلەر توپىدىن كېيىن قىز بىلەن ئوغلۇ - نىڭ جېدەل - ماجىرا ئىشلىرى بولۇپ قالسا كېلىشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ، ئۆكلە ئاتا بولغۇچىلار نىكاھ جەريانىدا گۇۋاھچى بولىدۇ.

موللام ئالدىغا قويۇلغان تۇزغا بىر تال بوغۇرساقنى چىلاپ قويۇپ نىكاھ ئايىتىنى ئوقۇيدۇ، ئايەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ئوغلۇنىڭ ئۆكلە ئاتىسى قىزنىڭ ئۆكلە ئاتىسىغا قىزنىڭ ھەقىقىي مېھرىنى بېرىدۇ. ئاندىن موللام يەنە سۆز باشلاپ شەنئوغۇلدىن «XX خان ئۇشۇ تەيىن بولغان ھەقلەرگە رازى ۋە راغىپ بولۇپ، ئىككى جاھان ھالال جۈپتىلىقى ئۈچۈن، نىيەتى پەرزەنتى سالە ئۈچۈن، ئۆمرەلەرنىڭ شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، XX ئاخۇن (شە - نىئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ئاتا)غا ئۆزىڭنى خاتۇنلۇققا قوبۇل قىلىپ تەگدىڭمۇ؟» دەپ سورىدايدۇ. ئوغلۇ بىلەن قىزنىڭ ئۆكلە ئاتىلىرى يەنە بىر كىشىنى گۇۋاھچى قىلىپ ئۈچ ئادەم شەنئوغۇلنىڭ يېنىغا كىرىپ «XX خان، ئۆزىڭنى XX ئاخۇنغا قوبۇل قىلىپ تەگدىڭمۇ؟» دەپ ئۈچ قېتىم سورىدايدۇ. قىز «تەگدىم» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار قايتىپ چىقىپ موللامغا قاراپ «گۇۋاھدۇرمەن، گۇۋاھدۇرمەن، گۇۋاھلىققا يارادۇرمەن دەپ «كەلىمە شاھادەت»نى ئوقۇپ XX خان ئۆزىنى XX ئاخۇنغا قوبۇل قىلىپ تەگدى» دەپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتىدۇ.

موللام شەنئوغۇلدىن «XX ئاخۇن سىز ھازىر تۇرۇپ، ئۇشۇ تەيىن بولغان ھەقلەرگە رازى ۋە راغىپ بولۇپ ئىككى جاھان ھالال جۈپتىلىقى ئۈچۈن، نىيەتى پەرزەنتى ئۈچۈن، چاھار ئۆمرەلەرنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلىپ XX خاننى ئۆز ئەمرىڭىزگە خاتۇنلۇققا قوبۇل قىلىپ ئالدىڭىزمۇ؟» دەپ سورىدايدۇ. شەنئوغۇل

كۆتۈرۈپ كېلىشىدۇ (ئايالى كېلەلمەيدىغان ئەرلەر مۇ سوۋغات ئېلىپ كېلىدۇ). كەلگەن مېھمانلار ئۇدۇلمۇ ئۇ - دۇل چايغا باشلىنىدۇ. چاي ئىچىپ بولغاندىن كېيىن، توي سوۋغىتىنى داستىخاندا قويۇپ «مۇبارەك» لەيدۇ، ئەمما قايتىپ كەتمەيدۇ. پۈتۈن جامائەت يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، جەمەت بىرلىكى بويىچە نوپۇسى جىق جەمەتلەر ئايرىم، نوپۇسى ئازلىرىدىن ئىككى - ئۈچ جەمەت بىر - لەشتۈرۈلۈپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ (ھازىر بۇ ئىش ئەمەلدىن قالدى).

جامائەت ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، كەلمىگەنلەر سۈرۈشتە قىلىنىپ قايتىدىن چاقىرىغىلى ئادەم ئەۋەتىلىدۇ. پۈتۈن يۇرت خەلقى يىغىلىپ بولغاندا ئاندىن داستىخان سېلىنىدۇ. ھەر بىر سورۇندا ئولتۇرغان ئادەمنىڭ سانى ئېلىنىپ، شۇ سان بويىچە تۆتتىن ئادەمگە بىر لېگەندىن ئاش - گۆش تەييارلىنىدۇ. ئاشقا يولۇ ياكى بۇلماق ئېتىلىدۇ. گۆش مۇچە بويىچە مەخسۇس «بوچى» (گۆش تەڭ - شىگۈچى) تەرىپىدىن تەڭشىلىپ، ئاشنىڭ ئۈستىگە بېسىلىدۇ. مۇچىنىڭ رەت تەرتىپى ئارىلىشىپ كەتسە ياكى مۇچە پارچى - لىنىپ كەتسە مېھمانلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويىدۇ. كالا ياكى قوتاز سويۇلغان بولسا بىر مۇچە ئىككى پارە قىلىدۇ. قوي، ئۆچكە سويۇلغان بولسا پۈتۈن تارتىلىدۇ. دۇ - ئاددىن كېيىن نەغمە باشلىنىپ جامائەت مەشرەپ ئوينايدۇ. شەنئوغۇلنى ئۈچ قېتىم تەكلىپ قىلغاندىن كېيىن ئاندىن قىزنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. شەنئوغۇلغا قىزنىڭ «قېرى يىلىك» دېگەن مۇچىسى تارتىلىدۇ. قېرى يىلىك تارتىشى (گۆشى ئاز بولىدۇ) ئاددىتى قىز - ئوغلۇنىڭ مەڭگۈ بىللە ياشىشىنى ئۈمىد قىلىش مەنىسىدە دەپ قارىلىدۇ.

(7) نىكاھ ئوقۇش: شەنئوغۇل قولىداشلىرى بىلەن قىز تەرەپنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە، قىز تەرەپتىن بىر نەپەر ئايال ۋەكىل بىر پىيالى سېرىق ماي، بىر لېگەن بوغۇرساق ۋە بىر كىيىملىك تاۋار ياكى ئەتلەس كۆتۈرۈپ چىقىپ، تاۋار ياكى ئەتلەسنى شەنئوغۇلنىڭ بويىنىغا ئارتىپ، ئۈچ قېتىم پەسكە تارتىدۇ، شەنئوغۇل بويىنى ئەگمەسلىككە تىرىشىدۇ، ئاندىن رەختىنى شەنئوغۇلنىڭ بې - لىگە باغلاپ، ئوڭ مۇرىسىگە ئۇن سېپىپ قويىدۇ. بوغۇر - ساقنى سېرىق مايغا مىلەپ شەنئوغۇل ۋە قولىداشلىرىغا يېگۈزىدۇ، سېرىق ماي تۈگىشى ھامان ئوغلۇ تەرەپ پە - يالىنى تارتىدۇ، قىز تەرەپ بەرمەسلىككە تىرىشىدۇ، تالاش -

كاھنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

(8) توي كۆچۈرۈش: نىكاھتىن كېيىن، شەنىئوغۇل بىلەن شەنىقىز بىر ئاتقا مىندۈرۈلۈپ، ئوغۇلنىڭ ئەر تۇغ-قانلىرىدىن بىرسى يېتىلەپ ماڭىدۇ (ھازىر ھاشىندا يۆت-كەيدىغان بولدى). ئەلنەغمىچىلەر «كوسراپ سەنىمى»نى ئوقۇپ ئارقىدىن ماڭىدۇ. ئۆيگە يېتىپ كەلگەندە، ئىشىك ئالدىغا بۇغداي، قوناق چېچىپ قويۇلىدۇ. شەنىقىز ئوتتىن ئاتلىتىلىدۇ. ئاندىن گىلەم ياكى پالاسقا ئولتۇرغۇزۇلۇپ، ئۆيگە ئەكىرىلىدۇ. شەنىقىز ئولتۇرغان كۆرىنىشنى ئاستىغا پالتا، لاخشىگر قاتارلىق نەرسىلەر قويۇپ قويۇلىدۇ. شەنىئوغۇل بىلەن شەنىقىز ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، توي كۆچۈرۈشكە كەلگەن جاھانئەت «مۇبارەك بولسۇن» دەپ تويىنى تەبرىكلەپ قايتىشىدۇ. شەنىقىز بىلەن بىللە كەلگەن يەڭگىلەردىن بىرسى قىزنىڭ ئاستىدىكى پالتا، لاخشىگرنى ئېلىۋېتىدۇ. شەنىئوغۇلنىڭ ئاچا ياكى سىڭىللىرىدىن بىرسى شەنىقىزنىڭ ئالدىغا بىر كىيىملىك كۆڭلەكلىك رەخت قويۇپ، يۈزىدىكى روماننى ئېچىپ يەنە يېپىپ قويىدۇ. بۇ «يۈز ئېچىش» دەپ ئاتىلىدۇ. رومان ئۈچ كۈندىن كېيىن ئېلىۋېتىلىدۇ. مەخسۇس يۈز ئېچىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈل-مەيدۇ. توي كۆچۈرۈپ كېلىنگەن كۈنى كەچتە ئوغۇل تە-رەپتىن مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. مەشرەپنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا ئوغۇل تەرەپ مەسئۇل بولىدۇ، قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مېھمان قاتارىدا قاتنىشىدۇ، مەشرەپ-نىڭ قائىدە - رەسمىيەتلىرى ئالدىنقى كۈندىكى قىز تەرەپ ئۆتكۈزگەن مەشرەپ بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

(9) سالامغا ئەلتىش: توي كۆچۈرۈپ كېلىنگەن كۈننىڭ ئەتىسى ئەتىگەندىن باشلاپ ئۈچ كۈنگىچە، شەنى-قىزنىڭ ئاچا ياكى سىڭىللىرى بىر لېگەن پولى ياكى بۇلماق، بىر - ئىككى مۇچە گۆش ئېلىپ كېلىپ، شەنىئو-غۇل بىلەن شەنىقىزغا يېگۈزىدۇ، بۇ ناشتىلىق دەپ ئاتىل-دۇ. ناشتىلىقتىن كېيىن شەنىئوغۇل بىلەن شەنىقىز ئۈچ كۈنگىچە قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىدۇ. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يىغىپ ئوغۇل بىلەن كېلىننى باشلاپ، قۇدىلارنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. داستىخان ئاخىرىدا قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇلار بىلەن بىر ئۆيدە تۇرۇۋاتقان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى-نىڭ ئالدىغا رەخت قويىدۇ، بۇ سالامغا ئەلتىش (سالامغا

«ئالدىم» دەپ جاۋاب بېرىدۇ، موللام يەنە شەنىئوغۇلغا مۇنداق شەرتلەرنى ئادا قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

موللام: «چاھار ئۆمرەلەرنىڭ ئاۋۋالقى شەرتى ئول بولۇركى، ئۈچ گۇناھ سادىر بولمىغۇنچە، ئىككى مۇسۇل-جان گۇۋاھلىق قىلمىغۇنچە ئۇنى بىر زەررە تاياق ئۇرال-مايسىز» دەيدۇ، شەنىئوغۇل «خوش» دەپ جاۋاب بېرىد-دۇ. موللام: «ئىككىنچى شەرت ئول بولۇركى، بىرسى ئۈچ كۈنلۈك ئۇزاقى ئالتە ئايلىق مۇددىتى سەپەردە بى-كۇپايە تاشلاپ كېتەلمىگەيسىز» دەيدۇ، شەنىئوغۇل «خوش» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. موللام: «ئۈچىنچى شەرت ئول بولۇركى، بىر شەھەردىن يەنە بىر شەھەرگە ئۆزى رازى بولمىغۇنچە زورلاپ ئېلىپ بارامىغىسىز» دەيدۇ، شەنىئوغۇل «خوش» دەيدۇ. موللام «تۆتىنچى شەرت ئول بولۇركى، ئۆزى رازى بولمىغۇنچە، ئۈستىگە خايى بەندە، خايى سۈرىتى قاراقاش ئالالمىغىسىز» دەيدۇ. شە-نىئوغۇل «خوش» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ئاخىرىدا موللام نىكاھ قۇتبىسىنى ئوقۇپ، تۇزغا چىلانغان بوغۇرساققا سۇقلەپ ئۇنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئولك قولىدىكى شەنىئوغۇلغا، سول قولىدىكى شەنىقىزغا سۇنىدۇ. بوغۇرساقنى يەپ بولغاندىن كېيىن شەنىقىز شەنى-ئوغۇلنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. شەنىقىزنىڭ پەلتۇ چاپىند-نىڭ بىر يېشى پالتۇ بىلەن، يەنە بىر يېشى تۇز بىلەن باس-تۇرۇپ قويۇلىدۇ. سېرىق ماي سېلىنغان چايغا نان توغراپ، شەنىئوغۇل بىلەن شەنىقىزغا بىللە (بىر قوشۇقتا) ئىچكۈزىدۇ. چاي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، نىكاھقا قات-ناشقۇچىلار «تويۇڭلارغا مۇبارەك بولسۇن، بەختلىك يا-شىغىسىزلەر...» دېگەن سۆزلەر بىلەن تەبرىكلەيدۇ. شە-نىئوغۇل بىلەن شەنىقىز قېيىنئاتا - قېيىنئانا، ئۆكلە ئاتا - ئۆكلە ئانىلىرىنىڭ قولىغا تاۋاپ قىلىدۇ، تاۋاپ قىلىشتا ئولك قولىنىڭ دۈمبە قىسمىنى ئاندىن ئولك كۆزىگە، ئاندىن سول كۆزىگە، پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ، سۆيۈپ قويىدۇ (بۇ ئادەت ھازىر ئەمەلدىن قالدى). ئاندىن ئۆز ئاتا - ئانىسىنىڭ قولىغا تاۋاپ قىلىدۇ. دادا ئوغۇلنىڭ پېشا-نىسىگە بىۋاسىتە سۆيۈپ قويىدۇ. قىزنىڭ پېشانىسىگە ئولك قولىنى قويۇپ، ئۆز قولىنىڭ دۈمبىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ. ئانا ئوغۇلنىڭ پېشانىسىگە قىزنىڭ مەڭزىگە بىۋاسىتە سۆيۈپ قويىدۇ، ئاندىن نىكاھقا قاتناشقان ھەممە كىشى موللامنىڭ باشچىلىقىدا توي بولغۇچىلارغا دۇئا بېرىپ، نە-

I
R
A

ئاپىرىش) دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنكى كۈنى (تويىنىڭ 4 - كۈنى) قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قۇدىلارنى ئۆيىگە چاقىرىپ، قوي سويۇپ مېھمان قىلىدۇ. قۇدىلارنىڭ ئالدىغا رەخت قويۇپ سالامنى ياندۇرىدۇ. كېيىنكى كۈندىن باشلاپ كېلىنىنىڭ ئايرىم ئۆي تۇتقان تۇغقانلىرى، ئۆكە ئاتا - ئۆكە ئانىسىنىڭ ئۆيلىرىگىمۇ سالامغا ئايرىلىدۇ، كېلىنىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ خالىغان بىر كۈنى ئوغۇلنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئۆيىگە چاقىرىپ سالامنى قايتۇرىدۇ.

7. ئۆلۈم - يېتىم ئادىتى

(1) ھازا تۇتۇش: بىمارنىڭ كېسلى ئېغىرلىشىپ، سەكراتقا چۈشكەن ھامان، ياسىن ئوقۇلۇپ، ئاغزىغا ياسىن سۈيى تېمىتىلىدۇ. جان ئۈزگەندىن كېيىن، ئېڭىكى ئاق ماتا بىلەن بېشىغا چىكىلىدۇ. پۇت - قولى رۇس قىلىپ تۈزلەنگەندىن كېيىن ئىككى پۇتنىڭ باش بارماقلىرى چىتىپ قويۇلىدۇ. ئايۋان ياكى ساراينىڭ قىبلە تەرەپ سۈپىسىغا قۇم تۆكۈپ، قۇم ئۈستىگە ياتقۇزۇلۇپ ئۈستىگە ئاق ماتا يېپىلىدۇ. رەخت ياكى پالاس، كىگىز قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن ئەتراپنى توسۇپ كۆچۈرگە قىلىنىدۇ (ھازىر مېھمانخانا ئۆيىدە ياتقۇزۇلىدۇ). ئەگەر ئۆلگۈچى كېچىدە جان ئۈزگەن بولسا، مېيىتى يۇقىرىقى تەرتىپلەر بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يىغا - زارە قىلىشىدۇ. يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىشى ھامان قولۇم - قوشنىلار پەتە قىلىپ كىرىپ ھازىردارلارغا تەسەللى بېرىدۇ، يىراق - يېقىنغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن ئادەم ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغانلىكى كىشى ئۆلۈمگە كېلىدۇ.

ئەرلەر مېيىتنىڭ باش تەرىپىدە ياش تەرتىپى بويىچە ئولتۇرۇپ يىغلايدۇ. بۇرۇن ئاتا - ئانىسى ياكى بالىسى ئۆلۈپ كەتكەن ئەرلەر چاپان، تەلپىكىنى تەتۈر كىيىپ ھازا قىلاتتى، ھازىر بۇ ئادەت يوق. ئاياللار ئاياغ تەردىدە ئولتۇرۇپ يىغلايدۇ. ھازا ئاچقاندا ئۆزىدىن چوڭلار - نى ۋاي دادام، ۋاي ئانام، ئايالى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا ۋاي ئاغچام دەپ، ئېرى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا ۋاي تۆرەم دەپ يىغلايدۇ.

يىغىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاھاڭ - ئۇدارى بولىدۇ. شۇ ئاھاڭ - ئۇدارى بىلەن يىغلىيالمىغان ھازىردار باشقىلار تەرىپىدىن كۈلكىگە قالىدۇ (ھازىر يىغلىغان يامان دەپ قارىدۇ).

لىپ بۇ ئادەت ئەمەلدىن قالدى). يېقىن تۇغقانلار بىر - بىرىنىڭ بويىنى قۇچاقلاپ يىغلايدۇ. ئۆلۈمگە كەلگەن ئەرلەر ئەر ھازىردارلار بىلەن كۆرۈشۈپ «خەيرى ئۆلھۆكمىلىلا» دەيدۇ، ئاندىن ئايال - لارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «خەيرى تەقدىر» دەپ كۆڭۈل قويىدۇ. ئاياللار پەگاھدا تۇرۇپ، «خەيرى بەندىچىلىك» ياكى «خەيرى پىشماس» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن كۆڭۈل قويىدۇ. بۇ «كۆڭۈل ئەيتىش» (كۆڭۈل ئېيتىش) دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاتا - ئانىسى، ئېرى ياكى پەرزەنتى ئۆلۈپ كەتكەن ئاياللار بېشىغا قارا ياغلىق سېلىپ چىچىنى چۈگۈتۈپ ئالدىغا تاشلايدۇ. ئىككى مېتىر ئەتراپىدىكى ئاق خەسە رەختنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن باش پاتقۇدەك چوڭلۇقتا تۆشۈك ئېچىپ، ياغلىقنىڭ ئۈستىدىن كىيۈلىدۇ. بۇ «ئاق كېيىنەك» دەپ ئاتىلىدۇ (ھازىر بۇ قائىدە يوق).

(2) يەرلىك ئېلىش: ھەر بىر جەمەتنىڭ زاراتگاھلىقى ئايرىم بولىدۇ. زاراتگاھلىق (گۆر) كوسراپ شىۋىسىدە «يەرلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. يەرلىك تاش يەرلىك، ئىچ يەرلىك ياكى تاش ئۆي، ئىچ ئۆي دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تاش ئۆي ئىككى مېتىر پىلانلىنىپ تۆت چاسا كولىنىدۇ. 2.5 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا كولانغاندىن كېيىن، تۆت تەرىپىگە بىر ئادەم پاتقۇدەك چوڭلۇقتا ئېغىز قويۇلۇپ، ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر، كەڭلىكى بىر مېتىر ئەتراپىدا گەمە شەكىللىك ئىچ ئۆي كولىنىدۇ. مېيىت ئىچ ئۆيگە يۈزى قىبلىگە قارىتىلىپ، سەل ئوڭ تەرەپكە قىيپاش ھالەتتە ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلىدۇ. مۇشۇ تەلەپ بويىچە تاش ئۆينىڭ شىمال، جەنۇب تەرەپلىرىگە كولىنىدىغان ئىچ ئۆيلەر «تۆلۈمچە»، شەرق، غەرب تەرەپتىكىلىرى «بۆگرەكچە» دەپ ئاتىلىدۇ.

(3) پاك قىلىش: مېيىتنى يۇيۇشنى كوسراپلىقلار «پاك قىلىش» دەپ ئاتايدۇ. پاك قىلىشتىن ئاۋۋال بارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، يېقىن كىشىلىرى مېيىت بىلەن ۋىدالىشىپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ. پاك قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يۈزىنى ئېچىشقا بولمايدۇ. پاك قىلىشقا ئادەتتە تە ئۈچتىن ئادەم كىرىدۇ. بۇ ئادەملەر مېيىت ئىگىلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ (بەزى كىشىلەر ھايات ۋاقتىدا پاك قىلىشقا كىرىدىغان ئادەملەرنى ئالدىن بەلگىلەپ ۋەسىيەت قالدۇرىدۇ). پاك قىلىش باشلانغاندا، بىر ئادەم ئۆگزىگە

0
1
3

چىقىپ تۇرۇلۇپ بېشىدا ئولتۇرۇپ، پاك قىلىش تۈگىگىچە «قۇرئان» ئوقۇيدۇ. پاك قىلغۇچىلارغا مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدا كىيگەن يېڭىراق كىيىملىرىدىن بىرەر قۇردىن بېرىدۇ (ھازىر نەق پۇل قويىدىغان بولدى).

پاك قىلىشقا پاكىز، سۈزۈك، ئىلھان سۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ «مەرەم سۈيى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەرەم سۈيىنى پاكىز يەرگە تۆكۈش شەرت قىلىنىدۇ. پاك قىلىپ بولغاندىن كېيىن كېيەنگە ئېلىنىدۇ. كېيەنلىك ئاق مانا ياكى ئاق خەسە (ھازىر تەييار كېيەنلىك ئىشلىتىلىدۇ) دىن تىكىلىدۇ. كېيەنلىك تىكىشتە قايچا، يىڭنە ئىشلىتىش چەكلىنىدۇ. يۇلغۇن ياغىچىدىن بىگىز ياسىلىپ، كېيەنلىك ماتانىڭ چېتىدىن ئۇزۇن تاسما يىپ يىرتىلىپ، ئەرلەرنىڭ ئۈچ قات، ئاياللارنىڭ بەش قات تىكىلىدۇ.

(4) يۈز ئاچقۇ: مېيىتنى كېيەنلەپ بولغاندىن كېيىن، ئۈستىگە تون ياكى بىرەر كىيىملىك رەخت يېپىپ قويىدۇ. مەرھۇمنىڭ قۇدا - باجىسى ياكى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن بىرى تەيىنلىنىپ (ئەرگە ئەر كىشى، ئايالغا ئايال كىشى)، يېپىپ قويۇلغان رەخت ياكى توننى جەينەك بويى ئۇزۇنلۇققا تىكى چوكا ياغاچ بىلەن ئېلىپ ئىككى قېتىم ئېچىپ يېپىپ، ئۈچىنچى قېتىمدا ئېلىۋېتىنىدۇ. بۇ «يۈز ئاچقۇ» دەپ ئاتىلىدۇ، يۈز ئاچقۇنى شۇ كىشى ئېلىپ كېتىدۇ.

(5) پەش ناماز: يۈز ئاچقۇ تۈگىگەندىن كېيىن، يۇرت ئىمامى باشلىق يەتتە - سەككىز كىشى مېيىت ياتقۇ - زۇلغان كۆچۈرگە ياكى ئۆيىدە مېيىت نامىزغا ئوخشاش ناماز ئوقۇپ ئاخىرىدا جەررە سۆھبەت (ھۆكەمەت ئوقۇش) بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ، بۇ پەش ناماز دەپ ئاتىلىدۇ.

(6) مېيىتنى ئۆيىدىن ئەچقىش: مېيىت پەش نامازدىن كېيىن ئىشلەتمىگەن يېڭى ئاق كىگىزگە ئورلىپ جىنازىغا (تاۋۇتقا) سېلىنىدۇ. مېيىتنىڭ باش قىسمى بوسۇغىدىن چەقىرىلىپ بولغاندا، تاۋۇتنى تالاغا ئۈچ قېتىم، ئۆي ئىچىگە ئۈچ قېتىم تارتىپ قويىدۇ. مېيىت چىقىرىلىپ بولۇش ھامان بوسۇغىغا مىخ قېقىلىدۇ (ھازىر بۇ ئادەت يوق). مىخ قېقىش ئادىتى مېيىتنىڭ ئۆيىدىن يەنە باشقىلارنى سۆرەپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن شەرت قىلىنىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. تاۋۇتنى مەرھۇمنىڭ ئوغۇللىرى كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ (ئارىلىق يىراق بولسا باشقا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ياكى ياشلار نۆۋەتلىشىپ كۆتۈرىدۇ). باشقا جامائەت مېيىتنىڭ ئارقىسىدىن جەررە - سۆھبەت قىلىپ ماڭىدۇ.

(ھازىر بۇ ئادەت يوق).

(7) ئىسقات بېرىش: تاۋۇت مەسچىت ئالدىغا ياكى ئۆي ئەتراپىدىكى ناماز چۈشۈرىدىغان جايغا ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، مەرھۇمنىڭ ئەسلىي يېشىدىن 12 ياشنى چەقىرىۋېتىپ، قالغان ھەر ئون يېشى ئۈچۈن بىردىن ئادەم (كەمبەغەل كىشىلەردىن) تەيىنلەپ بۇقۇسا چىشى، كەتمەن، گۈرچەك (يەرلىك شۈندە بەل)، ئورغاق ۋە بىر چېلەكتىن قوناق ياكى بۇغداي بېرىلىدۇ (ھازىر نەق پۇل بېرىلىدىغان بولدى)، بۇ ئىسقات دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسقات ئالغۇچى مەرھۇمنىڭ ھەقىقەتتە ئاتا تۆت كۈنگىچە كۈنلۈكى ئىككى رەكئەتتىن ناماز ئوقۇيدۇ، «كەلمە تەيىبە» نى 400 قېتىم ئۆتكۈزۈپ دۇئا قىلىدۇ.

(8) قەۋزى قىلىش: ئىسقات بېرىش تۈگىگەندىن كېيىن، مەرھۇمنىڭ ئوغلى ياكى ئاكا - ئىنىلىرىدىن بىرى جامائەتنىڭ ئالدىغا چىقىپ، مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدا، بىرەر كىيىمنىڭ كۆڭلىنى رەنجىتىپ قويغان تەرەپلىرى بولسا ئەيۈ قىلىشنى ئۆتۈنىدۇ. قەرز بېرىش ئىشلىرى بولسا ئۆزلىرىنىڭ چوقۇم ياندۇرىدىغانلىقىنى، قەرز ئىگىلىرىنىڭ تارتىنماي قەرزنى ئېيتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاندىن تاۋۇتنى تۆت ئادەم كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. قەۋزى قىلىشقا بەلگىلەنگەن ئادەم (موللام) ئۇنلۇك ئاۋازدا «سۈرە تابا - رەك» نى قىرائەت قىلىدۇ. قەۋزى قىلىش تۈگىگەندىن كېيىن، ئىمام مېيىت نامىزنى باشلايدۇ، نامازدىن كېيىن مېيىت يەرلىككە ئاپىرىلىدۇ، نامازغا قاتناشقان ھەممە جامائەت بارىدۇ.

(9) يەرلىكتە قويۇش: مېيىتنى ئىچ يەرلىككە ئەكەرىپ بېشىنى شىمالغا، ئايىغىنى جەنۇبقا كەلتۈرۈپ، يۈزىنى قىلىگە قارىتىپ ياتقۇزىدۇ. يۈزىنىڭ قىلىدىن باشقا تەرەپكە قاراپ قالماسلىقى ئۈچۈن، سول تەرەپ مۇرىسىنىڭ ئاستىغا، يۈزىنىڭ يىغىلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئىككى تىزدىنىڭ ئارىسىغا بىر تالدىن خام خىش قويۇلىدۇ، ئاندىن جامائەت يېزىلغان قەغەزنى مېيىتنىڭ مەيدىسىگە قويىدۇ. ئەگەر تەييار جامائەت بولمىسا موللام يۇقىرىقى ئادەتنى ئوقۇپ، مېيىتكە سۇنى دەپ دېيىمە قىلىدۇ.

جامائەتنى قويۇپ بولغاندىن كېيىن، موللام يەنە ئەينەككە «ئايەتۈلكۇرس» نى بىر قېتىم، «قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەد» نى ئىككى قېتىمدىن ئوقۇپ، ھەر قېتىمدا بىر نۆۋەتتىن مېيىتنىڭ يۈزىگە تۇتىدۇ. بۇ «ئەينەك كۆرسىتىش»

IR A

دەپ ئاتىلىدۇ. ئەينەك كۆرسىتىش «ھايات ۋاقتىدا ئەرلەر ھەپتىدە بىر قېتىم، ئاياللار كۈندە بىر قېتىم ئەينەك كۆر-مىسە، قىيامەتتە پەرىشتىلەر ئۇ كىشىدىن تانىدۇ» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئاخىرىدا ئىخلاس چالماسى قويۇلۇپ ئىچ يەرلىكنىڭ ئاغزى خام خىش بىلەن پۇختا ئېتىلىدۇ. تاش يەرلىكنى كۆمۈشتىن ئاۋۋال مەرھۇمنىڭ بىۋاسىتە تۇغقانلىرىدىن بىرى، ئىمامدىن «ئىمام ئاخۇنۇم، مەرھۇم XX قانداقراق ئادەم ئىدى؟» دەپ سوئال سورايدۇ. ئىمام ئاخۇن «مەرھۇم XX ئاخۇن (خان) ھايات ۋاقتىدا، بەش ۋاق نامازنى تەرك قىلمايدىغان، باشقىلار بىلەن ئىجىل - ئىناق ئۆتىدىغان... ئەھلى مۇسۇلمان ئىدى» دې-گەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئارقىلىق گۇۋاھلىقتىن ئۆتىدۇ. ئۇ كىشى ئىمامدىن يەنە «ئىمام ئاخۇنۇم، تاھارەتنىڭ پەرزى قانچە؟» دەپ سورايدۇ. ئىمام «تاھارەتنىڭ پەرزى ئۈچ. بىرىنچىدىن، غۇسلدىكى پەرز؛ ئىككىنچى-دىن، تاھارەتتىكى پەرز؛ ئۈچىنچىدىن، تەيەممۇمدىكى پەرز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. تاش يەرلىكنى كۆمۈشتە، ئاۋۋال مەرھۇمنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرى توپا تاشلايدۇ. (يەتتە كەتمەن) تاش يەرلىك يېرىم كۆمۈلىدۇ. كۆمۈش ئا-خىرلاشقاندىن كېيىن، ئىمام خەتمە قۇرئان قىلىدۇ. دۇئا-دىن كېيىن پۈتۈن جامائەت مېيىت چىققان ئۆيگە ھازىدار-لار بىللە بىللە بېرىپ، يەنە بىر قېتىم خەتمە قۇرئان قىلىپ ئاندىن تارقىلىدۇ.

(11) تەلىم: تەسى يەللى مېيىتنى يەرلىككە قويغان كۈنىڭ ئەتىسىدىن باشلاپ ئۈچ كۈن بائىدات نامازدىن يېنىپ، پۈتۈن مەسچىت جامائىتى تۇپراق بېشىغا چىقىدۇ. تۇپراق ئەتراپىدا چەمبەر سېمان ھالەتتە ئولتۇرۇپ ئىمام-نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۈزلۈك ئاۋازدا 33 قېتىم تەسبىھ، پەس ئاۋازدا 11 قېتىم دۇرۇت ئوقۇيدۇ. ئىمام قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ. دۇئادىن كېيىن ئىمام چىل پەرز (قىرىق پەرز) ئوقۇيدۇ.

تەلىمدىن يېنىپ جامائەت ئۆلۈم بولغان ئۆيگە كېلىپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ قايتىشىدۇ.

(12) ئىسسىقلىق ئەكىلىش: مۇسبەت بولغان ئائىلىدە ئۈچ كۈنگىچە تاماق ئېتىلمەيدۇ ھەم تاماقمۇ يېيىلمەيدۇ. قولۇم - قوشنىلار ئۆيلىرىدە تاماق ئېتىپ ئەكىلىپ ھازىدار-لارنى ئايرىم ئۆيگە چاقىرىپ غىزالاندۇرىدۇ. بۇ ئىسسىق-لىق ئاش دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسسىقلىق ئاشنى ھەر بىر ئادەم ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا ئەكەلسە بولىدۇ. قېتىم سانى چەكلەن-مەيدۇ. بەزى ئائىلىلەر ئىككى - ئۈچ قېتىم ئەكىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. ئىسسىقلىق ئاشنى كىم ئەكەلگەن بولسا (داستىخان، قاچا، پىيالى، قوشۇق، چاي قاتارلىقلارنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ)، داستىخان سېلىش، تاماقنى تەقسىملەش، قاچا - قۇچىلارنى يۇيۇش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ شۇ كىشى ئۆزى قىلىدۇ، ھازىدارلارنى ئارىلاشتۇرمايدۇ.

(13) نەزىر بېرىش: كوسىراپلىقلاردا ئۆلگۈچى ئۈچۈن چوڭ نەزىرى، يەتتە نەزىرى، قىرىق نەزىرى، بارات نەزىرىسى، يىل نەزىرىسى دەپ بەش قېتىم نەزىر-چىراغ بېرىلىدۇ. چوڭ نەزىرى، قىرىق نەزىرى، يىل نە-زىرلىرى چوڭراق ئۆتكۈزۈلىدۇ. چوڭ نەزىرىسى - بۇرۇن مېيىتنى دەپنە قىلىپ بولۇپ شۇ كۈنى ياكى ئەت-سى سەھەردە، ئۆي سىرتىدىكى مۇۋاپىق جايغا قازان ئېسىپ نەزىر بېرىلەتتى. ئۇ چاغلاردا قاتناش قولايىسىز-لىقى نەزەردە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىر ھەممە مە-ھەللە - قىشلاقلار تاشيوللار بىلەن تۇتۇشىپ قاتناش راۋان-لىشىپ كەتكەچكە، ئۈچ كۈندىن كېيىن نەزىر بېرىش ئو-مۇملاشتى. نەزىر ئۇزۇن تۇتۇش توي نەزىرىسىدىكى تەرتىپ

دەپ ئاتىلىدۇ. ئەينەك كۆرسىتىش «ھايات ۋاقتىدا ئەرلەر ھەپتىدە بىر قېتىم، ئاياللار كۈندە بىر قېتىم ئەينەك كۆر-مىسە، قىيامەتتە پەرىشتىلەر ئۇ كىشىدىن تانىدۇ» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئاخىرىدا ئىخلاس چالماسى قويۇلۇپ ئىچ يەرلىكنىڭ ئاغزى خام خىش بىلەن پۇختا ئېتىلىدۇ. تاش يەرلىكنى كۆمۈشتىن ئاۋۋال مەرھۇمنىڭ بىۋاسىتە تۇغقانلىرىدىن بىرى، ئىمامدىن «ئىمام ئاخۇنۇم، مەرھۇم XX قانداقراق ئادەم ئىدى؟» دەپ سوئال سورايدۇ. ئىمام ئاخۇن «مەرھۇم XX ئاخۇن (خان) ھايات ۋاقتىدا، بەش ۋاق نامازنى تەرك قىلمايدىغان، باشقىلار بىلەن ئىجىل - ئىناق ئۆتىدىغان... ئەھلى مۇسۇلمان ئىدى» دې-گەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئارقىلىق گۇۋاھلىقتىن ئۆتىدۇ. ئۇ كىشى ئىمامدىن يەنە «ئىمام ئاخۇنۇم، تاھارەتنىڭ پەرزى قانچە؟» دەپ سورايدۇ. ئىمام «تاھارەتنىڭ پەرزى ئۈچ. بىرىنچىدىن، غۇسلدىكى پەرز؛ ئىككىنچى-دىن، تاھارەتتىكى پەرز؛ ئۈچىنچىدىن، تەيەممۇمدىكى پەرز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. تاش يەرلىكنى كۆمۈشتە، ئاۋۋال مەرھۇمنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرى توپا تاشلايدۇ. (يەتتە كەتمەن) تاش يەرلىك يېرىم كۆمۈلىدۇ. كۆمۈش ئا-خىرلاشقاندىن كېيىن، ئىمام خەتمە قۇرئان قىلىدۇ. دۇئا-دىن كېيىن پۈتۈن جامائەت مېيىت چىققان ئۆيگە ھازىدار-لار بىللە بىللە بېرىپ، يەنە بىر قېتىم خەتمە قۇرئان قىلىپ ئاندىن تارقىلىدۇ.

(10) «قۇرئان» يىغىش: مېيىتنى دەپنە قىلىپ بولغان-دىن كېيىن، مەرھۇمنىڭ ئوغلى ياكى بىر تۇغقانلىرىدىن بىرى قۇرئان ئوقۇيدىغان موللام بىلەن بىرلىكتە تاش يەرلىكتە ئولتۇرۇپ «قۇرئان» ئوقۇشنى باشلايدۇ. تۇپراق بېشىدا ئۈچ كۈنگىچە يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىرىدىن ئادەم موللامغا ھەمراھ بولۇپ ياتىدۇ (مەرھۇمنىڭ ئۈچ ئوغلى بولسا تۇنجى ئاخشام چوڭ ئوغلى، ئەتسى ئاخشام ئوتتۇراڭچى ئوغلى، ئۆگىنى ئاخشامدا كەنجى ئوغلى يېت-شى لازىم). مېيىتنى پاك قىلغان ئۆيىدەمۇ «قۇرئان» بىر تامام قىلىنىدۇ، تۇپراق بېشىدا ۋە پاك قىلغان ئۆيدە ئۈچ كۈنگىچە چىراغ يورۇتۇپ قويۇلىدۇ.

«قۇرئان» ئوقۇش تامام بولغاندا، پۈتۈن ھازىدار-لار تۇپراق بېشىغا چىقىدۇ. (ئاياللار نىشانەم يىراقلىقتا تۇ-رىدۇ). بىر لېگەن قۇيماق پشۇرۇپ چىقىدۇ، بۇ «چىراغ نان» دەپ ئاتىلىدۇ. چىراغ نان تۇپراق بېشىدا يېيىلىدۇ.

0
1
3

قېمىتى شۇ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا يارىشا بولىدۇ. ئۇتۇپ چىققان ئاتنى مەدھىيەلەپ بېيىت - قوشاق ئوقۇيدىغان، بېيىت ئوقۇيدىغان ئات ئىگىسى يېنىدىكى پىچاق، بەلباغ دېگەندەك بىرەر نەرسە سوۋغات قىلىدىغان ئادەت بار. يىل نەزىرى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاساسلىق ھا- زىدارلار، يەنى بىۋاسىتە ئۇرۇق - تۇغقانلار ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ ئالدىغا رەخت قويۇشىدۇ. بۇ «قارا ئۇشتۇش» دەپ ئاتىلىدۇ.

(15) قارا تۇتۇش: كوسراپلىقلاردا قارا تۇتۇش ئا- دىتى ناھايىتى قاتتىق. بىرەر ئائىلىدە مۇسبەت بولسا، قىرىق نەزىرىسى بېرىلمىگۈچە مەرھۇمنىڭ بىۋاسىتە تۇغ- قانلىرى ئۆيگە قايتماي شۇ ئۆيدە تۇرىدۇ. پۈتۈن يۇرت بويىچە توي - تۆكۈن قىلىش، مەشرەپ ئۆتكۈزۈش دې- گەندەك كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. قىزىل، سېرىق رەڭدىكى كىيىملەر كىيىلمەيدۇ. قىرىق نە- زىرىسىدىن كېيىنمۇ بىرەر يىلغىچە توي قىلماقچى بولغان ئائىلىلەر ئۆلۈم بولغان ئۆي ئىگىلىرىگە كۆڭۈل قويۇپ (يېقىنراق تۇغقانلار تون يېيىپ) رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن توي ئۆتكۈزىدۇ. مۇسبەت ئىگىلىرى قىرىق نە- زىرىدىن بۇرۇن چاچ - ساقال ئالمايدۇ، يۇيۇپ تارانمايد- دۇ. يىل نەزىرى ئۆتكۈزۈلمىگىچە (يىل توشمىغۇچە) ئويۇن - تاماشا، توي - تۆكۈنلەرگە بارمايدۇ. ئاياللار قارا، ئاق رەڭدىن باشقا رەڭدىكى كىيىملەرنى كىيىمەيدۇ، توي - تۆكۈنلەرنىڭ ئادەمگەرچىلىك رەسمىيەتلىرىنى ئايرىم ئادا قىلىدۇ.

(15) باش چۈشۈرۈش: قىرىق نەزىرى ئۆتكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، مەرھۇمنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى ياكى كۆيۈ- ئوغۇللىرىدىن بىرى بارلىق ھازىدارلارنى ئۆيىگە چاقىرىپ، قوي سويۇپ مېھمان قىلىدۇ. داستىخان يىغىشنىڭ ئالدىدا ھەر بىر كىشىنىڭ ئالدىغا تون چاپان ياكى رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ، ئۆلۈمگە سەۋر قىلىش دېگەن مەزمۇن- لاردا تەكەللۈپ سۆزى قىلىپ چاچ - ساقاللىرىنى ئېلىۋېتىش مەقسىتىنى ئۇقتۇرىدۇ، بۇ ئادەت «باش چۈشۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەرھۇمنىڭ يۈز ئاچقۇسىنى كىم ئاچقان بولسا، باش چۈشۈرۈشنى شۇ كىشى قىلىدىغان ئادەت ئومۇملىشىپ قالدى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(ئاپتور: ئاقتۇ ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى)

بويىچە بولىدۇ. نەزىر ئاخىرىدا ئۆلگۈچى ئەر كىشى بولسا ئەرلەر ئىچىدىكى مويىسىپىتلارغا بىردىن تون ياكى كۆڭلەك، ئايال بولسا ئاياللار ئىچىدىكى قېرىسالارغا رەخت، سەرەڭگە، يىپ - يىڭنە، تارغاق - سۈزگۈچ قاتار- لىقلار تارقىتىلىدۇ. بۇ «ئۆلۈملۈك تارقىتىش» دەپ ئاتىلىد- دۇ. يەتتە نەزىرى — مېيىت دەپنە قىلىنىپ ئۈچىنچى كۈنى (ھازىر چوڭ نەزىرىسىدىن كېيىن 5، 6 - كۈنى- رى) مەھەللە ئىمام - مەزىنلىرى، ھەرقايسى جەمەتنىڭ ئاق- ساقاللىرىنى چاقىرىپ بىرەر قوي سويۇپ نەزىر بېرىلىدۇ. ئاساسەن ئەرلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ. قىرىق نەزىر — بۇ- رۇنقى چاغلاردا مېيىتنى دەپنە قىلغان كۈندىن باشلاپ كېچە - كۈندۈز ھېسابلىنىدۇ. 20 كۈن توشقاندا قىرىق نە- زىرىسى بېرىلەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان 10 كۈن ئەت- راپىدىلا بېرىلىدىغانغا ئۆزگەردى. قىرىق نەزىرىسىگە پۈتۈن يۇرت - جامائىتى ئەر - ئايال نەڭ چاقىرىلىدۇ. نەزىر ئۈچۈن كالا، قوي، قوتاز، ئۆچكە قاتارلىقلار ئائىلە ئىقتىسادىغا يارىشا سويۇلىدۇ. قىرىق نەزىرىسىگە كەلگەن- لەردىن قۇدا - باجا، ئۇرۇق - تۇغقان، باردى - كەلدىسى قويۇقراق ئائىلىلەر بىرەردىن قوي ياكى بولمىسا بىر - ئىككى كىيىملىكتىن رەخت ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ «چاي ئىچۈ- رۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. بارات نەزىرى — مەرھۇم دۇنيا- دىن ئۆتۈپ تۇنجى كەلگەن بارات ئىيىنىڭ 14 - كۈنى (تۈنەك ئاخشىمى)دىن بۇرۇن مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتا، بىرەر قوي ياكى ئۆچكە سويۇپ، يۇرت ئاقساقاللىرىغا نەزىر بېرىدۇ. بەزى ئائىلىلەردە ساۋابى كۆپ بولىدۇ دەپ ئۈچ يىل ئۇدا بارات نەزىرىسى بېرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. يىل نەزىرىسى — يىل نەزىرىسى كوسراپ شۇنىسىدە «مە- رىكە بېرىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يىل نەزىرىسى چوڭراق ئۆتكۈزۈلىدۇ. پۈتۈن يۇرت ئىچىنى چاقىرىغاندىن سىرت قوشنا يۇرتلاردىنمۇ تونۇش - بىلىشلەر چاقىرىلىدۇ. نەزىر بېرىشتىن ئىككى - ئۈچ كۈن بۇرۇن، نەزىر ئىگىلىرى ئۇرۇق - تۇغقان جەمەتلىرىنى چاقىرىپ بىرەر قوي سويۇپ، نەزىرنى قانداق ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا مەسلىھەت ئۆتكۈزىدۇ، مەسلىھەتكە قاتناشقان ئۇرۇق - تۇغقانلارغا سىرتتىن كېلىدىغان مېھمانلار ئالدىن تەقسىم قىلىنىدۇ.

نەزىر بېرىدىغان كۈنى سەھەردە ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇتۇپ چىققان ئات ئىگىلىرى مۇكاپاتلىنىدۇ. مۇكاپات

شېرىن سۆزلۈك قەلەمقاش

يارنىڭ يۈزى بەك سۈزۈك،
 تانمايدىكەن سۆزىدىن.
 ئىچىدىكى گېپىنى،
 بىلىپ بولدۇم كۆزىدىن.
 كىشى سۆزى يالغاندۇ،
 ئاڭلاپ كېلەي ئۆزىدىن.

مېڭىمۇ يېتالمادىم،
 ئېقىپ تۇرغان تارىمغا.
 بارساڭلار سالام دەڭلەر،
 باغرى قاتتىق يارىمغا.
 كېلىپ، يەتسە بولمامدۇ؟
 مېنىڭ دەردۇ-ھالىمغا.

قوغۇننى تېلىپ قويدۇم،
 ئۆزۈڭ يېمەي تۇرامسەن؟
 مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم،
 لام-جىم دېمەي تۇرامسەن؟
 ئىچىمگە تۇشتى ئوتۇڭ،
 ئەي مەلىكەم بىلەمسەن؟

ئىچ قارلىق قىلدىلا،
 ھەممەلىسى بىر تاغلىق.
 كۆيۈك ئوتى دەردىنى،
 بىلمەيدىكەن چارلىق.
 يولدا بارساڭ بىللىچە،
 ئايرىلمايلى ھەمراھلىق.

ئىچىك بەكمۇ تار ئىكەن،
 دەرياھىكىن دەپتىمەن.
 ئۇزۇن-ئۇزۇن يول بېسىپ،
 بىرسىنى دەپ كەپتىمەن.
 ھاۋارەڭ توننى كىيىپ،
 ئۇچۇپسەن بىلمەپتىمەن.

ئۈچ يىل بولدى كۆرمىدىم،
 ئۆزىڭگە كۆڭۈل بۆلمىدىم.
 مەيلىڭ يوقمۇ كۈلمەيسەن،
 تۈزۈك ئويىناپ تۈزۈمىدىم.
 سەندەك ياخشى تاپالماي،
 ئايرىلغانغا ئۆلمىدىم.

يار يىراققا كەتكىدەك،
 كېلەرنى بىلمەيمەن.
 مەيلى كەلسۇن كەلمسۇن،
 يارغا ئاق يول تىلەيمەن.
 قىزىلگۈلۈم خالىساڭ،
 بېرىپ يوقلاپ كېلەيمەن.

مەندە بولسا خىيالى،
چىقار ئىدى بۇ چاققا.

توخۇ دېگەن بەك سەگەك،
تاك سەھەردە سايرايدۇ.
يارنىڭ كۆڭلىدە كىم بار.
ئارقا يولغا قارايدۇ.
بىۋاپالىق قىلساڭ يار،
ئەللەر سېنى قاغايدۇ.

ئولتۇرسەن گۈلئايىم،
قاش كۆزۈڭنى ئويناتىپ.
كۆيدۈرسەن نىمانچە،
يۈرەكىمگە ئوت ياقىپ.
كۆڭلۈڭ ئارام تاپارمۇ؟
مەن غېرىبىنى يىغلاتىپ.

ئاقسۇيا، يايلاغىدا،
تىزغا كېلىپتۇ قىياق.
خەت- خالىتىڭىز كەلمىدى.
ئارامىز قانچە يىراق.
يىراقلىقىمۇ بىلىنمەس،
يۈرەكتە بولسا يىراق.

مەن غېرىبىنىڭ ھالىغا،
يارىم قاچان يېتەرسەن؟
بەش- تۆت كۈن بەزلەپ قويۇپ،
ئاقسۇياڭغا كېتەرسەن.
غېرىبلىق ماڭا يەتتى،
كەتسەڭ قاچان كېلەرسەن؟

قارا ئاتنى ئالدىم مەن،
تويۇغۇڭغا سالغالى.
كەلدىم يىراق چارادىن،
ئۆز قولۇمغا ئالغالى.
تىل تۇرغۇيۇم يارىمنى،
يۈرىكىمگە تاشغالى.

«لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدىن تەييارلاندى.
تەييارلىغۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن

ئۇچساڭ ئۇچۇۋەر يارىم،
قانائەتلىك ئالما سۇن.
ئوينىۋالغىن ئازادە،
ئارمانلىرىڭ قالمىسۇن.
دەردنى تارتسام مەن تارتاي،
يارىم دەردنى تارتىماسۇن.

يۈرىكىمگە ئوت سالغان،
شېرىن سۆزلۈك قەلەمقاش.
گەپ قىلسام كۈلمەيدىكەن،
مەڭزى قىزىل باغرى تاش.
كۈلسەم زايىا دېدىڭمۇ؟
شۇنداق بولامدۇ ئويناش.

ئالمىخان دېگەن خاتۇن،
بوزەك ئەتمەگىن مەنى.
كېلىپ يۈرسەم مەلەڭگە،
يەپ كېتەر مەنمۇ سەنى،
تاشا يۇرتلۇق ئىكەن دەپ،
تاشلاۋەتمەگىن مەنى.

مۇساپىر كۆرمە، مەنى،
مەنمۇ يۈرەي مەلەڭدە.
ھەر ئادەم كۈن ئېلىپتۇ،
ئالما خېنىم ساياڭدە.
كۆيۈك دەردى- يامانكەن،
ئوينىۋالاي ئايەمدە.

سالىپ بەردىم قىياق ئوت،
ھويلادىكى ئۇلاققا.
يارنى سۇغا چىقار دەپ،
ئارقادىكى بۇلاققا.
ساقلىسام يار چىقىمىدى،
توخۇ چىقتى قونداققا.

ناماز شام ۋاقتى بولۇپ،
توخۇ چىقتى قونداققا.
نېمە بالا بولغاندۇ،
كۆڭلۈم خوشى ئامراققا.

I
R
A

تۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندا چىلىق تۈزۈمىدىكى

ئېمىلىداشلىق مۇناسىۋەت توغرىسىدا

ئابدۇقەييۇم مەجىت

ۋىتى بارلىق ئىپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. تۇغقاندا چىلىق تۈزۈمى ۋە مۇناسىۋىتى ئاساسدا پەيدا بولغان تۇغقاندا چىلىق ئاتالغۇلىرىمۇ ھەرگىز ئاددىي پەخىرى نام-ئاتاقلار بولماستىن، بەلكى كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلاردۇر. بۇ مەجبۇرىيەتلەر يىغىندىسى بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىنىڭ ماھىيەتلىك قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. تۇغقاندا چىلىق — مىللەتنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولغان ئۇرۇقنىڭ بىخلىنىشىنىڭ مۇنبەت نۇپرىقىدۇر. تۇغقاندا چىلىق سىستېمىسى ھەر

تۇغقاندا چىلىق تۈزۈمى — مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى تەتقىقاتىدىكى كىلاسسىك تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىنسانشۇناسلار مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە شۇ جەمئىيەتتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىق قىلغاندا، ئىشنى ئالدى بىلەن تۇغقاندا چىلىق تۈزۈمىدىن باشلايدۇ. تۇغقاندا چىلىق تۈزۈمى كىشىلەرنىڭ تۇغقاندا چىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكىس ئەتتۈرىدۇ. تۇغقاندا چىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ناھايىتى مۇرەككەپ مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ بىر خىل ئۇزاق مەزگىللىك تۈزۈم ئەنئەنىسى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. تۇغقاندا چىلىق مۇناسىۋەتلىرى

خىل ئۇرۇق- تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلار سىستېمىسى ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنىڭ قېلىپلاشتۇرۇشىغا ئۇچرىغان ھۆرمەتلەش ياكى ئامراقلىق، ھوقۇق ياكى مەجبۇرىيەت، دوستلۇق ياكى دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسى سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسانشۇناسلار ھەرقانداق بىر خىل تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت قۇرۇلمىسى چوقۇم تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئامىلىنى ھا- زىرلىشى كېرەك دەپ قارايدۇ. ئۇلار قانداش تۇغقاندار- چىلىق مۇناسىۋىتى، نىكاھ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ۋارىسلىق تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. تۇغ- قاندارچىلىق مۇناسىۋەت بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. شۇنداق ئىكەن ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن بەلگىلىك ئىجتىمائىي قۇرۇلما مۇھىتى بولۇشى كېرەك. ئىجتىمائىي قۇرۇلما «مۇئەييەن گەۋدە ۋە توپلار ئارىسىدىكى مۇنا- سۋەتنى، مەلۇم ئىجتىمائىي سىستېمىغا تەۋە كىشىلەرنىڭ نىسبەتەن تۇراقلىق بولغان يۈرۈش- تۇرۇش شەكىللىرىنى ياكى پائالىيەت قۇرۇلمىسىنى بەلگىلەيدىغان تۈزۈملەشكەن قېلىپ ۋە تونۇش رامكىسىنى كۆرسىتىدۇ»^①. ھەر بىر جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىدا تۇغقاندارچىلىق مۇ- ناسىۋىتى كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەش، تەقسىملەش، نىكاھ، ۋارىسلىق مەسلىھەتلىرىنى بېكىتىش، كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا مۇھىم روللارنى ئوينايدۇ. مەسىلەن، مىراس ۋە مۈلۈك ۋارىسلىقى ئىشلىرىدا مىراس قالدۇرغۇ- چى بىلەن ۋارىس (مىراسخور) ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقاندار- چىلىق مۇناسىۋەت ھالقىسى مىراس تەقسىملەشنىڭ تۈپ ھالقىسى قىلىنىدۇ. تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ فۇنكسى- يەسى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچ ۋە قات- لاملىرىدا تەدرىجىي يېڭىلىنىپ، ئۆزگىرىپ، مۇكەممەللە- شىپ بارىدۇ. ئىنسانشۇناسلار ۋە جەمئىيەتشۇناسلار مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ چۈشىنىش مۇمكىن دەپ قارىغاچقا، ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈش، تەتقىقاتلىرىدا مەلۇم بىر جەمئىيەت ياكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرىغا ناھايىتى دىققەت قىلغان. ئامېرىكىلىق ئىنسانشۇناس مورگان — تۇنجى بولۇپ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىجتىمائىي

مەنىسىگە دىققەت قىلغان ئادەم. مورگان ئۆزىنىڭ «قە- دىمكى جەمئىيەت»، «ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تۇغقاندار- چىلىق تۈزۈمى» (1869- يىل) ناملىق ئەسەرلىرىدە ئىن- سانلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئاتالغۇلىرىنى تەتقىق قىلىشى بىلەن ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتىدا تۇغقان- دارچىلىق تەتقىقاتى باشلانغان. مورگان ئىنسانىيەت تارى- خىدا مالاياچە تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى، تۇرانىيلارچە تۇغ- قاندارچىلىق تۈزۈمى ۋە كانۇۋانىيلارچە، يەنى ئارىيانچە تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاساسلىق تۈزۈم بولغان دەپ قارىغان. ئۇ يەنە تۇغقاندارچىلىق تۈ- زۈمىنىڭ ئاساسى — ئائىلە شەكلى تۇغقاندارچىلىق تۈزۈ- مىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئاللىقاچان يوقالغان قەدىمكى ئائىلە شەكىللىرىنى تېپىپ چىقىش مۇمكىن دەپ قارىغان. نۆۋەتتە، «ئىنسانشۇناسلىقتىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋ- ىتى تەتقىقاتى مۇنداق بەش نۇقتىغا مەركەزلەشكەن: (1) قان، مەنى، سۆڭەك، گۆش قاتارلىق جىسمانىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خاس قاراشلار. (2) كىشىلەرنىڭ جىنسى، كۆپىيىش، ھامىل- دار بولۇش، يەڭگىش قاتارلىق قايتا ھاياتلىق ئىشلەپچىقى- رىش پائالىيىتى ھەققىدىكى فولكلورستىك قاراشلار ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تۇغقاندارچىلىق مۇراسىملىرى. (3) ھەر بىر جەمئىيەتنىڭ تۇغقاندارچىلىق قارشى ۋە تۇغقان- دارچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئائىت ئاتالغۇ- ئېيتىملار. (4) تۇغ- قاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدە مەۋجۇت دەپ قارالغان كىشى- لەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكەت مىزانلىرى. (5) ئەمەلىي تەشكىللەش ۋە ھەرىكەت^②. ئىنسانلار جە- مئىيىتىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتمۇ بىئولوگىيەلىك مەنىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتى، يەنى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى- نى ئاساس قىلىدۇ. ئەمما تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت نوپۇل بىئولوگىيەلىك مەنىدىكى ئېرسىيەت مۇناسىۋىتى ۋە جىنسىي مۇناسىۋەتنىڭ نەق ئۆزى ئەمەس. ئۇ ئىنسان- يەت مەدەنىيىتىدىكى بىر تۈرلۈك ئىجادىيەت.

ئۇيغۇرلار تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئۆز تارىخى- دا شەكىللەندۈرگەن چوڭ- كىچىك ئىجتىمائىي گەۋدە ۋە توپلارنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت كاتىگورىيەسى دائىرى- سىدە شەكىللەندۈرگەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قەدىم- مەي زامانلاردىلا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ

I
R
A

ھايۋان ئۈچۈن «بۇ ئات نە تۈلۈگ — بۇ ئات قانداق رەڭدە» دېيىلىدۇ. «داش ياكى دەش» تەڭداشلىق ۋە يېقىنلىقىنى بىلدۈرىدىغان بىر قوشۇمچىدۇر. بىر ئاندىن تۇغۇلغان ئىككى بالا «قارىنداش» دېيىلىدۇ. چۈنكى، «قارىن» سۆزىگە «داش» قوشۇلۇش بىلەن «بىر قېرىندا ياتقان» دېگەن مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەمچەك «ئەمەك» دېيىلىدۇ، بىر ئەمچەكنى ئەمگەن ئىككى بالا «ئەمەكداش» دېيىلىدۇ. يېقىن بىر تۇغقان «قاداش» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاچا» مەنىسىدىكى «قا» سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا «داش» قوشۇلغاندا، «بىر قاچىدا، يەنى بىر ئانىنىڭ قارىندا بىللە ياتقان» دېگەن بولىدۇ» ③ دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن بىز مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان زامانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈملىرىدە ئېمىلداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغانلىقى ھەمدە «ئەمەكداش» دېگەن ئاتالغۇنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز. مەرھۇم ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «نورۇزنامە» ناملىق ئەسىرىدە، «ئېمىلداش» ئاتالغۇسى ھەققىدە توختىلىپ، «بىر ئانىنى ئەمگەن ئۇرۇق-تۇغقان بالىلارنىڭ «ئېمىلداش»، ئۇرۇق-تۇغقانچىلىقى يوق بالىلارنىڭ «كۈ-كۈلداش» ④ دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يازغان. ئېمىتكۈچى ئانا «ئىنىكئانا» دېيىلىدۇ. «ئىنىكئانا» سۆزى يەنە «سۈتئانىسى»، «دايە» ياكى «چارىيە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇلار كىتابىي سۆزلەردۇر. «دايە» سۆزى چاغاتاي دەۋرىدىكى شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، شائىر ناقىس:

«تاپىپ كەلتۈردىلەر بىر سەرۋى ساپە،

بۇ گۈل يۈزلۈككە ئانى قىلدى دايە.»

دېگەن مىسرالارنى قالدۇرغان بولسا، نورۇز ئاخۇن

زىيائى: «دېدىم مەن: ئايا دايەئى مېھرىبان،

دەسلەپكى ئىپتىدائىي، چېچىلاڭغۇ ھالەتتىن تەدرىجىي تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا ئۇيۇشۇشى بىلەن بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي گەۋدە، ئۇرۇق، قەبىلە ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان ھەمدە شۇ جەرياندا شەكىللەندۈرگەن تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ئۇيغۇر تىلىدا تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرى شەكىللىنىپ كەتكەن. ئۇيغۇرلاردىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئاتالغۇلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئاتالغۇلىرىدا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى جەمئىيەت قاتلىمى ۋە قۇرۇلمىسىدا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش مۇمكىن. مورگاننىڭ بۆلۈش ئۇسۇلى بويىچە بولغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلە-قوۋملار، جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى تۇرانىيلارچە تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەش تۈر بويىچە نەزەرىيە جەھەتتىن سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدە ئېمىلداشلىقتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى تەتقىقاتىدا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان تەرەپلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ نىكاھ، ئائىلە ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت ھەققىدىكى شەرىئەت ئەھكاملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى، ئۇيغۇرلاردىكى ئېمىلداشلىق مۇناسىۋەت بۇنىڭ تىپىك مەسالىدۇر.

ئادەتتە بىر ئانىنى تەڭ ئەمگەن بالىلار «ئېمىلداش» دەپ ئاتىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەت تىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەپلا ئاتىلىدۇ) تە، قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى كۆپلىگەن تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرىنى خاتىرىلىگەن بولۇپ، ئۇ ئېمىلداشلىق ھەققىدىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان. «دىۋان» دا: «تۆدەش نەك — تۇرداش نەرسە، بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان، بىر جىنىستىن بولغان نەرسىلەر. بۇ سۆز «تۈك» مەنىسىدىكى «تۈ-تۈ» سۆزىدىن كەلگەن.

ۋەتەنگە يانارمەن سەھەر بىگۇمان»

دېگەن مىسرالارنى يازغان. بۇ يەردىكى «دايەئى مېھرىبان» سۆزى «مېھرىبان، كۆيۈمچان ئىنىكئانا» دېگەن مەنىدە. «دايە گانە» دېگەن سۆز «ئىنىكئانلار-چە، ئىنىكئانغا ئوخشاش» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن. 18-ئەسىردە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن مانجۇ-چە، تېبەتچە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە بەش خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تۈزۈلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇ-غەت» تە «اينەكا (ئىنىكئانا)، امىك ئاناسى (ئەمچەك ئانە-سى، سۈت ئاناسى)، سۈت ئانا (سۈت ئانا)» دېگەن سۆزلەر خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن قارىغاندا ئەينى دەۋرلەردىمۇ ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تە يەنە «ئاتاغا» دېگەن بىر سۆزمۇ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ ھەقتە تىل تەتقىقاتچىسى غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغات ئەپەندى: «ئاتاغا» دېگەن بۇ سۆز قارىشىمىزچە «ئېمىكئانىنىڭ ئېرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك. چۈنكى بۇرۇنقى دەۋرلەردە قول ئىلىكىدە بار ھاللىق ئائىلىلەر بالىلىرىنىڭ ساغلام، قاۋۇل ئۆسۈپ يېتىلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆز ئانىسىدىن باشقا يەنە بىر «ئېمىكئانا» تەكلىپ قىلىدۇ، ئېمىكئانا بالىنى كىچىكىدىن بېقىش، ئېمىتىش ئىشلىرىنى قىلىپلا قالماي، بەلكى خېلى چوڭ بولغۇچە ھالىدىن خەۋەر ئالدىغان ئىشلارمۇ بولغاچقا، بالىغا نىسبەتەن ئانغا ئوخشاش ھۆر-مەتكە سازاۋەر كىشى سانىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئېمىكئانە-نىڭ ئېرىمۇ ھۆرمەتلىنىدۇ ۋە شۇ ئائىلىدىكىلەر بىلەن قان-قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىسىمۇ، مەلۇم دەرىجىدە تۇغقاندارچىلىق رىشتىسىدە بولىدۇ. بۇ يەردە ئەرلەر ئې-مىكئانا بولىدىغان كىشى ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس. ئانغا ئاتا — بۇمۇ يۇقىرىدىكى سۆزگە ئوخشاش ئېمىكئانا ياكى سۈت ئانىسىنىڭ ئېرىنى كۆرسىتىدۇ» ⑤ دەپ چۈشەنچە بېرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شىۋىسىدە «ئاتغا» دەيدىغان بىر سۆز بار بولۇپ، بۇ سۆز غۇلام غوبۇرى تۈزگەن «ئۇيغۇر شۇئېرى سۆزلۈكى» ناملىق كىتابتا: «ۋالڭ-غوجىلارنىڭ بالىلىرىنى ئېمىتىپ چوڭ قىلىدىغان ئىنىكئانلارنىڭ ئەرلىرى «ئاتغا» دەپ ئاتىلىدۇ» ⑥ دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ غەيرەت ئابدۇرەھمان ئەپەندىنىڭ: «ئاتاغا سۆزى ئىنىكئانىنىڭ ئېرى دېگەن مەنىنى بىلدۈر-

سە كېرەك» دېگەن قىياسنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇ ماقالىسىدە يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىنىكئانا» دېگەن سۆزنى «ئېمىكئانا» دېگەن شەكىلدە ئىشلىتىش كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ ئاساسى مۇنداق: «بىزنىڭچە، بۇ سۆز ئەسلى «ئېمىكئانا» بولۇشى كېرەك. چۈنكى بۇ سۆز «ئېمىك+ئانا» شەكىلدە ياسالغان. «ئەمىك» سۆزى «دەۋان» دا مۇنداق ئىزاھلانغان: «ئەمىك-ئېمىك، ئەمچەك؛ ئەمىكلىك ئىشلەر-ئېمىكلىك خوتۇن، بالا ئېمىتىدىغان خوتۇن» (يېڭى نۇسخا، 3 ~ 66، 30 ~ 309-بەتلەر؛ تۇنجى نۇسخا، 1-توم، 3 ~ 99، 14 ~ 529-بەتلەر؛ يېڭى نۇسخا، 24 ~ 126-بەتلەر؛ تۇنجى نۇسخا، 1-توم، 14 ~ 207-بەتلەر) ⑦ بىز بۇ پىكىرگە قوشۇلىمىز، لېكىن بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئېنىكئانا» شەكىلدە تۇراقلىشىپ، ئومۇملىشىپ بولدى. ئەمدى «ئېمىكئانا» سۆزىنى تەشەببۇس قىلساق، خەلق ئاممىسى بۇنى قوبۇل قىلالامدۇ-يوق؟ «ئېنىكئانا» دېگەن سۆزنى ئەسلىگە قايتۇرۇپ «ئېمىكئانا» شەكىلدە ئىشلىتىشنىڭ قانداق ئىلمىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيىتى بار؟ بۇ يەنە بىر مەسىلە. گەرچە ئېمىلداشلىق بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى بولمىمۇ، پەرزەنتلەر ئۆزلىرىنى ئېمىتكەن ئىنىكئانلارنى خۇددى ئۆز ئانىسىدەك ھۆرمەت قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى قاراشلار بويىچە، «سۈت-قان شىرنىسى» دەپ قارالغانلىقتىن، بىر ئانىنى بىللە ئەمگەن بالىلار ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولىدۇ، دەپ تونۇلىدۇ. فېئوداللىق جەمئىيەتتە ياللانغان ئىنىكئانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن بولغاچقا، ئېمىتىلگەن بالا بىلەن ئىنىكئانا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بالىلار ئەمچەكتىن ئايرىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا سۇسلايدۇ ياكى پۈتۈنلەي ئۆزۈلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ، بولۇپمۇ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە ياشىغان دەۋرلەردىن تارتىپ، مۇمكىن قەدەر ئۇرۇق ئىچىدىن نىكاھلانماسلىق، يېقىن تۇغقانلار قۇدىلاشماسلىق، نەۋرە-چەۋرە ۋە ئەۋرىلەرنى بىر-بىردىگە چاتماسلىق يولى بىلەن ئەۋلادلىرىنىڭ ئەيىبىناق، مەجرۇھ، نۇقسانلىق ياكى كەمتۈك تۇغۇلۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان. ئىسلام دىنى ئۇرۇق ئىچىدىن نىكاھلانغاندا نىكاھ ئوبىيكتىنىڭ ئېمىلداش بولماسلىقىنى زۆرۈر شەرت قىلىدۇ. «ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، ئەگەر ئانا كېسەللىك

I
R
A

ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېھتىمالسىمۇ، ئۇرۇق- تۇغ- قانلىرى ياكى قولۇم- قوشنىلىرى ئىچىدىكى بالا ئېھتىۋات- قان ئانىنى ئېھتىدىغان ئادەت بار. ئېھىلداشلار ئارا نە- كاھلىنىش مەنىنى قىلىنىدۇ» ⑧. ئېھىلداشلىق ماھىيەتتە، ۋا- ستىلىك قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ بوۋاق تۇغۇ- لۇپ ئۆز ئانىسىدىن باشقا ئانىنى ئېھىشتىن پەيدا بولىدۇ- غان ئالاھىدە قانداشلىقتۇر. ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇنا- سۋىتى تەتقىقاتىدا ئۇرۇق- تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدى- كى بىئولوگىيەلىك خۇسۇسىيەت ۋە مەدەنىيەت خۇسۇسىيە- تى ئارىلىشىپ كەتكەن. شۇڭا ئېھىلداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغاندا ئېھىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولىدىغان بىئولوگىيەلىك خۇسۇسىيەت ۋە مەدەنى- يەت خۇسۇسىيەتكە تەڭ دەرىجىدە ئېتىبار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىنىكئانا تۇغقان ئانىغا ئوخشاشلا ھۆرمەتلىنىدۇ، ئەمما ئۆز بالىسىدىن باشقا بىر بالىنى ئېھىتمەكچى بولغان ئايال چوقۇم ئېرىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىشى شەرت. نەۋرىلەر ئىچىدىن بىرەرسى مومىسىنى ئەمگەن بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېھىلداش ھېسابلىنىپ نىكاھلىنىشى چەكلىنىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇر خەلقىدە «موما تالاق» دەيدىغان بىر تۇراقلىق ئىبارە بار بولۇپ، بۇ بىر قانچە نەۋرىلەر- دىن ھەر قانداق بىرسى مومىسىنى ئەمگەن بولسا، شۇ بىر نەۋرىنىڭ مومىسىنى ئېھىپ قويغانلىقى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ بولغۇسى نىكاھى ئاللىقاچان چەكلىنىپ بولغان بولىدۇ، دې- گەنلىكتۇر. «بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بەزى ئانىلار (موما بول- غۇچى ياكى كېلىنلەردىن بىرەرى) مەلۇم نەۋرىگە ئەمچەك سېلىۋەتسە (ئېھىتىپ قويسا) جەمەت ئىچىدە «ئېھىلداش» لىق شەكىللىنىپ قېلىپ، مەزكۇر جەمەت ئىچىدىكى بارلىق بالا- چاقلارنىڭ پەرزەنتلىرى، يەنى نەۋرىلەر ئۆز ئارا نە كاھلىنىشقا بولمايدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ. بۇرۇن بەزى موما ياكى كېلىنلەر بىر نەۋرە كېلىدىغانلارنىڭ ئۆز ئارا نىكاھلىنىپ كېتىش ھادىسىسىنى توسۇش ياكى باشقا سەۋەبلەردىن شەرتىتلىك توسۇق قۇرۇپ بىرەر نەۋرىسى- گە ئەمچەك سېلىپ قويدىغان ياكى مەلۇم بىر كېلىن، ئىپ- يەڭگىلەرنىڭ بالىلىرىنى ئېھىتىپ قويدىغان ئەھۋاللار بول- دىغان. بۇ ئەھۋالدا بارلىق نەۋرىلەرنىڭ ئۆز ئارا نىكاھلى- نىش يولى قەتئىي ئېتىلگەن بولىدۇ. شۇڭا شەرتىتتە پەتۋا مەقبۇل بولمايدىغان بىر نەچچە تۈرلۈك ھادىسىنىڭ بىرى

مۇشۇ «ئېھىلداش» لىقتىن ئىبارەت بولىدۇ» ⑨. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇن، ئېھىلداشلارنىڭ ئۆز ئارا نىكاھلىنىشى چەكلەنمىگەن. ئەمما، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئېھىلداشلار قېرىنداش دەپ قارىلىپ، ئېھىلداشلارنىڭ نىكاھلىنىشى قاتتىق چەكلەنگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار نىكاھ ئىشلىرىدا ئېھىلداشلىقتىن ئىبارەت ۋاستىلىك قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە كىشىلەردىن لايىق تاللىمايدۇ.

ئىسلام دىنىدا، ئېھىلداشلار گەرچە بىر ئانىدىن تۇ- غۇلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر ئانىنىڭ سۈتىدە تەڭ ئوزۇقلانغانلىقى ئۈچۈن، ئارىدا تۇغقاندارچىلىق مۇناسى- ۋەت شەكىللىنىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ھەدىسلەردە: «بىر قورساق تۇغقانلارغا ھارام بولغان نەرسە ئېھىلداشلارغىمۇ ھارام بولىدۇ» ⑩، «ئېھىلداشلىق دېگەن سۈت بىلەن ئو- زۇقلىنىش مەزگىلىدە پەيدا بولىدۇ» ⑪ دېيىلگەن. ئۇنىڭ- دىن باشقا يەنە بىر ھەدىستە مۇنداق دېيىلگەن: «ئىبنى ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ مۇنداق دەيدۇ: پەيغەمبەر ئە- لەيھىسسالام ھەزرىتى قىزى ھەققىدە: «ئۇ ماڭا ھالال بولمايدۇ، نەسەب جەھەتتە ھارام بولغان نەرسە، ئېھىلداش- لىق تەرەپتىنمۇ ھارام بولىدۇ. ئۇ مېنىڭ ئېھىلداش قېرىن- دىشىمنىڭ قىزى» دېگەن» ⑫. گەرچە ئېھىلداشلىق ئارقى- لىق يات كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ نەسەبكە ئوخشاش مۇنا- سۋەت شەكىللىنىدۇ دەپ قارالسىمۇ، لېكىن مىراس ۋە مۈلۈك ۋارىسلىقى مەسىلىلىرىدە ئىنىكئانا بولغۇچى بىلەن ئېھىتلىگەن بالا ئوتتۇرىسىدا ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئېھىلداش بولغان ۋاستىلىك قانداشلىرى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مە- راسخورلۇق، ۋارىسلىق مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، دەپ قار- لىدۇ. شۇڭا ئىسلام دىنىدا ئىنىكئانغا نەفقە بېرىش ۋاجىب ئەمەس، ئىنىكئانا بىلەن ئۇنى ئەمگەن بالا ئوتتۇرىسىدا ۋارىسلىق قىلىش ياكى قىلىنىش مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئېھىلداشلىقنىڭ تەسىرى ئەمگۈچى ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، نەۋرە- چەۋرىلىرىگىچە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاتا- ئانىسى، تاغىسى، ھاممىسى ۋە باشقا ئۇرۇق- تۇغقانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولىدۇ. ئېھىل- داشلار «سۈنئىي قېرىنداشلار» بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بىر- بىرىگە قارىتا ھېچقانداق دىنىي ۋە قانۇنىي مەجبۇرىيەت ئۆتمەيدۇ. «ئېھىلداشلار بىلەن ئىنىكئانا ۋە ئۇنىڭ بالىلى- رى ھەم تۇغقانلىرى ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى

بۇگۈنكى كۈندە كىشىلەر ئىنكىئانا ئىشلەتمەستىن، بوۋاقلارنى ھەر خىل ئوزۇقلۇقلار بىلەن ئوزۇقلاندۇردى. دۇ، بۇ ۋەجىدىن، نۆۋەتتە، ئۇيغۇرلاردىكى ئېمېلداشلىق مۇناسىۋىتى تەدرىجىي ئاجىزلاپ بارماقتا.

ئىزاھلار:

① نېئىل ج. سېلېسېر: «ئىجتىمائىي قۇرۇلما»، «جەمئىيەت-شۇناسلىق ھەققىدە ئوقۇشلۇق» (نېئىل ج. سېلېسېر تەھرىرلىگەن)، SAGE نەشرىياتى نەشرى، لوندون 1988-يىلى، 103-بەت. بۇ نەقىل دىلمۇراد مەھمۇدىنىڭ «ئەنئەنىنىڭ يەنە بىر يۈزى» ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 2007-يىلى 6-سان، 68-بەت.

② خۇ چۈڭ، چۈۋەي جېنيۇ، ليۇ شىجى باش مۇھەررىرلىك كىدە تۈزۈلگەن: «مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى لۇغىتى» (خەنزۇ-چە)، يۈەن فاڭ نەشرىياتى، 2000-يىلى 10-ئاي، 1-نەشرى، 852-بەت.

③ مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى 8-ئاي، 1-نەشرى، 1-توم، 529-، 530-بەت.

④ ئىمىن تۇرسۇن: «نورۇزنامە»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆس-مۈرلەر نەشرىياتى، 2001-يىلى 1-ئاي، 1-نەشرى، 76-بەت.

⑤، ⑦ غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار: «بەش تىللىق ماز-جۈچە لۇغەت» تىكى ئۇچۇرلاردىن «ھازىرقى ئۇرۇق-تۇغقانچى-لىق ئاتالغۇلىرىغا نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقا-تى»، 2011-يىلى 1-سان، 119-بەت.

⑥ غۇلام غوپۇرى تۈزگەن: «ئۇيغۇر شۇبلىرى سۆزلۈ-كى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986-يىلى 1-ئاي، 1-نەشرى، 2-بەت.

⑧ ئابدۇكېرىم راخمان، شېرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا ھەم-دىۋللا: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996-يىلى 8-ئاي، 1-نەشرى، 119-بەت.

⑨ ھارۇت رەسۇل قادىرى: «شەرھى ئىدىئوم»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى 1-ئاي، 1-نەشرى، 68-بەت.

⑩، ⑪، ⑫ [مىسىر] مۇھەممەد فۇئاد ئابدۇلباقى (ئابدۇل-لاھجان ئابدۇكەرىم تەرجىمە قىلىپ تۈزگەن): «ھەدىس شەرىفىتىن ئۈنچە-مارجانلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى 12-ئاي 1-نەشرى، 350، 351، 352-بەتلەر.

⑬، ⑭ ئەنۋەر سەمەد قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر»، شىنجاڭ نەشرىياتى، 2007-يىلى 12-ئاي، 1-نەشرى، 110، 170-بەتلەر.

(ئايپۇر: شۇ ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەت-لەر مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

تۇرغۇزۇلىدۇ دەپ قارالغاچقا، ئېمېلداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ھەرقانداق كىشىلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن نىكاھلىنىشى چەكلەنگەن. شۇڭا ئۇيغۇر يىگىتلەرنىڭ ئىنكىئانا، ئىنكىئانىنىڭ ئاچا-سىڭىلىسى، ئىنكىئانىنىڭ قىزى ياكى قىز نەۋرىسى بىلەن توي قىلىشى قاتتىق چەكلەندى، قىزلار-نىڭ ئىنكىئانىنىڭ ئوغلى، ئىنكىئانىنىڭ ئېرى، ئىنكىئانىنىڭ ئوغۇل نەۋرىسى ۋە ئىنكىئانىنىڭ ئەر قېرىنداشلىرىغا ياتلىق بولۇشىمۇ قاتتىق چەكلەندى. بۇنىڭدىن سىرت، بىر ئانىنى بىر قېتىم ئېمېپ قويغان ياكى بىر ئىنكىئانىنى ئىلگە-رى-كېيىن ئېمېپ چوڭ بولغان قىز-ئوغۇللار ئوتتۇرىسىدا دېمۇ ئېمېلداشلىق مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشىمۇ چەكلەندى»^⑬. ماھىيەتتە، ئېمېلداشلىق ئېمېلداشلار ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھنى توسىدىغان بىر خىل چەكلەش خاراكتېرىدىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدۇر. جەمەت ئىچىدە نىكاھلىنىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار ئىككىنچى ئەۋلاد ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەۋلادلار ئارىسىدىن لايىق تاللايدۇ، ئۇرۇق-جەمەت ئىچىدىكى نەۋرە تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدا ئېمېلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن بولغانلىقتىن، ئانىلار نەۋرە-لەر ئىچىدە ئېمېلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار-يوقلۇقىغا گۇۋاھلىق بېرىدۇ، ئەگەر ئانىلىرى نىكاھلانماقچى بولغان يىگىت ۋە قىزنىڭ ئېمېلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار-يوقلۇقىنى ئۇنتۇپ قالغان ياكى بىلىشىمۇ بىلمەسكە سالغان بولسا، بۇنداق ئانىلار قاتتىق گۇناھكار بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. مۇسۇلماندارچىلىقتا، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى يوق ياكى نىكاھسىز ئەر-ئاياللارنىڭ بىر-بىرىنى كۆرۈشى ۋە يېقىن ئالاقىلەردە بولۇشى چەكلەندى ياكى نامەھ-رەم ئىش دەپ قارىلىدۇ، ئەمما ئېمېلداشلىق مۇناسىۋىتى بار يات جىنسلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى بەزى كۆرۈشۈش ۋە نورمال ئالاقىلەر نامەھرەم ھېسابلانمايدۇ. «ئەگەر باشقا ئاياللار (ئىنكىئانىلار)غا ئېھتىشكە توغرا كەلسە پۈتۈن بە-دىنى ساغلام ئاياللارنى تاللايدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى يەنە كىشىلەرنى بالىسىنى ئېھتىش قۇيۇشىدىن قاتتىق چەكلەندى. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت پەرزەنتلەر ئارىسىدا ئېمېلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ پەيدا بولۇپ، كەلگۈسىدە توي قىلىشقا توغرا كەلگەندە تۇغقانلار ئارا جىنسىي بۇزۇقچى-لىقنىڭ يۈز بېرىپ قالمايلىقى ياكى ئۇلاردىن مەجرۇھ پەرزەنتنىڭ تۇغۇلۇپ قالمايلىقى ئۈچۈندۇر»^⑭.

I
R
A

ئۇيغۇرلاردا ياماقچىلىق

ئابدۇكېرىم تۇردى

قېزىۋېلىنغان سايمانلارنىڭ تىپى: پىچاق، خەنجەر، ئۈزۈك، بىگىز (دەرەش)، ئوغاق، بولقا، كەكە، پالتا-تارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-، 6- ئەسىرلەردىكى تۆمۈردىن ياسالغان ئەسۋابلار كىشىلەر-نىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەن. يەنە پىچان ناھىيەسىدىكى ياغىخى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان شامان دىنى باخشىسىنىڭ پۇتغا ئۆتۈك كىيگۈ-زۈلگەن. مانا بۇ بىگىز (دەرەش)، باخشىنىڭ پۇتىدىكى ئۆتۈك مىتالچىلىق تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلار موزدۇزلۇق، ياماقچىلىق ھۈنرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى-نىڭ دەلىلى.

تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەنبەلەرگە ئاساسلاندا، ياماقچىلىق كەسپى شىنجاڭدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 يىللاردىن ئىلگىرى تۆمۈر تاۋلاش ۋە تۆمۈر ئىشلى-تىش دەۋرىدە باشلانغان بولۇپ، ئېلىمىز ئەڭ بۇرۇن ئادەم كۈچى بىلەن تۆمۈر ئاۋۇلغان رايونلارنىڭ بىرى ھې-سابلىنىدۇ.

مەسىلەن، قومۇل شەھىرىدىكى يانبۇلاق، خېجىڭ نا-ھىيەسىدىكى چابىخا جىلغىسى، ئېغىزى، بۈگۈردىكى چۈمباق، باي ناھىيەسىدىكى قىزىل، تاش قورغان ناھىيە-سىدىكى تۆۋەندىكى بەلدىر، تەڭرىتاغدىكى ئالقۇي قەبرى-لىرىنىڭ ھەممىسىدىن تۆمۈر-تەسەك قېزىۋېلىنغان.

لىدىغان بىر خىل كىگىزدىن تىكىلگەن ئۆتۈكنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى ۋە كۆپ كىيىدىغانلىقى مەلۇم. بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئويىما ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن ھەر خىل كىگىزلەر بىلەن پۇت بىلەن تېپىپ يۇشۇرىدىغانلىقى، ئۇنىڭدىن باشقا ئۆتۈك تەكىلىدىغان كىگىزنى «تۈركمەن كىگىزى» دەپ ئاتايدىغان. لىقىغا قاراپ ئۇ خىل ئۆتۈك ئاساسەن تۈركمەنلەرگە خاس ئۆتۈككەن دەپ چۈشىنىمىز.

پىيما: ئۇيغۇرلاردا ئۆتۈكتىن باشقا يەنە بىر خىل ئاياغ بولۇپ، ئۇنى ھەر بىر يۇرت مىللىي خاسلىقى، كىلى-جاتى، خاراكىتى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، تىل شەكلى بويىچە ھەر خىل ئاتىغان.

مەسىلەن، پىيما، دەپسە، كىگىز ئۆتۈك، ئىسسىق ئاياغ، پايپاق دېگەنلەرگە ئوخشاش «پىيما» دېگەن ئاياغ كىيىمىنى چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال قانداق مىللەت بولسا قىش كۈنلىرى پۇتقا كىيسە بولۇۋېرىدۇ. ئۇ ئايالچە، ئەرەنچە باچكىنا دېگەن تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئۇ ئاياغنىڭ رەڭگى قارا، بوز، ئاق بولىدۇ. ئۇنىڭ تەننەرخى كۆن، خۇرۇم ئاياغلىرىغا قارىغاندا خېلىلا ئەرزان باھادا سېتىلىدۇ. قارا يۇڭدا ئېتىلگەنلەرنى پۇت - قول مۇسكۇللارغا شىپالىق ھەم كىر كۆتۈرۈشلۈك، سۈپەتلىك دەپ كۆپىنچە كىشىلەر قارا يۇڭدا ئىتىلگەن پىيمنى ئازىلاپ ئالاھىدە بۇيرۇتۇپ، تومۇز كۈنلىرى ئەتكۈزۈپ قىشچە پۇتقا كىيىدۇ. بوز پىيمنى ياغاچ-چى، تۆمۈرچى، باققال، دۇكاندار قاتارلىقلار كىيىدۇ. ئاق پىيمنى بازاردا نان ساتقۇچى ئاياللار، ئىشخانىدا ئولتۇرۇپ دويپا، تۇماق تىكىدىغان كاسپىلار كىيىدۇ. بەزىلەر پىيمنى پۇتقا ساپماي تۇرۇپ موزدوز ئۇستىدا - نىڭ ئالدىغا ئايرىپ ئىنتايىن ياخشى چەمدە چەملىتىدۇ. باشمالتاق قول ئېگىزلىكتە پاشنا قويۇلىدۇ. توغرىدا - سىغا كېڭىيىپ لاپچاق بولۇپ كەتمەسلىك ئۈچۈن پۇتنىڭ ئۆزۈڭگىلىكىنى چەللەپ، ئىككى قول كەڭلىك - دە چەمنى تىلىپ، پۇت پەنجىسىدىكى چەمگە تاقاپ كۆبىخ قىلىپ ئىككى قېتىم تىكتۈرۈپ كىيىشكە باشلايدۇ. قىش چىقىپ بولغاندا پىيىمغا تېرەك قوۋزىقىنىڭ كۈلىنى ياكى كۆك تاماكا، موخۇركىلارنى تاسقاپ، ئۇ - نى سېپىپ ياكى كۆي دورىسىنى سېپىپ ساقلايدۇ.

ئۇيغۇرلار دەسلەپتلا، قىلىچ، خەنجەر، پىچاق، نەيزە، پالتا، كەكە، ھەرە، ئۈشكە، رەندە، ئىسكىنا، دەرەش، بەلچە، بولقا، ئامبۇر، دۇكان پىچقى، بىرەندە، ئىسمائىل تاپ، دەزگىر، قېلىپ، پەشتامان، شالڭ، پاركوپ، ئەندىز، كۇسا، تاختا، كۆن، خۇرۇم، بۇرۇچ، چەم، بىشور، شالۋۇر قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن ياماقچىلىقنى ئېلىپ بارغان.

«دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» كە مۇراجىئەت قىلغىنىمىزدا: «ئەنتۇردى» (تۈزەتۈردى). «مەنى ئىشىم ئەنتۇردى» (ئۇ ئىشىمنى تۈزەتۈردى) «ئول ئۆتۈك ئەنتۇردى» (ئۇ، ئۆتۈك تۈزەتۈردى) دېگەن سۆزلەمنى قەيت قىلغان. «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 292 - بەت.

«ئۇ، توننى (بەدىنىگە) لايىق قىلىپ بەردى. بۇ ئۆتۈكنى ماڭا (پۇتۇمغا) لايىق قىلىپ بەردى» («دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 461 - بەت). «ئۆتۈك» سۆزىدىن «ئۆتۈكچى»: (موزدوز) دېگەن سۆز ياسالغان. («دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 64 - بەت).

مەھمۇد كاشغەرى 11 - ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئاياغ كىيىمى يامايدىغان كىشىلەرنىڭمۇ بارلىقىنى، ھازىر يېزا قىشلاق، بازار - شەھەرلەردىكى ھەم ئاياغ كىيىم تىكىدىغان، ھەم يامايدىغان ئادەملەر ئاشۇ موزدوزغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى قەلەمگە ئالغان.

ئەل - ئاۋام ئارىسىدا: «ياخشى سۆزگە قۇلاق سال، يامان سۆزگە ياماق سال» دەيدىغان ماقال بار. ياماقچىلىق ئېسىل ھۈنەر - كەسپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ياماقچىلىق كەڭ دائىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۆزىگە خاس ئاتالغۇ - سۆزلىرى بار. مەسىلەن، ياماپ - تۆشەپ، ياماپ - تۈمەپ، ياماپ - ياماشتۇ - رۇپ، ياماق چۇماق دېگەنلەرگە ئوخشاش. ياماقچىلىق يالغۇز ئاياغ كىيىملىرىنى ياماشقىلا قارىتىلغان ئەمەس. ياماقچىلىق كەسپنىڭ كۆلىمى خېلى كەڭ.

كىگىز ئۆتۈك: ئۇيغۇرلاردا ئۆتۈكتىن باشقا يەنە ھەنەسپدارلارنىڭ ئاياللىرىنىڭ كىيىمى ھېسابلىنىدىغان كىگىزدىن تىكىلگەن بىر ئۆتۈك بار، ئۇ «ئويما» دەپ ئاتىلىدۇ.

I
R
A

بوۋىلىرىمىز يەنە مۇنداقمۇ يامغان: قاپاقنى يۇقىرىغا ئوخشاش شىلىملاپ سىرەج قېتىپ قالدۇرۇپ قېلىندى. راق كۆن ياكى چەمدە ياماق چاپلاپ، سېرىق سۆگەتە. نىڭ قۇرۇق بادىرىسىدىن ياغاچ مىخ تەييارلاپ (دىرەش توملۇقىدا)، دىرەش بىلەن تېشىپ، ياغاچ مىخنى قېقىپ ياماپ قايناق سۇ بىلەن چايقۇۋەتسە، مىخ سۇدا ئېسىد. لىپ ياماقنى چىڭ تۇتىدۇ. ياماقچىلىقنىڭ يەنە باشقا تەرىپلىرىمۇ بار. مەسىلەن، ياغاچ ئاياغ، ياغاچ لىگەن، ياغاچ چۆمۈچ خېمىر تۇرۇچ قاپىقى، ئاش تەڭلىسى، چوڭ كاسكا، چۆچەك، سوغا، ياغاچ سۇ تۇڭى ئۇنىڭدىن باشقا ھارۋا جابدۇقلىرى، ئۆتكۈرە، غەلۋىر، قاسقان، تاغار، خورجۇن، كىگىز، پالاش، جۇۋا سومكا قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئۇسۇلى بويىچە يامايىدۇ.

چىنە - تەخسە يامىقى: سۇنۇپ ئىككى پارچە ھەتتە تۆت - بەش پارچە بولغان چىنە، تەخسە، پىيالى، چەينەك قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى سۇنسا، چېقىلسا ئۇنى يامايىدىغان ھۈنەرۋەنلەرنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ياماقچى دېمەي «قاداقچى» دەپ ئاتايدىغان. ئىش ھەققى ھېسابلاشتا بىر قاداق، ئىككى قاداق دەپ ھېسابلىغان. قادالغان چەينەككە چاي دەملەپ قادالغان چىنە - پىيالىلەرگە قۇيۇپ ئىستېمال قىلغىلى بولۇۋېرىدۇ. يىمىلانغان چاكلرى يىلمۇيىل سىزمايدىغان بولۇپ كېتىدۇ.

ياماش ئۇسۇلى، چېقىلغان چىنە - پىيالىلەرنىڭ ھەر بىر پارچىلىرىنى ئۆز جايغا تىزىپ پىششىق يىپ بىلەن نۇقتىلاپ قويۇپ سازەندىنىڭ كامالچىسىدەك ياپىغان بوش باكار يىپقا يۆگەپ ئۇچىغا تېرىقتىن كىچىرەك ئالماس بېكىتىلگەن سايما بىلەن ئۈستىنى بېسىپ تۇرۇپ تېشىپ، ئىنچىكە مىس سىم ياكى تۆمۈر سىمىنى چەللەپ كېسىپ ئىككى ئۇچىغا تەڭمەي ئوتتۇرىسىنى بولقا بىلەن ئۇرۇپ ياپىلاقلاپ، سىمىنىڭ ئىككى ئۇچىنى ئىسكاپ شەكلىدە ئېگىپ، گۈلدەك چوڭلۇقتىكى بولقا بىلەن قېقىپ، قاداقچى ئۆزلىرى تەييارلانغان شىلىم بىلەن زاماسىلاپ پۈتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئۇ سايما بىلەن تۇتقان ۋاقىت ئۇزارغانسېرى مۇقىملاپ كېتىدۇ.

(ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيەلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ يېنىسۇنېرى)

قاپاق يامىقى: قاپاق كاۋا ئائىلىسىدىكى بىر يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئۇنىڭ غولى يەر يېغىرلاپ ئۆسىدۇ. قاپاقنىڭ يوپۇرماقلىرى يۈرەك شەكلىدە نۆۋەتلەشپ ئۆسىدۇ.

قەدىمكى پارسەتلىك ئەجدادلىرىمىز ھاياتلىق يولىدا ئېتىز - ئېرىقلارغا قاپاق تېرىپ ئۆستۈرۈپ ئۇنى جانغا ئەسقاتىدىغان تۇرمۇش بۇيۇمىغا ئايلاندۇرغان. قاپاقنى سۇ توشۇشقا، سۇ ساقلاشقا ئىشلىتىدىغان تۇرمۇش ۋاسىتىسى قىلغان. مىلادىيە كالىپندارى بويىچە: 20- يىئازدىن كېيىنكى ئارىلىقتىكى «قاپاق ياردى» دېگەن سوغۇق بولغاندا ئىچى سۇ بىلەن قىلىپ يېرىلىپ كەتكەن ياكى باشقا ئېھتىياجلىقتا يېرىلىپ كەتكەن قاپاق - نوڭايلىرىنى ياماپ ئىشلەتكەن. بىر قانچە يىلدىن كېيىن سۇ سىزىپ كېتىدىغان ئەھۋال بولسا ئەتىۋارلىق زىرائەتلەرنىڭ ئۇرۇقىنى قاجلاپ، ساقلاپ ئىشلەتكەندىن سىرت، 1962- يىلىدىكى ئاچارچىلىق، قەھەتچىلىك كۈنلىرى كۈزدە تۇتۇپ تېرىق بۇغدايلار قاجلاپ قويۇلدى، قارا قۇشقا ماكان قىلىپ بېرىلدى.

قاپاق ياماش ئۇسۇلى: قاپاق ياماش ئۆتۈك ئاياغلىرىنى يامىغاندەك ئۇنداق ئاسان ئەمەس. قاپاق ئىچىگە قول سالغىلى بولمايدۇ. ئەڭ ئاۋۋال يوغان مىس چۆگۈندە چاينى قايىتىپ قاپاقنىڭ ئىچىگە قۇيۇپ چالداقلىتىپ، قاپاق ئىچىنى قايناق سۇ بىلەن ئىككى - ئۈچ قېتىم چايقاپ قاپاق ئىچىنى ھوردۇتۇپ، ئىنچىكە تانا بىلەن ئوبدان نۇقتىلاپ، قاپاقنىڭ يېرىقىنى بىر - بىرىگە يىمىلاپ، يېرىققا چۆگۈندىكى قايناق سۇنى قايتا - قايتا قۇيۇپ، موزدوزنىڭ سىرەج دەيدىغان شىملىرى بىلەن شىلىمداپ، چاكالارنى شىلىمغا تويغۇزۇپ، بىشۇ، خۇرۇم، كۆن ياكى چەمدە ياماق سېلىنىدۇ.

توخۇننىڭ يىپىنى تېپىپ، يۇمران تۈكچىلىرىنى سېرىپ ئېلىۋېتىپ، ئۇ پەينى كىچىك - كىچىك كېسىپ بىخ دىرشى دېگەن دىرەشتە ئاۋايلاپ تېشىپ، پەينىنىڭ ئىككى ئۇچىنى قاپاقنىڭ قېلىنلىقىدا ئىسكاپ شەكلىدە ئېگىپ ياكى چىنە قاندىق شەكلىدە ئۆتكۈزۈپ ياماپ بولۇپ، قاپاق ئىچىنى يەنە بىر قېتىم قايناق سۇ بىلەن چايقۇۋېتىپ قاپاق شامالداپ سەل قۇرىغاندىن كېيىن ئىشلەتسە بولۇۋېرىدۇ.

قىشقىر تېكىستلىرى

جان - جانئارلار يەيدۇر مېھماندەك .
 ھېچ مېۋە مېنىڭچە كەڭرۇ ئېمەس ،
 ئۆزىگە مېۋەلەردەك ئال 12 ماڭا تەگمەس .
 شاخم ئۆزرە چىقىپ ھەمە 13 خۇبان 14
 ئىرغاتۇرلار تۆكەلەشۇر 15 مەر جان 16
 يافراغم 17 فەزىلەتنى قىلاي زاھىر 18
 بەردى قۇرۇتقا ئۇيۇبى 19 سابىر 20 .
 20 ئاڭا بۇ بائىس 21 نەجات ئولدى 22 ،
 ئاڭا كۆپ زىنەت ھەيات ئولدى .
 قىلدىلار ئۆز ئۆزىنى تەئىرىفات 23 ،
 ئۆزىدىن ئۆزىگە مېۋەلەرنى ياد .
 ئۆزىدىن ئۆزىگەلەرنى سىندۇردى ،
 تىز بىرىن 24 تۆپەسىگە 25 سىندۇردى .
 ئۈجمە ئۆزىنى ئۆزى قىلىپ ئەئىلەم 26 ،
 قىلدۇر ئۆزگەسىن 27 ئۆزىدىن كەم .

مۇنازىرە ئەدەبىياتىدىن پارچىلار ①
 مېۋىلەر مۇنازىرىسى ②
 ئوقۇلغۇسى ۋە ئىزاھاتلار
 نەزمى بېيىت مۇجادىلەيى بەھسى ③
 مېۋىلەرنىڭ ھىكايەسىن ئوقۇبان ،
 ئىشتىغىلار ھىكايەسىن تاپىبان .
 مېۋىلەر بىر بىرى بىلە ئۇرۇشۇپ ،
 جەڭ مەيدانىدا ئەجەب تۇرۇشۇپ .
 چىقىنلار شۇل زەمان ④ ئەجەب غەۋغا ،
 ئەيلەدى بىر بىرىسىنى رەسۋا .
 ئۈجمە ئايدىكى ⑤ ئەفزەلىدۇرمەن ⑥ ،
 نە ئۈچۈن ھەممەدىكى ئەفزەلىدۇرمەن .
 پىشادۇرمەن تەمامىدىن ⑦ بۇرنا ⑧ ،
 ئاچ يالاڭ كۆزىگە قىلۇرلار سۇرما ⑨
 شىلانم ⑩ كەڭرۇدۇر ⑪ سۈلەيماندەك ،

سېنى ئاچىغ 47 دەپ ئەھل 48 يېمەي قۇرۇتۇر،
 سېنى يېمەكلىكىنى نەچە كۈن ئۇناتۇر.
 قۇرۇغاندىن كېيىن بولۇر سەن گۈلە 49،
 تۇل خاتۇنلار ئۇرۇپ ئېتەرلەر چۈلە 50.
 بىر ئاسسىغدۇر 51 سېنىڭ ئاچىغ ئۆرۈك،
 سېنى يەيدۇر خاتۇنلار بولسا يۈرۈك.
 ئالما ئايىتتىكى مەندۈرمەن مەھبۇب،
 بارمۇ ئەسلا چەمەندە 52 مەندىن خۇب.
 مەندۈرمەن باغ ئارا شاھى خۇبان 53،
 يۈزلەرم قىپ قىزىل يەنە تابان.
 ئالما تۇرسا ھەممە تويماس،
 چىشى قاماغۇنچە 54 يېسە ھەم تويماس.
 بارمۇ ئالەمدە مەن كەبى خۇش بۇي،
 چەمەن ئىچرە بولۇرمەن زىبىا رۇي 55
 ئارزۇلۇقدۇر يەنە بۇ ئەھلى جەھان،
 تۇتادۇر بىر - بىرىگە ئەر ۋە جۇۋان.
 شاھى شاققالۇغا 56 نەۋبەت 57 يەتتى،
 ئالما بۇ سۆزنى تەمام ئەتتى.
 دېدى شاققالۇ ئەي قۇرۇت ئالما،
 سەن كەبى يەردە كۆپ ياتار چالما.
 نە يۈزۈك بىرلە بىزگە سۆزلەرسەن،
 يۈز ئالمانى ئۆزۈڭگە كۆزلەرسەن.
 سېنى ھەركىم يېسە سوغاقى ئاشار،
 قوساقى ئاغرىبان بولۇر بىمار.
 ئالما دەپ بىر ئاتلىق ئۆزۈك بىرلە،
 سېنى كىم ئالسۇن بۇ سۆزۈك بىرلە.
 مەن تۇرۇپ ئالمانى يېگەن كىمدۇر،
 تاكى مەن بولماغاندا يەيدۇر زەرۇر 58.
 ئايدى شاققالۇ مەندۈرمەن زىبا،
 تاتلىق ئابدار 59 خۇش رەئنا.
 ھەركىم ئاسسىمنى ئاغزىغا ئالسا،
 قانار ئول سائەت ئۇسساغان بولسا.
 قويۇپ ئاغزىمنى ئاغزىغا قويار،
 يۈز تۈمەن زەۋق 60 بىرلە لەبىمنى شورار.
 بولسا ھەركىم ئەگەرچە قارنى توق،
 مېنى كۆرسە يېمەي قارارى يوق.
 سۆيۈنۈر ھەر كىشى مېنى يەردە،
 روزا تۇتغاي كىشى يېسە تۇشىدە.

ئۈجمە سۆزلەپ ئايدى ئۇشۇل سائەت،
 ھەم ئۆرۈكلەرگە يەتتى بۇ نەۋبەت 28.
 ئۆرۈك ئايدى ئەي ئاۋاق ئۈزۈمە،
 تولا ھەددىن زىياد 29 لافى ئۈرمە.
 بەئزىڭ 30 ئوخشايسەن قاپ قاراقۇلغا.
 كىشى ئالماس سېنى ساتىپ پۇلغا.
 سەنى يەيدۇر غەرب شاھۇ گەدا،
 تۈشكەنلىك 31 بولادۇر ئىشەككە غىزا.
 تۆكەدۇر سېنىكى يەپ قۇچاچلار،
 كى زەرۇرەتتىن 32 يەر سېنى ئاچلار.
 ھەممەدىن ئىلگەرى بولۇرسەن خەزان 33،
 بىر زەمان سەندە يوقتۇر ھەرگىز ئامان.
 سورسا مەندۈرمەن ئاشقى سادىق،
 ئول سەبەدىن مېنىڭ يۈزۈم سارىق 34
 گەر بەھار بولسا يەر مېنى خاس ئام 35
 بۇ سۆزۈمنى قىلاي ئەمدى تەمام.
 ئەھلى ئالەم ئىچىندە بولدۇم ئەزىز.
 مېنى چاقسا ئىچىمدە كۆپتۈر مەغىز 36
 ھەرزەمانىكى بولسا غورا ئۆرۈك،
 بولادۇر غوراغا جۇۋانلار يۈرۈك 37.
 چوڭلارم ئاسدۇر 38 جانانە،
 ھەلقى 39 كۆرمەسكى ئانداغ ئەيىانە 40.
 خەلق ئىچرە يۈزۈم چىرايلىقدۇر،
 ئول سەبەدىن ھەممە 41 ئەھلىكى ئاشقدۇر.
 بۇ جەھان ئىچرە مەندۈرمەن ئەفزۇن 42
 ماڭا شاكىر 43 مۇۋافىق مەمنۇن.
 تولادۇر چاقسالار ئىچىمدە مەغىز.
 بارمۇ ئالەمدە ئۇشۇ يەڭلىغ 44 قىز.
 قىلاي ئەمدى سۆزۈمنى قىسقا تەمام،
 قىلماسۇن ئەيىب چوڭ كىچىك خاس ئام.
 بۇ ئۆرۈكنىڭ ھېكايەسىن ئېشىتىپ،
 يۈگۈرۈپ كەلدىلەر ئالھالار يېتىشىپ.
 ئالما ئاچچىقلاشپ ئۆرۈك بىرلەن،
 ماجەرا سالىدى ئول زەمان بىرلەن.
 ئالما ئايىتتىكى ئەي ئۆرۈك مەھنەت 45،
 سارغىرىپسەن تولا چېكىپ زەخمەت.
 مەغزى بار دەپ سېنى چاقىپ باقسا،
 بىچەك 46 چىقارسەن سېنى يارىپ باقسا.

ئۇشۇ سۆزنى ياغاق ئىشتىلار،
 قەھرى بىرلە ئاراغا كەلدىلەر ①.
 كەلدى ئاچغىلابان ياغاق بۇ زەمان،
 قىلدى شاققالۇ بىرلە كۆپ مەيدان.
 شاھى شاققالۇنىڭ سۆزىن ئاڭلاپ،
 كەلدى جەڭ قىلغالى قوشۇن باشلاپ.
 ياغاق ئايدى ئەي يۈزى تۈكلۈك،
 گەر يۈزۈڭ بولسا سۆزلەمە بول شۈك.
 ئەي ئۇلۇس ② شاققالۇ بۇ ئالەمدە،
 سەن كەبى يوق جەھاندا شەرمەندە.
 تۈك ئۈنۈبدۈر يۈزۈڭگە ئەي ھەيۋان،
 سەن كەبى يوق جەھاندا نۈكتە ③ جۇۋان.
 يېسە ھەركىم بەش ئالتە شاققالۇ،
 ئاغزى بولماس بولۇر ئاڭا ئاغۇ ④.
 ماجەرانى ⑤ تەمام قىلدى ياغاق،
 ئۆزىنىڭ تەئرىنىڭ قويدى ئاياق.
 ياغاق ئايتتىكى مەندۇرمەن دىلدار،
 قىز - ئوغۇللار مېنى تۇتۇپ ئوينار.
 ھەممە خەلق ئايتادۇركى ۋەسفى ⑥ ياغاق،
 ئىشتىسەڭ تاش ئىلە مەغزىنى چاق.
 بارمۇ ئالەمدە مەن كەبى تاتلىق،
 مەغزى مېنىڭ ئىچىمدە جىق تاتلىق.
 ھەركىشىنىڭ ياراسى قىلسا ئەلەم ⑦
 چاپار ئېزىپ ياغاق بىلە مەلەم.
 ياغاقنىڭ سۆزىنى ئىشتىتى ئانار،
 ئىچ تاشقا تۇتاشتى ئۈلدەم ⑧ نار ⑨.
 كېلىبان ھۇشغە ئۇشۇل سائەت.
 ماجەرا ئەيلەدى ئۇشۇل سۈرئەت.
 يالاڭغاچلاپ ⑩ يەنە تېرەڭنى سويۇپ،
 ئالادۇر كۈلگە سالىبان قۇرۇتۇپ.
 ماجەرانى تەمام ئەتتى ئانار،
 ئۆزىنى تەئرىنى ⑪ ئەيلەدى بىسىيار ⑫.
 ئانار ئايتتىكى مەندۇرمەن دىلخاھ ⑬،
 مېنى كۆرگەن كىشى ئۇرارلار ئاھ.
 مەندۇرمەن باغ ئارا شاھى خۇبان،
 بىر يۈزۈم قىزىل بىرسى تابان ⑭.
 ئانار ئايتۇر سۆزۈمنى ئۆتكەزدىم،
 ياخشى ۋەسفىمنى تەخى ⑮ كەم قىلدىم.

ئىشتىتپ بۇ ھېكايەلەرنى چىلان،
 يۈگۈرۈپ كەلدى بولۇبان ئالان ⑰.
 چىلان ئايتتىكى ئەي ئانار تەلبە ⑱،
 بىزگە مۇنچە سۆزۈڭنى ئۆتكۈزمە.
 قىزارىپدۇر يەنە خەستە ⑲ يۈزۈڭ،
 تولا ھەددىدىن زىيادە ئۆتتى سۆزۈڭ.
 قىلادۇر ھەركىشى سېنى پارە،
 پارە قىلسا بولۇرسەن ئاۋارە.
 چىلان ئايدىكى مەندۇرمەن ناياب ⑳،
 ھەممە ئاغرىق دەۋاسىغا ئەسباب ㉑.
 چىلان ئەمدى ئۆزىنى تەئرىنى ئېتىپ،
 نەۋبەت ئەمدى بۇ بېھغا يېتىپ.
 بېھى كەلدى ھەممىن ㉒ زەمان يۈگۈرۈپ،
 چىلاننىڭ يۈزىگە كۆپ تۈكۈرۈپ.
 دېدى ئەي بېھىيا ㉓ شەرمەندە،
 بىزگە سۆز قىلغانلى نە ھەد ㉔ سەندە.
 نە شاھنىڭ بىرلە بىزگە سۆزلەرسەن،
 مېۋەلەرنى ئۆزۈڭگە تەڭ قىلارسەن.
 بېھى ئايتتى مەندۇرمەن جانى باغ،
 باغ ئاراسىدا شاھى خۇباندۇر.
 مەندۇرمەن باغدا مېۋەنى ئەلەم،
 ھەممەنىڭ تۆپەدە ئەفزەل ھەم.
 ياخشى ۋەسفىمنى تېخى قىلدىم كەم،
 ئۆزگەلەرگە بولماغاي زەم ㉕.
 ئىشتىتپ نەشەت ㉖ بۇ مۇجادەلەنى ㉗،
 كېلىپ ئايدىلار نەچچەند مۇدەللەلەنى ㉘.
 مېنىڭ ئۈچۈن بار شادەمان ㉙ نەۋبەت،
 ئۆزگەدە بارمۇ مەندەكى راھەت.
 بولسا ھەركىمنىڭ تەمزۇ ㉚ دانىشى ㉛،
 مېنى ساقلاپ يېسە بولۇر يازۇ قىش.
 مەندۇرمەن مېۋەلەر ئارا قەند نەبات ㉜،
 بەلكى ئاندىن ئۆتۈپ دېسەم ئابىھايات.
 بولماسام قەند نۇقلىدىن ㉝ ئوبدان،
 نېگە نەقل قىلۇرلار ھىندۇستان.
 مەندۇرمەن ھىند شاھىغا مەئقۇل ㉞،
 ئۆزگەگە يوقتۇر ئاندا بارغالى يول.
 سۆزىنى قىلدى نەشەتتى ئاخىر،
 كى جىنەستە تۇرۇپ ئېدى ھازىر.

I
R
A

بۇ ھېكايەنى شۇل زەمان ئىشتىپ،
 ماجەرا ئەيلەدى جىنەستە كېلىپ.
 بۇ جىنەستە دېدىكى ئەي نادان،
 بۇ دېگەن سۆزلەرنىڭ بارى يالغان.
 چەمەن ئىچرە بەشت مەندۇرمەن،
 مېۋەلەر ئىچرە ئۆزگە رەڭدۇرمەن.
 ھەر بىرىم گەۋھەرنىكى 94 يا مەرجان 95،
 مېنى كۆرگەن كىشى قالدۇر ھەيران.
 چۈن 96 جىنەستە ئايدىكى ئەي نادان،
 مېۋەلەر ئارا مەسل 97 قەند مەن تابان.
 ئۇشۇ يەردە جىنەستە سۆزلەندى،
 ئۆزىنىڭ تەئىرىنى ئۆرلەتتى.
 بۇ ئىشدىن قوغۇنغا خەبەر يېتىپ،
 راستلانپ چىقتى ماجەرا ئىشتىپ.
 قوغۇن ئايدى ئەي سەن 98 جىنەستە،
 مېۋەلەر ئاراسىدا ھەممەدىن پەستە.
 گەر كىشى يېسە سېنى بىرغەنە توق،
 سەردۇ 99 بولۇپ پات بولغۇسى يوق.
 مېۋەلەر ئارا مەن كەبى كەڭرۇ 100 قايدا،
 شانام 101 كەڭرۇ شاھۇ گەدا ئۆيلەرى بايدا.
 مەن ھەم ئۆزۈمنى ئەيان ئەيلەي،
 ھەممەڭز دېدىڭىز مەن ھەم بەيان ئەيلەي.
 گەر ئىنسانى 102 ئەيلەسەڭ قىلساڭ تەمىز،
 جۈملە مېۋەلەر ئىچرە مەندۇرمەن ئەزىز.
 گەر بىلىپ ئۆلسە بولدى شەھىد،
 رەۋايەت 103 ئەشھەر 104 قىلىندى سەئىد 105.
 بارچە مېۋەلەر ئارا خەربۇز 106 يېمىش،
 يەتتە يىل تېرىسا سەۋابى ھەج دېمىش.
 خەبەر يېتىپ كەلدى ئەڭگۈرگە 107 ھەم،
 ئۆزگەلەرگە ئەيلەپ زەم 108.
 قوغۇنغا ئايدى ئەي سەن قالتاق 109،
 گەر كىشى يېسە سېنى بولۇر ئاغز يۈزنى شالتاق.
 ئىنسانى بىرلەن كۆرسەڭ مېنى،
 مەن كەبى چەمەن ئىچرە مېۋەلەر قېنى.
 مەن ئۈچۈن شېئىرلار ۋەسفىلار ئايتىپ،
 پارىسى تىلىدا نۇكتەلەر قېتىپ.
 خۇدايى ما ئەز خۇردەنى دۇر 110،
 ئەگەر خۇردى بىخۇردى نانۇ ئەڭگۈر 111.

مۇنچە تەئىرىنى ماڭا قىلمىش،
 نە ھەد ئۆزگەلەرگە زىيادە سۆز قىلمىش.
 بۇ ماجەرالارنى ئەنجۈر كەلدى ئاڭلاپ،
 ئاچچىقى بىلەن ئۆز-ئۆزىنى داڭلاپ.
 مەن ئېرۇرمەن تەمام مېۋەلەر شاھى،
 سۈرەتمەدۇر ئاسمانداكى ماھى 112.
 تاپلىماسمەن بارچە گەدايلارغا،
 قىسمەتم بولدى شاھ بايلارغا.
 قۇۋۋەتم بارچەدىن كۈچلۈك.
 پوستۇم ئىچىدە مەغزىم كۆپ گۈشلۈك.
 بۇ مۇجادەلەنى ئىشتىپ كېلىپ خۇرما،
 ئاچچىقلانپ سۆزلەنپ بۇ ئايتغانلىرىڭ خوما 113.
 دۇنيادا بارچە مېۋەدەندۇر زىيادە،
 مېۋەلەر ئىچرە شاھدۇرمەن ئۆزگەلەر...
 كەلتۈرۈرلەر مېنى ھىندۇستاندىن،
 تۆھفە ئالىپ بارغالى كېلۇرلار چىنىستاندىن 114،
 سۈننەت ئولدۇم 115 روزادا روزادارلارغا،
 116

تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ
 (ئاپتور: جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە
 مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ خادىمى)

- 1 بېشى ئالدىنقى ساندا، 2 بۇ تېكىست ھەققىدىكى تەپسىلى.
- 3 بۇ پارىسچە
- 4 شۇ
- 5 ئىپتىكى، سۆزلىدىكى، 6 [ئەرەبچە] ئەۋزەل، ئارتۇق،
- 7 ھەممىسىدىن، بارلىق، تامام، 8 بۇرۇن، 9 [پارسچە] سۈرمە،
- 10 [ئەرەبچە] زىياپەت، مول غىزا، تاماق ئۈستىلى، 11 كەڭرى،
- 12 چاقماق، 13 ھەممە، 14 [پارسچە] گۈزەللەر، چىرايلىقلار،
- 15 تۆكۈلۈش، 16 [ئەرەبچە] مارجان، 17 ياپراق، بەرگ، 18
- [ئەرەبچە] روشەن، پارلاق، يورۇق، 19 ئەيىۋ ئەلەيھىسسالام،
- 20 سەبىر [ئەرەبچە] سەۋر، 21 [ئەرەبچە] سەۋەب، ۋەج، 22 [ئەرەبچە] نىجات بولدى، قۇتۇلدى، 23 [ئەرەبچە] تەئىرى، تەرىپ-لەش، ماختاش، 24 بىرىسىنى، 25 ئۈستىگە، 26 [ئەرەبچە] كاتتا، دانىشمەن، بىلىم ئىگىسى، 27 باشقا، ئۆزگە، 28 [ئەرەبچە] قېتىم، نۆۋەت، 29 [پارسچە] ئارتۇق، كۆپ، 30 بەزى، بەزىلىرى، بەزىلىرىنىڭ، 31 چۈشۈش، تۆكۈلۈش، 32 [ئەرەبچە] لازىم، كېرەك، زۆرۈر، 33 [ئەرەبچە] خازان، ياپراق، يوپۇرماق، 34 سېرىق، [ئەرەبچە] بارچە، ھەممە، 35 مېغىز، 36 سىزنىڭ بولۇش، 37 مەزمۇندىن قارىغاندا تېكىستتە بۇ سۆز خاتا يېزىلىپ

76 [پارسچە] نالە قىلىش، يىغلاش، دات - پەريات قىلىش،
 77 [پارسچە] تەلۋە، مەجنۇن، سەۋدا، 78 كېسەل، زەئىپ،
 79 ئاز تىپىلىدىغان، كەم ئۇچرايدىغان، 80 [ئەرەبچە]
 ئەسۋاب، قورال - سايمان، 81 [پارسچە] شۇ، ئۇشۇ، مانا
 شۇ، 82 [پارسچە] ھاياسىز، 83 نېمە ھەددى، 84 [ئەرەبچە]
 سۆكۈش، كەمسىتىش، 85 نەشپۈت، 86 دەتلاش، تالاش -
 تارتىش، 87 [ئەرەبچە] دەلىل، ئىسپات، 88 [پارسچە] شاد،
 خۇشال، خۇرسەن، 89 سەمىي، ساپ دىل، 90 ئەقىللىق،
 91 [پارسچە] ناۋات، 92 [ئەرەبچە] مېۋە - چېۋە، قەنت - گېزەك،
 93 [ئەرەبچە] ئەقىلغا مۇۋاپىق، قوبۇل قىلارلىق، دۇرۇس،
 94 [پارسچە] گۆھەر، 95 [ئەرەبچە]، مارجان، 96 [پارسچە] شۇ
 چاغ، ۋاقتىكى، 97 ئوخشاش، 98 [پارسچە] پىخسىق، سېسىق،
 كۆكۈرۈك، بۇراق، 99 [ئەرەبچە] تۇتاقلىق كېسەل، خاپىغان،
 100 كەغرى، 101 ئومۇمىي تاماق؛ ئومۇمىي زىياپەت، دەستۇرخان،
 102 [ئەرەبچە] ئىنساب، 103 رىۋايەت، 104 [ئەرەبچە] ئەڭ مەشھۇر،
 105 [ئەرەبچە] بەختلىك، راھەتلىك، مەسئۇد، 106 قوغۇننىڭ بىر
 خىل تۈرى، 107 [پارسچە] ئۈزۈم، 108 سۆكۈك، 109 [پارسچە]
 ئىگە، ئاتنىڭ ئىگىسى، ئىگە ياغىچى، كۆچمە مەنىسى «بۇزۇق،
 بۇزۇق خوتۇن، دەللە، ئوغرى» دېگەندەك تىللاش مەنىسىدەمۇ
 كېلىدۇ. بۇ يەردە بۇ سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى ئىشلىتىلگەن. 110 بۇ
 پارسچە مىسرا «بىزنىڭ خۇدايىمىز يېپەكلىكتىن يىراق خالىدۇر»
 دېگەن مەنىدە، 111 بۇ پارسچە مىسرا «ئەگەر يېسەڭ يېگەيسەن
 نان بىلەن ئەڭگۈر «ئۈزۈم» دېگەن مەنىدە، 112 [پارسچە]
 ئاي، 113 [خەنزۇچە] بۇ سۆز «خويىۇ» دېگەن كۆچمە يەنە
 ۋىشىنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقلا
 يەنە خەنزۇچىدىكى «好嗎 ياخشىمۇ» دېگەن سۆزدىن
 ئۆزلەشكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. 114 جۇڭگونى كۆرسىتىدۇ،
 115 بولدۇم، 116 ئاخىرى يوقالغان.

قالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇب شۆۋە-دد-
 يالپىلىرىدا «ئاز» شەكىلدە كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندا «ئامراق،
 ئىستەك-ئارزۇ» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. دە، تېكىستنىڭ مەزمۇنىغا
 ماسلىشىدۇ. 80 [ئەرەبچە] گال، بوغۇز، 81 [ئەرەبچە] ئەيىن،
 مۆھنەرەم، يۇقىرى تەبىقە، ئاقسۆڭەك، 82 ھەممە، 83 [پارسچە]
 ئارتۇق، زىيادە، كۆپ، 84 [ئەرەبچە] «شۈكرى» سۆزىنىڭ
 كۆپلۈك قوشۇمچىسى، شۈكرى قىلغۇچى، رەھمەت ئېيتقۇچى، 85
 دەك، تەك، ئوخشاش، 86 مەيدەت، ناچار، 87 ئۇرۇقسىز، ئۇرۇ-
 قى يوق، مېغىزى يوق، 88 ئاچچىق، 89 [ئەرەبچە] ئىگە،
 ساھىب، 90 ئۆرۈك، شاپتۇل، قوغۇن ۋە باشقا مېۋىلەرنىڭ قۇرۇ-
 تۇلغىنى، كۆپرەك ئۆرۈك قېقىغا قارىتىلىدۇ. 91 مېۋە شىرنىسىدىن
 ياسالغان ئۇسسۇلۇق. 92 ئارتۇقچىلىق، ئالاھىدىلىك، ئەۋزەللىك،
 93 [پارسچە] چېمەن، گۈللۈك، چېملىق، 94 [پارسچە] گۈزەللەر،
 چىرايلىقلار، 95 چىش قاماش، كۈچى قالماستىن، دەرماندىن
 كەتمەك، 96 [پارسچە] يۈز، بەت، چىراي، چېرە، 97 شاپتۇل،
 98 [پارسچە] نۆۋەت، قېتىم، 99، 100 [ئەرەبچە] لازىم، كېرەك،
 ۋاجىب، زۆرۈر، 101 [پارسچە] يۈز، بەت، چىراي، چېرە، 102 ئە-
 رەبچە] زوق، لەززەت، مەززە، ھۇزۇر، كەيپ، 103 ئارىغا چۈشتى،
 104 بۇ سۆزدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار، بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر-
 چىدىكى «خەلىق»، «ئەل» دېگەن مەنىدە چۈشىنىلسە «ئۇلۇس
 شافىتالۇ» دېگەن بىرىكىمىدىن ھېچقانداق مەنە چىقمايدۇ. ئېھتىمال
 بۇ سۆزنىڭ ئىملاسىدا مەسىلە بولۇشى، ئەسلىدە «ئۇلۇش» بولۇ-
 شى مۇمكىن. ئەگەر مۇنداق بولغاندا بۇ سۆز بىر خىل تەملىك
 شاپتۇلنى كۆرسىتىدۇ. 105 [ئەرەبچە] نازۇك، 106 زەھەر، ئوغا، 107
 [ئەرەبچە] ماجرا، 108 [ئەرەبچە] تەرىپلەش، ماختاش، 109 دەرد،
 ئازاب، 110 شۇ زامان، شۇ دەم، 111 [ئەرەبچە] ئوت، يالقۇن، 112
 يالغاچلاش، 113 تەرىپلەش، ماختاش، 114 [پارسچە] كۆپ، مول،
 115 [پارسچە] كۆڭۈلگە يېقىن، كۆڭۈل تارتقان، يېقىملىق، 116
 [پارسچە] يورۇق، نۇرلۇق، پارلاق، يارقىن، 117 تېخى،

بىلدۈرگۈ

زۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى
 قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. زۇرنىلىمىز ئۇنۋان ئالماقچى بولغان
 قېرىنداشلىرىمىزغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، ھەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات
 ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمگىزدە بولسۇن، «مىراس» تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۇنۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 - 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» زۇرنىلى نەشرىياتى

ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىرىنىڭ ئارگىنال بېكىتىش ئۇسۇللىرى

غالب مۇھەممەد قارلۇق

لازىم. تۆۋەندە مەن ئۆزۈمنىڭ تەھرىرلىك خىزمەت ئەمە-
لىيىتىم جەريانىدىكى تەجرىبە-ساۋاقلرىمغا بىرلەشتۈرۈپ،
ئارگىنال بېكىتىشنىڭ ئۇسۇللىرىغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق
ئۈچ خىل ئۇسۇلنى كەسىپداشلارنىڭ مۇھاكىمە ۋە پايدى-
لىنىشىغا سۇنماقچىمەن.

1. سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى دېگىنىمىز — نۇقتىئىنەزەر،
مەزمۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بەلگىلىك مۇناسىۋىتى
بولغان ماقالىلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، تەھلىل
قىلىش ئارقىلىق ئارگىنالى بېكىتىش دېگەنلىكتۇر. قە-
دىمكىلەردە: «مال تونۇماسلىقتىن قورقما، بەلكى مال
بىلەن مالىنى سېلىشتۇرۇشتىن قورق» دەيدىغان گەپ
بار. بۇ گەپ ھەقىقەتەن بىكار ئىيتىلمىغان. ھەرقانداق
شەيئىنى پەقەت سېلىشتۇرۇش ئارقىلىقلا ناھايىتى ئېنىق
ھېس قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت
ئۇستازلىرىدىن بولغان ۋېن يىدۇ ئەپەندى شۇنداق دې-
گەندى: «بارلىق قىممەتنى سېلىشتۇرغاندىلا كۆرگىلى
بولدۇ». دېمەككى، مەلۇم ماقالىنىڭ ئارتۇقچىلىقى، يې-
تەرسلىكى، ئىدىيەۋى مەزمۇنى، سەنئەت ۋە ئىلمىي
قىممىتى قاتارلىقلار شۇ تۈردىكى باشقا ماقالىلەر بىلەن
سېلىشتۇرۇش ئارقىلىقلا روشەن گەۋدىلىنىپ چىقىدۇ.
بىز ئارگىنالى بېكىتكەن ۋاقتىمىزدا ئەڭ ئاۋۋال قىل-
دىغىنىمىز — ئارگىنالىدا يېڭى بىر ئىدىيەنىڭ بار-
يوقلۇقىغا، ئۇنىڭ جەمئىيەتنى تەمىنلەيدىغان قىممىتىنىڭ
قانچىلىكلىكىگە، كونا پىكىر كۆز قاراشلارنىڭ تەكرارلى-
نىش دەرىجىسىگە ھۆكۈم قىلىشتۇر. تەھرىرنىڭ ئىگىلى-
گەن ئۇچۇر مىقدارى ھەرقانچە كۆپ، بىلىم دائىرىسى
ھەرقانچە مول بولغان تەقدىردىمۇ، بىراق ئۇ ئۆزىنىڭ

ئارگىنال بېكىتىش نەشرىياتچىلىق كەسپى نۇقتىسى-
دىن ئېيتقاندا ئارگىنالغا قارىتا ئىلمىي تەھلىل ۋە ھۆكۈم-
لەش ئېلىپ بېرىش پائالىيىتىدىن ئىبارەت. ئىلمىي ژۇرنال
تەھرىرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئارگىنال بېكىتىش
ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىك خىزمىتىدىكى مەركىزىي ھالقا،
ئىلمىي ژۇرنال سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى بىر
مۇھىم قەدەم، شۇنداقلا ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپە. ئىلمىي
ژۇرناللارنىڭ خاراكتېرى ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىرىنىڭ
ئارگىنال بېكىتىش مەزمۇنى ۋە مەقسىتىگە قارىتا زور
چەكلىمە ئېلىپ كېلىدۇ. چۈنكى ئىلمىي ژۇرناللار سىستېمى-
لاشقان، مەخسۇسلاشقان، ئىجادچانلىققا ئىگە ئىلمىي ماقا-
لەرنى ئېلان قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ؛ يۇقىرى سەۋىيە-
لىك، يۇقىرى سۈپەتلىك پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئەكس
ئەتتۈرۈشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، سوتسىيالىستىك ماددىي
مەدەنىيەت ۋە مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا نەزەرىيە
جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشنى نىشان قىلىدۇ. شۇڭا
ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى نەزەردە-
يە شۇناسلارغا خاس سوغۇققانلىق بىلەن ئارگىنالىنىڭ مەز-
مۇنى، ئىدىيەسى، ئىلمىي قىممىتىگە قارىتا تەكشۈرۈپ دە-
لىللەش ئېلىپ بېرىش؛ بۇ ئارقىلىق ئاكتىپ پىكىر ۋە تەك-
لىپلەر ئاساسىدا ئاپتور بىلەن ئالاقىلىشىپ، تۈزىتىپ ۋە
تولۇقلاشقا ئۇيۇشتۇرۇش؛ ئاخىردا سىياسىي ئىشلىرى
كۈچلۈك، ئىلمىي سەۋىيەسى يۇقىرى، ئىلمىيلىكى قويۇق،
ماقالىلەرنى جەمئىيەتكە تەقدىم قىلىشتىن ئىبارەت. بۇنداق
ئېغىر ھەم جاپالىق ئارگىنال بېكىتىش ۋەزىپىسىنى تامام-
لاش ئۈچۈن ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىرى ئىلمىي بولغان
ئارگىنال بېكىتىش ئۇسۇللىرىنى يىغىشى، بۇ ئارقىلىق ئۆز
خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن ئۈنۈملۈك چىقىشقا تىرىشىشى

بېرىلدىمۇ. يوق... دېگەندەك؛ (3) يۆنىلىش جەھەتتىن سېلىشتۇرۇش. يەنى مۇشۇ تەتقىقاتقا قارىتا تارىخىي تەك- شۈرۈش ئېلىپ بېرىش؛ (4) پاراللېل سېلىشتۇرۇش، يەنى مۇشۇ تەتقىقاتقا يانداشقان باشقا تەتقىقاتلارنى بىر يەرگە ئېلىپ كېلىپ، مەزكۇر تەتقىقات بىلەن سېلىشتۇرۇش.

2. ئانالىز ئۇسۇلى

ئانالىز ئۇسۇلى دېگەنلىك ماقالە ئارگىنلىنىڭ قۇرۇل- مېسىنى تەھلىل قىلىپ، نېگىزلىك قىسمىنى ئايرىۋېلىپ، ئارتۇقچىلىقىنى تەھلىل قىلىدىغان بىر خىل ئارگىنال بېكە- تىش ئۇسۇلنى كۆرسىتىدۇ. سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدا ئورد- گىنالدا يېڭىلىقنىڭ بار- يوقلۇقىنى سېلىشتۇرۇپ تېپىپ چى- قىشنىڭ ئۆزى ئارگىنلىنى بېكىتىشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. چوقۇم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ماقا- لىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان (تۇرغۇزۇلغان) نەزەرىيەنىڭ ئا- ساسى ۋە لوگىكىسى تەتقىقات ئاساسىدىن كەلگەنمۇ- يوق، دېگەننى ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئاۋۋال نەزەرىيەۋى تەھلىل ئېلىپ بېرىش كېرەك. يەنى ماقالىدىكى كۆز قاراش پۇت تىرەپ تۇرالامدۇ- يوق؟ ماركسىزم- لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسى ۋە پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ماقالىدە سىياسىي مەسىلە بارمۇ يوق؟ نەزەرىيەۋى ئاساس پۇت دەسسەپ تۇرالامدۇ؟ دېگەن- دەك شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئارگىنالغا قارىتا قۇرۇلما ۋە لو- گىكا جەھەتتىن ئانالىز ئېلىپ بېرىش لازىم. بېكىتىلمەكچى بولغان ئارگىنلىدىكى چوڭ- كىچىك نۇقتىسىنەزەرلەر ئۆز ئا- را باغلىنىشلىقمۇ، ھەرقايسى ماتېرىياللارنىڭ نۇقتىسىنەزەر بىلەن مۇناسىۋىتى قانچىلىك؛ شۇ ماتېرىياللاردىن قايسىلى- رى نۇقتىسىنەزەرنى ھەقىقىي چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، قايسىلىرى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، تارماق نۇقتىسىنە- زەر بىلەن غول نۇقتىسىنەزەر ئارىسىدا لوگىكىلىق باغلى- نىش بارمۇ- يوق، ئۇقۇم ئېنىقمۇ ئەمەس، ئاغدۇرۇۋېتىل- گەن ياكى تىكلەنگەن (تۇرغۇزۇلغان) ھۆكۈم ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنمۇ، پۈتۈن ئارگىنال مەزمۇنى ۋە قۇرۇلمىسى ئوب- بېكتىپ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە ئىچكى باغ- لىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرەلدىمۇ- يوق، ئۇ ئاساسىي تېما ئېھ- تىياجغا بويسۇندىمۇ؟... دېگەنلەرنى ئېنىقلاپ چىقىش لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا ماقالە ئارگىنلىنىڭ تىلى، يېزىقى، گىرامماتىكىسى ۋە ئاساسىي ئۇقۇمغا قارىتامۇ مۇۋاپىق

چەكلىك بىلىشى بىلەن ھەر بىر ماقالە ئارگىنلىغا مۇكەم- مەل دىياگنوز قويۇپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەھرىرنىڭ ئىلگىرىكى ماقالە مەزمۇنلىرىنىمۇ پۈ- تۈنلەي ئەستە تۇتۇپ كېتەلىشىمۇ ناتايىن. بۇنداق ئەھۋال- دا بىر پارچە ئىلمىي ماقالىدىكى كۆز قاراشلارنىڭ كونا ياكى يېڭىلىقى، تەكرارلانغان ياكى تەكرارلانمىغانلىقى، بەلگىلىك ئىجادىي كۆز قاراشنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ياكى قويۇلمىغانلىقى، مەلۇم بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش- نىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى قاتارلىقلارغا ھۆكۈم قىلىشتا يەنىلا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا ئارگىنال بېكىتىش جەريانىدا سېلىشتۇ- رۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش كېرەك؟

ئالدى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدىغان ئوبيېكتىنى مۇقەم- لاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ماقالىلەردىكى ئوخشاشلىقلارنى بايقاشقا ماھىر بولۇش لازىم. ئادەتتە ئوخشىمىغان ماقالىلەر ئىچىدە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەت- تىن ئۆز ئارا باغلىنىشلىقى بولغان بىر تۈردىكى ماقالىلەر بولىدۇ، ھەتتا بۇ بىر تۈركۈم ماقالىلەر مەلۇم مۇناسىۋەت يېقىدىن ئىنتايىن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. بۇ بىزگە سېلىشتۇرۇلىدىغان ماقالىلەرنىڭ ئىمكانىنى بېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق مۇۋاپىق بولغان سېلىشتۇرۇش ئوبيېكتىنى ياخشى تاللاش ئۈچۈن تەھرىر كەڭ نۇقتىسىنەزەر، مول تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۈر كۈچىگە ئىگە بولۇشى؛ ئىلمىي ساھەدە ئېلان قىلىنغان، نەشر قىلىنغان ماقالە - ئەسەر، كىتابلاردىن خەۋەردار بولۇشى؛ قانچىلىك ئىلمىي مەسىلە- لەرنىڭ ھەل بولغانلىقىنى بىلىشى؛ ئىلىم ساھەسىدە يەنە قانداق ئىلمىي مۇنازىرىلەرنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىدىن خە- ۋەردار بولۇشى؛ بۇلارنىڭ مەزكۇر ماقالە ئارگىنالى بىلەن باغلىنىشلىقى بار- يوقلۇقى، بولسا قانچىلىكلىكى... دېگەن- دەك مەزمۇنلاردىكى بىلىشكە ئىگە بولۇشى لازىم. سېلىش- تۇرۇلىدىغان ئوبيېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تۆۋەن- دىكىدەك سېلىشتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ بېقىشقا بو- لىدۇ، دەپ قارايمەن: (1) ئوخشاش تۈردىكىلەرنى سېلىش- تۇرۇش. مەسىلەن، مەلۇم بىر تېمىدا ئىلگىرىمۇ يېزىلغان. بۇ قېتىم يېزىلغاندا تەتقىقاتتا ئىلگىرىلەش بولدىمۇ- يوق، قانچىلىك بولدى... دېگەندەك؛ (2) ئوخشىمىغان تۈرلەر- نى سېلىشتۇرۇش. مەسىلەن، مۇشۇ تېمىدا تەتقىقات ئېلىپ

I
R
A

تەكشۈرۈپ باھالاشنى ئېلىپ بېرىش لازىم.

3. تەكشۈرۈش ئۇسۇلى

تەكشۈرۈش ئۇسۇلى دېگىنىمىز ئارگىنالغا مۇناسى-
ۋەتلىك ماتېرىياللارغا قارىتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىدۇ-
غان بىر خىل ئارگىنال بېكىتىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.
بۇنىڭ ئاساسلىق رولى ئارگىنال ماتېرىياللىرىنىڭ توغرا-
خاتالىقىغا، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلۇقىغا، پاكىتلارنىڭ توغرىلى-
قىغا، ئىملاسىنىڭ خاتا ئەمەسلىكىگە، ئاپتورنىڭ ماقالىدە
نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى ئېنىق ئاڭقىرىشقا توغرا بولغان
ھۆكۈم چىقىرىش بىلەن تەمىنلەيدۇ. ماتېرىيالنىڭ ئۆزىنى
نەزەرىيەۋى ئاساس دېيىشكە بولىدۇ؛ نۇقتىئىنەزەر ئەمەل-
يەت ئاساسىدا پۇت تەرەپ تۇرىدۇ؛ ئەگەر ماتېرىيال ئۆي-
دۇرما بولسا، ئۇ ھالدا نۇقتىئىنەزەرنىڭ توغرىلىقىنى ئىس-
پاتلاپ بەرگىلى بولمايدۇ، ئۇ چاغدا مەزكۇر ماقالە ئىلمىي
قىممىتىنى يوقىتىدۇ.

ئادەتتە ماتېرىيال ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى، نە-
زەرىيەۋى ئاساس؛ يەنە بىرى ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئىپادى-
شلىگەن ماتېرىياللار. ئومۇمەن تەھرىر تەكشۈرۈش ئۇسۇ-
لى ئارقىلىق ماقالىدىكى ماتېرىياللارنىڭ تېخىمۇ توغرا بو-
لۇشىغا، ئىپادىلەشنىڭ مۇۋاپىقلىقىغا، چۈشەندۈرۈش-ئىزاھ-
لاشنىڭ توغرىلىقىغا، تىلىنىڭ ئوبرازلىقىغا تۈرتكە بولىدۇ.
بۇ ئارقىلىق ئەڭ ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە يېتەلەيدۇ.
بىز يۇقىرىدا ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىرىنىڭ ماقالە
ئارگىنالىنى بېكىتىشتە دائىملىق قوللىنىدىغان ئۈچ خىل
ئاساسلىق ئۇسۇلنى يۈزەكسەرەك ھالدا ئوتتۇرىغا
قويۇپ ئۆتتۇق. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۈچ خىل ئۇسۇل
ھەرگىزمۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەمەس، بەلكى ئۆزئارا-
را مۇناسىۋەتلىك ھالدا كىرىشتۈرۈلۈپ قوللىنىلىپ، ئار-

013

گىنالىنىڭ سۈپىتى، ئىلمىي قىممىتى، ئىشلىتىلىشى، شۇنداقلا
تەتقىقات خادىملىرىنى تەربىيەلەش جەھەتلەردە كاپالەت-
لىك قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. لېكىن بۇ ئۇسۇللارنىمۇ
مۇتلەق مۇكەممەللىككە ئىگە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى،
تەھرىرلىك جەريانى قېلىپقا چۈشمەيدۇ، كېلىۋاتقان ماقا-
لە - ئەسەرلەر تېخىمۇ شۇنداق، تەھرىرلىك جەريانىدا
يېڭى - يېڭى خىرىسلارغا دۇچ كېلىدىغان گەپ. شۇ-
نىڭغا ماس ھالدا ئارگىنال بېكىتىش ئۇسۇللىرى توغ-
رىسىدىمۇ ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىپ، يېڭى بوشلۇقلارنى ئې-
چىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تەھرىر ئىلمىي
ژۇرناللارنىڭ ئارگىنال بېكىتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىش-
لىتىشى، بۇ جەرياندا تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ
مېڭىشقا كۈچىشى، مۇشۇ ئارقىلىق ئارگىنال بېكىتىشنىڭ
يېڭى ئۇسۇللىرىنى تېپىپ چىقىپ ئۇنى تەھرىرلىك ئەمە-
لىيىتى جەريانىدا جانلىق ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشى،
توغرا بولغان ئارگىنال بېكىتىش پوزىتسىيەسىدە بولۇ-
شى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزە-
رىيەسىنى ئارگىنال بېكىتىشتىكى سىياسىي يېتەكچى قىل-
شى، «سۈپەت بىرىنچى، ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىرىنچى ۋە
ئارگىنال ئالدىدا ھەممە ئادەم بايباراۋەر بولۇش» پى-
رىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى، ئاپتور ۋە ماقالىنى ئومۇم-
يۈزلۈك چۈشىنىشى، ماقالىدىكى سۈبېكتىپلىقنى ئىگىل-
شى، ئوبېيكتىپ باھا بېرىشكە تىرىشىشى لازىم.
شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن سەۋىيەسى يۇقىرى، يۇقىرى
سۈپەتتىكى ئىلمىي ژۇرنالنى نەشر قىلىش مەقسىتىگە
يەتكىلى بولىدۇ.

(ئاپتور شىنجاڭ پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ژۇرناللىرى نەشرى-
ياتىدا)

بىلدۈرگۈ

ژۇرنالىمىزدا ئېلان قىلىنغان بارلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشر ھوقۇقى بىزدە.

رۇخسەتسىز ئىشلىتىۋالغۇچىلارنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ!

«مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئەجدادلار مىراسى —

ئۇيغۇر ئائىلىسى كىيىم - كېچىكلىرىدىن ئۆرنەكلەر

تۈردى ئىمىن سىزغان

① يالقۇن ھابىل تارتقان

② ئەزىزە تۇيغۇن تارتقان

③ مۇتەللىپ مەتتوختى تارتقان

①

③